

LETO XIII 3

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIII. letnik Ljubljana 1965 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka

- M. Dolenc: Razvoj ljudske oblasti v Ljubljani v prvem desetletju po osvoboditvi — Stran 105
T. Lenarčič: Gradnja Delavskega doma v Trbovljah — Stran 122
B. Marušič: »Domovina« (1867—1869) — Stran 127
B. Reisp: Prva mirovna pogodba v slovenskem prevodu — Stran 139
J. Jenko: Istrske železnice — Stran 142
J. Koropec: Slovenjebistriški svet v XIV. in XV. stoletju — Stran 156
J. Höfler: Starejša gregorijanika v ljubljanskih knjižnicah in arhivih — Stran 164
B. Korošec: Kositarji baročne Ljubljane — Stran 182
K. Rozman: Ljubljanski javni spomeniki — Stran 196
T. Zorn: 8. maj 1945 v Celovcu — Stran 203
J. Šorn: Univ. prof. dr. Fran Zwitter — šestdesetletnik — Stran 206

ZGODVINSKO BRANJE:

- J. Mal: Mathilde Uhlirz, Handbuch der Geschichte Oesterreich-Ungarns, I — Stran 207

Na ovitku

Delavski dom v Trbovljah (Foto Mirko Kambič)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavniki Jože Jenko — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri Narodni banki št. 503-608-85 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 800 din, posamezna številka 300 din

RAZVOJ LJUDSKE OBLASTI V LJUBLJANI V PRVEM DESETLETJU PO OSVOBODITVI

MATJANKO DOLENC

(Nadaljevanje)

III. OBDOBJE OD DRUGEGA SPLOŠNEGA ZAKONA
O LJUDSKIH ODBORIH (6. JUNIJ 1949) DO TRETJEGA
SPLOŠNEGA ZAKONA O LJUDSKIH ODBORIH
(9. APRIL 1952)

Od prvega Splošnega zakona o ljudskih odborih so pretekla tri leta. V teh letih so se v naši državi izvršile pomembne družbeno-ekonomske spremembe. Sprejet je bil petletni plan industrializacije in elektrifikacije države in vse sile so bile usmerjene na njegovo izpolnjevanje. Socialistični sektor gospodarstva se je v teh letih silno okrepil in je imel, razen v kmetijstvu, povsod drugod popolnoma prevladujoč položaj. S tem pa je bil ustvarjen temelj za nadaljnji razvoj ljudske oblasti in za nadaljnjo graditev socializma in socialistične demokracije.

Prvi zakon o ljudskih odborih so prerasle nastale družbenoekonomske spremembe, ki so izzvale potrebo po novem zakonu. Novi zakon je bil sprejet 6. junija, stopil pa je v veljavo dne 24. junija 1949. leta. Pomen novega zakona je bil v tem, ker je na podlagi osemletne prakse v graditvi lokalnih organov oblasti nadalje razvil in izpopolnil osnovna načela, organizacijo in delovanje ljudskih odborov. Predvsem pa je njegov pomen v tem, ker je nadalje obdelal in utrdil načelo samoupravljanja ljudstva.

V smislu določil novega zakona ni bil Mestni ljudski odbor Ljubljane odslej le najvišji organ oblasti na svojem mestnem področju, ampak tudi edini organ oblasti. Novi zakon je namreč dosledno določil, da v lokalnih teritorialno-upravnih enotah ne morejo obstajati poleg ljudskih odborov kot predstavniških organov oblasti, nobeni drugi oblastveni organi. Po uveljavitvi novega zakona o ljudskih odborih je torej Mestni ljudski odbor Ljubljane še bolj utrdil svoj samoupravni značaj, ki spada med osnovna načela organizacije lokalnih organov oblasti.

Kmalu potem, ko je novi zakon stopil v veljavo, je Mestni ljudski odbor prilagodil svojo organizacijo in delovanje v smislu novot, ki jih je uzakonil novi zakon. Od 25. oktobra 1949. je imel Izvršilni odbor v svojem sestavu 22 organizacijskih enot: tajništvo, upravo za personalno službo, kontrolno komisijo, plansko komisijo, komisijo za fizikulturo in izvenarmijsko vzgojo ter 17 poverjeništev in sicer: poverjenišтво za notranje zadeve, poverjenišтво za delo, poverjenišтво za finance, poverjenišтво za industrijo in

obrt, poverjenišтво za kmetijstvo in gozdarstvo, poverjenišтво za komunalno gospodarjenje, poverjenišтво za stanovanjske zadeve, poverjenišтво za gradnje, poverjenišтво za lokalni promet, poverjenišтво za gostinstvo in turizem, poverjenišтво za trgovino in prekrbo, poverjenišтво za državne nabave, poverjenišтво za živilsko proizvodnjo, poverjenišтво za šolstvo, poverjenišтво za kulturo in umetnost, poverjenišтво za ljudsko zdravje in poverjenišтво za socialno skrbstvo.

Pozneje, junija 1950. leta je Izvršilni odbor izločil obrt iz poverjenišтва za industrijo in ustanovil samostojno poverjenišтво za obrt. Poverjenišтво za industrijo je odslej vodilo izključno mestna industrijska podjetja, poverjenišтво za obrt pa je posvetilo posebno pozornost razvoju obrtništva v Ljubljani. Važna izprememba v letu 1949. je bila ukinitve bivšega oddelka za notranje zadeve in na mesto njega ustanovitev poverjenišтва za notranje zadeve, ki je prešlo v sestav Mestnega ljudskega odbora. Novo poverjenišтво je odslej vodil poverjenik, ki je bil član Izvršilnega odbora. Njegov položaj se je razlikoval od ostalih poverjenikov po tem, da ga je imenoval Izvršilni odbor v sporazumu s takratnim republiškim ministrom za notranje zadeve. Poverjenik za notranje zadeve je odgovarjal Izvršilnemu odboru in ministru za notranje zadeve. Tovariš Kardelj je v svojem ekspoziciji v Ljudski skupščini ob priliki sprejetja novega zakona o ljudskih odborih označil politično važnost omenjene spremembe takole: »Vključitev resora notranjih zadev pod vodstvo ljudskega odbora je nedvomno važen korak dalje v poglobljanju demokracizma v sistemu ljudske oblasti. To je posledica politične utrditve ljudskih odborov kot organov države delovnega ljudstva.«

Socialistična demokracija je zahtevala vedno večje sodelovanje ljudstva pri izvrševanju oblasti. Pokazalo se je, da je uspešna graditev socializma mogoča le ob najširšem zavestnem sodelovanju, pobudi in naporih vseh delovnih ljudi. Z dvigajočo se politično zavestjo ljudstva je bila podana podlaga tudi za tesnejše in najrazličnejše oblike vključevanja delovnih množic v delo ljudske oblasti.

Kot ena izmed najstarejših oblik sodelovanja ljudstva pri izvrševanju oblasti so bili zbori volivcev. V prvih povojnih letih so bili zbori volivcev edina posebna organizi-

rana oblika neposrednega udejstvovanja delovnih ljudi pri izvrševanju oblasti. Pozneje pa so oblike sodelovanja ljudstva zavzemale vedno širši obseg. V 1949. letu in naslednjih letih zasledimo v Ljubljani različne svete, ki so se ustanavljali po terenih in ki so sodelovali z Mestnim in rajonskimi ljudskimi odbori ter jim pomagali pri izvrševanju dnevnih nalog. Kljub temu, da velika večina teh svetov ni bila sestavljena v smislu določil zakona o ljudskih odborih niti poznejšega republiškega zakona o svetih državljanov, so vendar v tistem obdobju in za takratno stopnjo izgradnje naše lokalne uprave predstavljali važne organe množičnega sodelovanja ljubljanskih prebivalcev pri poslovanju naše lokalne uprave.

Ti sveti so se razlikovali med seboj. Nekatere so bili pravzaprav samo tehnični organi poverjenikov in so izvrševali njihove direktive na terenu, drugi pa so sodelovali tudi s svojimi predlogi in nasveti in so imeli posvetovalni značaj. Nobeden od teh svetov pa ni imel pravice odločanja, čeprav so si nekateri sveti pridobili tako močan vpliv na terenu, da so stremeli za tem, da se jim prizna tudi ta pravica.

Spomladi 1949. leta so bili ustanovljeni sveti stanovalcev (hišni aktivni). Ustanovljeni so bili z odloki rajonskih ljudskih odborov. Ti sveti so bili v pomoč mestnim in rajonskim stanovanjskim organom pri upravljanju stanovanjskih zgradb in so izvajali družbeno kontrolo v stanovanjskih zadevah.

Organizacijska shema Mestnega ljudskega odbora Ljubljana v novembru 1949. leta

Ustanovljeni so bili v zgradbah z več kot dvema stanovanjema. Svet stanovalcev je bil kolektiven organ, ki so ga volili vsi polnoletni stanovalci v zgradbah na zboru stanovalcev. Ti sveti so s predlogi in nasveti pomagali upravnim organom in hišnim lastnikom pri upravljanju stanovanjskih zgradb. Poleg tega so po nalogu stanovanjskih organov zbirali potrebne podatke o stanovanjskih zgradbah in o prostorih v njih.

Sveti so se s svojimi predlogi obračali neposredno na stanovanjske organe I. stopnje (poverjeništa za stanovanjske zadeve pri MLO), ki so bili dolžni predloženo zadevo obravnavati in o njej odločiti. Te svete lahko smatramo kot nekakšne predhodnike današnjih hišnih svetov. Čeprav so bili osnovani z odloki rajonskih ljudskih odborov in so imeli torej zakonsko podlago, pa se v takratnem času niso uveljavili.

Nekaj drugega so bili stanovanjski sveti, ki so bili izvoljeni na sestankih terenskih organizacij Osvobodilne fronte. Ti sveti so si na terenu pridobili velik vpliv. Ugotavljali so prazne stanovanjske prostore, vršili so različne poizvedbe o stanovanjih in so dajali poverjeništvom za stanovanjske zadeve konkretne predloge za rešitev posameznih primerov. Prosilci za stanovanja so vlagali prošnje neposredno pri teh svetih. Uveljavljanje teh svetov je bilo tako močno, da so celo stremeli za tem, da se jim prizna oblastven značaj s pravico odločanja v vseh stanovanjskih vprašanjih. Pri nekaterih od teh svetov so se pokazale tudi zelo močne lokalne partikularistične tendence. Nekateri od njih enostavno niso dopuščali naselitve stanovalcev z drugih terenov na njihov teren. S tem so seveda ovirali enotno stanovanjsko politiko. Kljub tem negativnim pojavom pa ne moremo oporekati, da so ti sveti nudili poverjeništvom za stanovanjske zadeve precejšnjo pomoč in da so zaradi dobrega poznavanja razmer na terenu marsikdaj rešili stanovanjski problem, ki bi ga samo poverjenišstvo rešilo težje in počasneje.

V jeseni 1950. leta so bili izvoljeni prvi sveti potrošnikov. Te svete so volili potrošniki po terenih za posamezne trgovine, pekarije, mesarije itd. Njihova naloga je bila kontrolirati poslovanje trgovskih obratov in z nasveti in predlogi pomagati k izboljšanju poslovanja. Sveti potrošnikov so se posebno zavzemali za kulturnejši odnos trgovskega osebja nasproti potrošnikom. V dobi racionirane preskrbe in administrativnega razdeljevanja blaga na živilske nakaznice so sveti potrošnikov marsikje lahko pomagali k od-

pravi raznih nepravilnosti pri posameznih trgovskih poslovalnicah.

Socialnozdravstveni sveti so pomagali na terenu reševati vprašanja socialnega skrbstva in zdravstva. Prosilci za podpore so prošnje prinašali tem svetom, ki so o njih razpravljali in dajali svoja mišljenja in predloge poverjeništvom za socialno skrbstvo. Ti sveti so dajali tudi svoje predloge za sprejem otrok v kolonije in domove. Državnim lokalnim organom so signalizirali vse probleme socialnozdravstvenega značaja, ki so jih zasledili pri svojem delu na terenu in so jim dajali svoje predloge za rešitev. Ti sveti so pokazali veliko aktivnost in so dejansko veliko pomagali Mestnemu ljudskemu odboru pri reševanju socialnozdravstvenih problemov na terenu.

Šolski sveti so se ustanavljali v letu 1950 in 1951 na osnovnih in srednjih šolah. Ti sveti so imeli v začetku izrazito nalogo, da pomagajo upravam šol pri reševanju materialnih težkoč, v katerih so bile v tistih letih skoraj vse naše šole. Ti sveti, ki so se najprej pečali z gospodarskimi vprašanji, so pozneje sodelovali tudi pri reševanju vzgojnih problemov. V mnogih svetih so se razvile tri sekcije: za pedagoško vzgojno problematiko, za socialnozdravstveno problematiko in za materialna vprašanja. Kakor vidimo, so ti sveti krepko posegali v celotno šolsko problematiko v svojem šolskem okolišju.

Kot posebna oblika množične kontrole je v tedanjem času odigrala važno vlogo ljudska inšpekcija. Ljudska inšpekcija je bila organ Fronte oziroma pomožni organ Kontrolne komisije. Sestavljena je bila iz skupin ljudskih inšpektorjev, ki so jih volili delovni ljudje na množičnih sestankih terenskih organizacij OF in na sestankih sindikalnih podružnic. Ljudska inšpekcija je imela nalogo kontrolirati, kako državni aparat izvršuje predpise, ki varujejo pravice delovnih ljudi. Sprejemala je pritožbe proti nepravilnemu postopku aparata državnih organov. Njena dolžnost je bila boriti se proti vsakemu birokratizmu, razmetavanju in drugim oblikam škodljivega in neodgovornega odnosa do splošno ljudskega premoženja. V izvrševanju svojih nalog je imela ljudska inšpekcija pravico pregledovati prodajalne, skladišča, menze itd.

Prvi ljudski inšpektorji so bili izvoljeni že spomladi 1949. leta. Ljudska inšpekcija je delala nato v naslednjih letih in je prenehala s svojim delom v začetku leta 1952. V jeseni 1950. leta je bilo v Ljubljani 593 ljudskih inšpektorjev. V aprilu 1951. leta pa

je bilo v Ljubljani 389 skupin ljudske inšpekcije.

Veliko oviro za uspešno delo ljudskih inšpekcij je predstavljala nizka šolska izobrazba ljudskih inšpektorjev, nepoznavanje zakonov in preobremenjenost pri delu, ker so ljudski inšpektorji opravljali tudi svojo redno službo. Za pridobitev vsaj najosnovnejšega poznavanja zakonov so bili organizirani za ljudske inšpektorje posebni tečaji, katerih se je v 1950. letu udeleževalo nad 85 % inšpektorjev.

Kljub vsem pomanjkljivostim je ljudska inšpekcija v tedanjem obdobju našega družbenega razvoja izpolnila svoje osnovne naloge, za katere je bila ustanovljena.

Te oblike sodelovanja ljubljanskih prebivalcev pri izvrševanju vsakodnevnih upravnih nalog so v letih 1949, 1950 in 1951 dosegle velik razmah. S spremembami v našem družbenem in gospodarskem življenju pa so se nekatere oblike tudi preživele. Tako vidimo, da so v začetku leta 1952 prenehali z delom potrošniški sveti in nekoliko pozneje tudi ljudska inšpekcija. Najdalje so se ohranili stanovanjski sveti, šolski sveti in socialnozdravstveni sveti.

Te oblike sodelovanja prebivalcev z lokalnimi upravnimi organi so bile velikega pomena. Konec leta 1951 je bilo v našem mestu približno 4500 ljudi, ki so poleg svoje redne službe delali tudi v svetih in ljudskih inšpekcijah ter s tem pomagali Mestnemu ljudskemu odboru in rajonskim ljudskim odborom pri reševanju upravnih nalog. Na ta način so se prenašale razne funkcije v izvajanju ukrepov državne uprave na čim širši krog tistih državljanov, ki so bili sami neposredno zainteresirani pri reševanju gotovih problemov na terenu.

Medtem ko so bili sveti, o katerih smo prej govorili, voljeni na terenu na sestankih Fronte, so se pričeli v letu 1950 ustanavljati pravi sveti državljanov pri organih državne uprave, torej pri tistih organih, ki so vodili in odločali v vseh zadevah določene upravne naloge. Člane teh svetov pa je imenoval Mestni ljudski odbor na svojem zasedanju izmed odbornikov in volivcev. Čeprav so bili tudi ti sveti posvetovalnega in nadzornega značaja, so vendar imeli globlji pomen. Ti sveti so od izrazito posvetovalne in pomožne funkcije prevzemali v nekaterih primerih že tudi soodločujoče funkcije v vodstvu lokalne uprave. Poverjeniki so bili dolžni, da so v vseh važnejših zadevah lokalnega in splošnega pomena vprašali pred odločitvijo svet za mnenje. Odločbo pa je vedno izdal poverjenik. Ti sveti so pomenili nadalj-

njo krepitev lokalne oblasti in so bili porok za bolj demokratično poslovanje lokalnih, upravnih organov.

Izmed teh svetov je važno mesto zavzemal stanovanjski svet, ki se je konstituiral v jeseni leta 1950 pri Poverjeništvu za stanovanjske zadeve MLO. Ta svet je bil po svoji sestavi in nalogah pravi svet državljanov v smislu zakona o ljudskih odborih. Svet je štel 30 članov. Vodil ga je poverjenik za stanovanjske zadeve MLO. Svet je dajal poverjeniku svoja mnenja in predloge pri vodenju stanovanjske politike, bodisi v gospodarskem pogledu (vzdrževanja, popravila, izgraditev stanovanjskih hiš) ali pa v pogledu razdelitve stanovanjskega sklada.

Druge take svete je ustanovil MLO pri Poverjeništvu za komunalno gospodarjenje in pri Poverjeništvu za trgovino in preskrbo. To sta bila svet za komunalne zadeve in svet za blagovni promet. Obadva sveta sta s predlogi in nasveti pomagala poverjenikoma pri reševanju upravnih nalog.

Neprestana demokratizacija našega življenja pa je zahtevala še nove oblike sodelovanja državljanov pri izvrševanju lokalne uprave. V zvezi s tem so pozneje nekateri sveti kot kolektivni organi popolnoma nadomestili poverjenike. Ti sveti so predstavljali prav posebno obliko in jih ni bilo mogoče istovetiti z navadnimi sveti državljanov. S temi sveti je bila nakazana pot, po kateri naj bi prej ali slej prešlo upravljanje vseh upravnih panog.

*

V sredi 1950. leta je prišlo do enega izmed najbolj pomembnih dogodkov takratnega časa: Dne 26. junija je Zvezna ljudska skupščina sprejela zakon o upravljanju državnih podjetij po delovnih kolektivih. S tem zakonom so bili položeni temelji za revolucionarni preobrat v upravljanju našega gospodarstva. To je bil začetek smelega razvoja novih družbenih odnosov in izhodišče za reforme v smeri demokratizacije v upravljanju gospodarstva. Proizvajalci sami so prevzeli upravljanje s proizvodnjo. Delavski sveti, ki so bili izvoljeni v podjetjih, so odslej upravljali z družbeno imovino v podjetjih v imenu skupnosti.

V našem mestu zasledimo, da so se delavski sveti pričeli ustanavljati v tovarnah in podjetjih že spomladi 1950. leta, še preden je bil sprejet zakon o upravljanju državnih podjetij po delovnih kolektivih. Ti sveti pa so imeli seveda drugačne funkcije, kakor sveti, ki so bili izvoljeni pozneje na podlagi novega zakona o upravljanju podjetij po de-

lovnih kolektivih. Bili so le posvetovalni organ, ki je sodeloval z upravo podjetja v vseh važnejših vprašanjih, zlasti pa za izboljšanje proizvodnje, zboljšanje kakovosti izdelkov, utrditev delovne discipline itd.

Po uveljavitvi novega zakona je bil pri-
tegnjen k upravljanju državnih gospodarskih
podjetij v našem mestu zopet širok krog
državljanov. V letu 1952 je bilo v Ljubljani
4793 članov delavskih svetov. V letu 1953 pa
se je to število dvignilo na 5674. Dne 7. ja-
nuarja 1951. leta so bile volitve v Mestni
ljudski odbor in v rajonske ljudske odbore.
Po triletni dobi je bilo treba izvoliti nove
predstavniške organe našega mesta. Po teh
volitvah je nastopila tretja mandatna doba
Mestnega ljudskega odbora.

Pri januarskih volitvah je od 85.685 volil-
nih upravičencev glasovalo 84.329 upravičen-
cev (98,42 %). Volilo ni le 1356 volilnih
upravičencev ali 1,58 %. Za kandidate OF
je glasovalo 82.483 volilnih upravičencev ali
97,81 %, v črno skrinjico pa je bilo oddanih
le 1846 glasov ali 2,19 %. Te številke nam
jasno povedo, kakšna je bila zavest in raz-
položenje ljubljanskih volivcev. Ta volilni
rezultat je pomenil utrditev ljudske oblasti
v našem mestu in je bil še toliko pomemb-
nejši, ker je bilo treba premagovati poleg
že tako velikih težkoč, ki so bile nujne pri
prehodu iz zaostale v industrijsko državo,
še težke posledice gospodarske blokade in-
formbirojevskih držav.

V Mestni ljudski odbor je bilo izvoljenih
120 ljudskih odbornikov, v rajonske ljudske
odbore pa 390 ljudskih odbornikov in sicer:
v I. RLO 80 odbornikov, v II. RLO 100, v III.
RLO 70, v IV. RLO 90 in v V. RLO 50 ljud-
skih odbornikov.

Ob neprestanem razvijanju oblastvenih
organov se je tudi spremenila notranja orga-
nizacija novo izvoljenega Mestnega ljudske-
ga odbora in rajonskih ljudskih odborov. Po-
membna sprememba se je izvršila z vzposta-
vitvijo svetov pri Izvršilnem odboru, ki
so kot kolektivni organi popolnoma nadome-
stili poverjenike. Pri teh svetih namreč ni
šlo več za posvetovalno in nadzorstveno so-
delovanje ljudstva v lokalni upravi, ampak
za neposredno izvrševanje poslov dotične
upravne panoge. V januarju 1951. leta so bili
pri Izvršilnem odboru organizirani naslednji
sveti: svet za ljudsko zdravstvo, svet za pro-
sveto, svet za kulturo in umetnost, svet za
socialno skrbstvo, svet za komunalne zade-
ve in svet za lokalno industrijo. Vseh šest
svetov je izvolil Mestni ljudski odbor na
svojem zasedanju izmed ljudskih odborni-
kov in državljanov. Sestavljeni so bili iz 9

do 11 članov. Načelovali so jim predsedniki
sveta, ki so bili člani Izvršilnega odbora.
Sveti so imeli svojo administracijo.

Poleg svetov pa je ostalo pri Izvršilnem
odboru še deset poverjeništev in sicer: po-
verjenišтво za lokalni promet, poverjenišтво
za stanovanjske zadeve, poverjenišтво za
gradnje, poverjenišтво za finance, poverje-
nišтво za trgovino in preskrbo, poverjeni-
šтво za turizem in gostinstvo, poverjenišтво
za kmetijstvo, poverjenišтво za delo, pover-
jenišтво za obrt in poverjenišтво za notra-
nje zadeve. Prav tako sta ostali še planska
in kontrolna komisija.

Ta notranja organizacija je ustrezala ta-
kratni stopnji razvoja naše ljudske oblasti
v mestnem merilu in je bila značilna po
tem, da so namesto poverjenikov prevzemali
vodstvo nekaterih upravnih panog že sveti
kot kolektivni — družbeni organi. Druž-
beni značaj teh svetov se je kazal v tem, da
so bili v njih poleg odbornikov voljeni tudi
ostali državljani, ki so se bavili s problemi
na posameznih upravnih področjih.

Izvršilni odbor je bil sestavljen iz 21 čla-
nov in sicer: predsednika, treh podpredsed-
nikov (od katerih sta dva vodila tudi pover-
jenišťva), tajnika, šest predsednikov svetov,
osem poverjenikov ter predsednika planske
in kontrolne komisije. Ko je bila kmalu za
tem odpravljena Komisija državne kontrole
in so bile v zvezi s tem ukinjene tudi kon-
trolne komisije pri ljudskih odborih, je bil
že v februarju 1951. leta razrešen dolžnosti
člana Izvršilnega odbora predsednik kon-
trolne komisije in je štel Izvršilni odbor
20 članov.

V začetku 1951. leta so bile organizirane
pri Mestnem ljudskem odboru tele stalne
komisije: za formulacijo odlokov in sklepov,
mandatna in imunitetna komisija, disciplin-
ska komisija za ljudske odbornike, komisija
za preiskovanje zadev v zvezi z razrešitvijo
predsednika sodišča, sodnikov in sodnikov-
porotnikov okrajnega sodišča, komisija za
gospodarski plan in finance, komisija za
probleme ljudske oblasti, komisija za mest-
na kmetijska posestva in ekonomije, komi-
sija za splošno preskrbo, komisija za vzdr-
ževanje in pravilno izkoriščanje stanovanj-
skih in ostalih zgradb, komisija za pospeše-
vanje turizma in gostinstva, komisija za
javni izgled in red, komisija za promet in
ceste ter zbor delegiranih odbornikov za
volitve predsednika, sodnikov in sodnikov-
porotnikov okrožnega sodišča in disciplinsko
sodišče za uslužbenice.

Istega leta so bile pri izvršilnem odboru
izvoljene tudi nestalne (anketne) komisije,

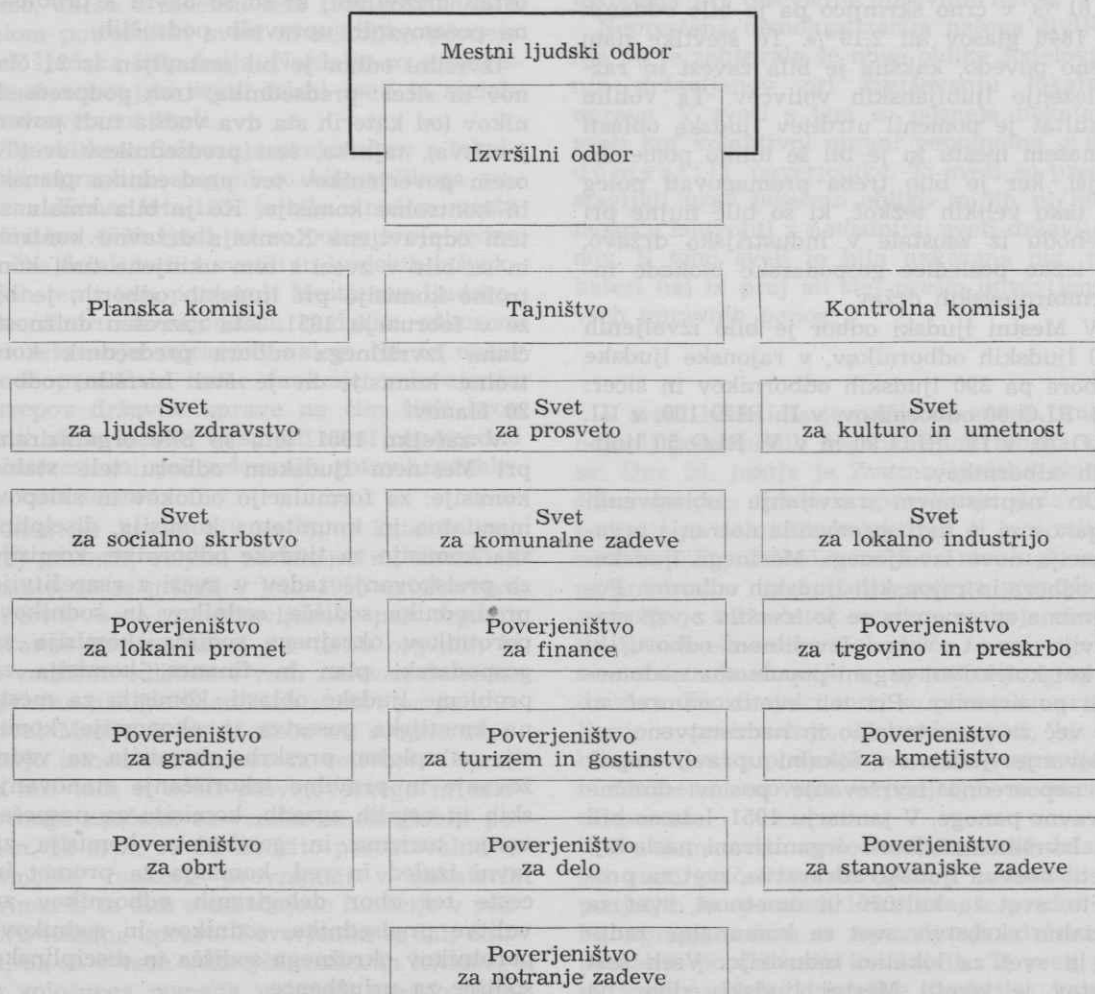
ki so jih sestavljali odborniki in drugi državljani. Te komisije so bile izvoljene za proučevanje konkretnih upravnih in gospodarskih problemov na področju mesta. Take komisije so bile: komisija za proučitev stanja in sistema preskrbe z mlekom, komisija za proučitev sistema preskrbe z gorivom, komisija za proučitev stanja izkoriščanja delovne sile, komisija za proučitev problema obrtne dejavnosti in komisija za proučitev zdravstvenega stanja otrok.

Te komisije so predstavljale zopet posebno obliko za sodelovanje državljanov pri izvrševanju lokalnih upravnih nalog. V letu 1951 so komisije opravile ogromno delo. Skoraj ni bilo zasedanja, da ne bi komisije poročale Mestnemu ljudskemu odboru o ugotovitvah na terenu na posameznih upravnih in gospodarskih področjih. Delo teh komisij se je odlikovalo po izčrpnih in analitičnih poročilih na podlagi temeljnega pro-

učevanja problemov, za katere so bile izvoljene. Na podlagi teh poročil je Mestni ljudski odbor bil seznanjen s problematiko, ki se je pojavljala na posameznih upravnih in gospodarskih področjih, ter je lahko sprejel ustrezne sklepe za rešitev teh problemov.

Pri poverjeništvu za stanovanjske zadeve je poslovala Višja stanovanjska komisija, ki jo je kot predsednik vodil poverjenik za stanovanjske zadeve in je štela sedem članov. Komisija je bila druga instanca in je reševala pritožbe zoper prvostopne stanovanjske odločbe. Pri tem poverjeništvu je posloval še nadalje tudi svet državljanov, ki so ga sestavljali zastopniki vseh petih rajonskih ljudskih odborov, zastopniki množičnih organizacij.

V maju 1951. leta so bile nadomestne volitve v šestih volilnih enotah in je bilo izvoljenih šest novih ljudskih odbornikov. Mestni ljudski odbor je štel odslej 123 odborni-

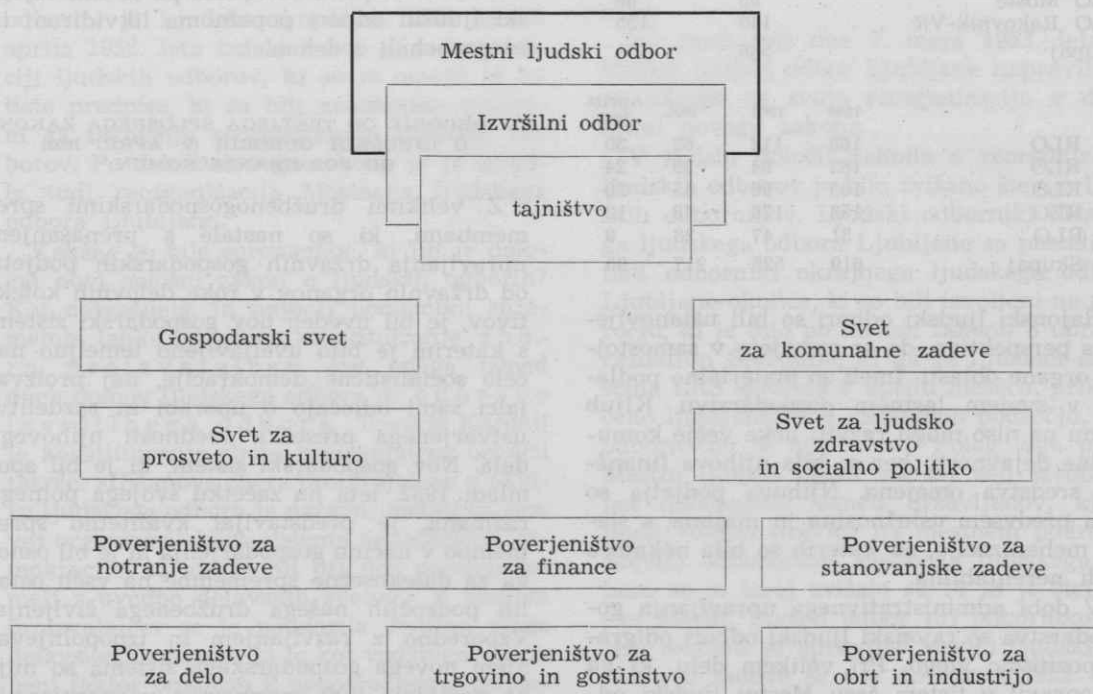
Organizacijska shema Mestnega ljudskega odbora v januarju 1951. leta

kov. Še pred temi volitvami pa je izdal Prezidij ljudske skupščine Ukaz, po katerem je lahko znašalo število odbornikov Mestnega ljudskega odbora 130.

V 1951. letu so se že kazali obrisi novega gospodarskega sistema, ki je dobil svojo podlago že v letu 1950, ko so delovni kolektivi prevzeli upravljanje s podjetji. Nov gospodarski sistem je pomenil važno prelomnico v celotnem gospodarskem in političnem življenju. Tovariš Kardelj je označil takrat kot eno izmed glavnih nalog razbiti demokratski centralistični odnos do podjetij in ustanov, ki so pod upravo ljudskih odborov ter razširiti samoupravljanje. Te gospodarske spremembe so sprožile celo vrsto ukrepov v pogledu upravljanja države. V zvezi s tem so bili že reorganizirani zvezni in republiški državni organi. Skladno z njihovo reorganizacijo so se izvršile spremembe tudi v organizaciji ljudskih odborov. Nov gospodarski sistem je bistveno vplival tudi na organizacijo in delo Mestnega ljudskega odbora Ljubljane in na organizacijo in delo rajonskih ljudskih odborov. V skladu z načeli, ki jih je postavil nov gospodarski sistem, je bilo treba odcepiti od Mestnega ljudskega odbora in od rajonskih ljudskih odborov lokalna podjetja in jim prepustiti, da so lahko samostojno nastopala na trgu na podlagi sproščenega delovanja ekonomskih zakonov.

S to ločitvijo je odpadla vrsta nalog, ki jih je poprej izvrševal Mestni ljudski odbor. V zvezi s tem pa je postal odveč ogromen izvršni aparat, ki je bil potreben v času administrativnega upravljanja gospodarstva. Te spremembe pa so bile osnove za nadaljnje razvijanje in poglobljanje socialistične demokracije. Vloga Izvršilnega odbora se je zmanjševala, okrepila pa se je vloga Mestnega ljudskega odbora (plenuma) kot oblastvenega organa. Te spremembe so povzročile, da se je v maju 1951. leta Izvršilni odbor zmanjšal in je štel odslej le 12 članov. Kot posledico nadaljnje demokratizacije zabeležimo v maju 1951. leta še eno spremembo: predsednik ljudskega odbora ni bil več obenem tudi sekretar Mestnega komiteja KPS. Izvedla se je torej ločitev oblastvene in politične funkcije v osebi predsednika MLO.

Izvršilni odbor so sestavljali: predsednik, dva podpredsednika (od katerih je prvi vodil gospodarski svet, drugi pa poverjeništvo za delo), tajnik in poverjenik za finance, za trgovino in gostinstvo, za obrt in industrijo, za stanovanjske zadeve, za notranje zadeve ter predsedniki svetov za ljudsko zdravstvo in socialno politiko, za prosveto in kulturo in sveta za komunalne zadeve. Dne 21. septembra istega leta pa se je Izvršilni odbor zmanjšal še za enega člana in odslej štel le 11 članov. Vzporedno z zmanjšanjem števila čla-

Organizacijska shema Mestnega ljudskega odbora konec maja 1951. leta

nov Izvršilnega odbora in s tem v zvezi z ukinitvijo nekaterih poverjeništev pa se je zmanjšalo tudi število uslužbencev za 177 (leta 1950 je bilo 456 uslužbencev, leta 1951 pa še 279).

V letu 1951 je bil organiziran na novo kot samostojen resor gospodarski svet, ki ga je vodil podpredsednik Izvršilnega odbora. Sestavljali so ga vsi poverjeniki gospodarskih resorjev, nekateri direktorji podjetij in gospodarski strokovnjaki. Tega leta je prenehala obstojati kot samostojna organizacijska enota planska komisija, ki je bila vključena v gospodarski svet.

*

S spremembami, ki so nastale z uvajanjem novega gospodarskega sistema, pa je bilo postavljeno vprašanje nadaljnjega obstoja rajonov kot upravno-teritorialnih enot in rajonskih ljudskih odborov. Rajonski ljudski odbori, ki so bili prvič izvoljeni 30. novembra 1947. leta, se po svojem sestavu niso razlikovali od Mestnega ljudskega odbora. Imeli so svoje plenum (skupščine) in izvršilne odbore ter močan sestav uslužbenstva. V posameznih letih se je gibalo število rajonskih uslužbencev takole:

	1947. leta	1948. leta
RLO Center	181	172
RLO Bežigrad-Siška	151	138
RLO Moste	93	86
RLO Rakovnik-Vič	140	135
Skupaj	565	531

	1949	1950	1951	Aprila 1952
I. RLO	168	112	62	30
II. RLO	162	94	39	24
III. RLO	105	96	45	20
IV. RLO	153	176	48	12
V. RLO	31	47	23	9
Skupaj	619	525	217	95

Rajonski ljudski odbori so bili ustanovljeni s perspektivo, da se razvijejo v samostojne organe oblasti. Imeli so materialno podlago v svojem lastnem gospodarstvu. Kljub temu pa niso mogli razviti neke večje komunalne dejavnosti, ker so bila njihova finančna sredstva omejena. Njihova podjetja so bila predvsem uslužnostna in majhna, s slabo mehanizacijo, od katerih so bila nekatera tudi nerentabilna.

V dobi administrativnega upravljanja gospodarstva so rajonski ljudski odbori odigrali pozitivno vlogo. Pri velikem delu, ki ga je opravil v tistem času Mestni ljudski odbor pri vodenju in razvijanju mestnega gospodarstva, so rajonski ljudski odbori pred-

stavljali izdatno razbremenitev in pomoč Mestnemu ljudskemu odboru. Pomagali so mu na vseh področjih, kjerkoli je bilo to primerno in možno. Medtem ko zasledimo, da je 1949. leta MLO odstopal vedno več nalog v pristojnost rajonskim odborom, pa zasledimo v 1951. letu preobrat: Mestni ljudski odbor prične pritegovati razne naloge iz upravnih in gospodarskih področij, ki so jih doslej izvrševali rajonski odbori, v svojo pristojnost. Pojavila se je tendenca reševati družbeno in ekonomsko politiko Ljubljane kompleksno iz enega središča. V spremenjenih gospodarskih razmerah je prevladovalo splošno mišljenje, da so rajonski ljudski odbori odigrali svojo vlogo in da niso več potrebni. S prenašanjem preostalih nalog na Mestni ljudski odbor, se je delokrog rajonskih ljudskih odborov vedno bolj zmanjševal. Vzporedno s tem pa se je tudi spreminjal oziroma zmanjševal njihov sestav in njihov upravni aparat. Dne 20. IX. 1951. leta je Mestni ljudski odbor sprejel sklep, da se postopoma ukine profesionalizem v izvršilnih odborih rajonskih odborov. V začetku decembra istega leta ni bilo v izvršilnih odborih več »poklicnih« poverjenikov. Nagrado za svoje delo sta prejemale le še predsednik in tajnik ter poverjenik za finance, toda samo tam, kjer je obseg poslov zahteval njegovo polno zaposlitev. V jeseni 1951. leta se je pričela torej likvidacija rajonskih ljudskih odborov. V aprilu 1952. leta pa so bili rajonski ljudski odbori popolnoma likvidirani in so prenehali z delom.

IV. OBDOBJE OD TRETJEGA SPLOŠNEGA ZAKONA O LJUDSKIH ODBORIH (9. APRIL 1952) DO FORMIRANJA KOMUN

Z velikimi družbenogospodarskimi spremembami, ki so nastale s prenašanjem upravljanja državnih gospodarskih podjetij od državnih organov v roke delovnih kolektivov, je bil uveden nov gospodarski sistem, s katerim je bilo uveljavljeno temeljno načelo socialistične demokracije, naj proizvajalci sami odločajo o uporabi in razdelitvi ustvarjenega presežka vrednosti njihovega dela. Nov gospodarski sistem, ki je bil spomladi 1952. leta na začetku svojega polnega razmaha, je predstavljal kvalitetno spremembo v načinu gospodarjenja in je bil osnova za dalekosežne spremembe na vseh ostalih področjih našega družbenega življenja. Vzporedno z razvijanjem in izpopolnjevanjem novega gospodarskega sistema so nujno nastajale tudi spremembe v organizacijskem sistemu državne oblasti in uprave. Tako zasledimo, da so se že od leta 1952 dalje

izvrševale posamezne reorganizacije, ne samo pri zveznih in republiških organih državne uprave, ampak tudi pri ljudskih odborih. Kot posledica tedanjih velikih družbenoekonomskih sprememb so ljudski odbori 1952. leta doživeli eno svojih največjih in najbolj pomembnih reorganizacij. Tako, kot je predstavljala uvedba delavskih svetov bistveno spremembo v proizvodnih odnosih, tako se je z novo organizacijo ljudskih odborov ustvarjala takšna organizacija oblasti, ki je ustrezala novim socialističnim odnosom v gospodarstvu in ki je utrjevala samoupravo gospodarskih in drugih družbenih organov.

Nova organizacija ljudskih odborov je dobila svojo pravno podlago v tretjem Splošnem zakonu o ljudskih odborih, ki ga je Zvezna ljudska skupščina sprejela dne 1. aprila 1952. leta. Novi zakon je predstavljal zopet novo stopnjo na poti izgradnje naših lokalnih organov državne oblasti.

Novi zakon je določil obvezna načela za izdelavo republiških zakonov o ljudskih odborih. Na podlagi njegovih pooblastil je Ljudska skupščina LRS v juliju 1952. leta prvič samostojno izdala republiške zakone o ljudskih odborih. Tako je bil med drugimi zakoni dne 8. julija 1952. leta izdan republiški zakon o ljudskih odborih mest in mestnih občin. Da pa bi ljudski odbori lahko pričeli poslovati takoj po novih načelih, ki jih je uzakonil novi splošni zakon o ljudskih odborih, je Ljudska skupščina LRS že 18. aprila 1952. leta izdala zakon o reorganizaciji ljudskih odborov, ki se je omejil le na tiste predpise, ki so bili neobhodno potrebni za takojšnjo reorganizacijo ljudskih odborov. Po določbah tega zakona se je izvedla tudi reorganizacija Mestnega ljudskega odbora Ljubljane.

Kakšne so bile spremembe, ki jih je določal novi splošni zakon o ljudskih odborih? Kot najvažnejši in najbolj pomembni spremembi lahko označimo konstituiranje zbora proizvajalcev kot enega izmed dveh domov ljudskega odbora in odpravo izvršilnega odbora. Tovariš Kardelj je konstituiranje zbora proizvajalcev označil takole: »Ustanova zbora proizvajalcev v okviru ljudskega odbora je naravni nadaljnji razvoj organizacijskega sistema socialistične demokracije, ki mu je bil pri nas položen temelj z uvedbo delavskih svetov.« Z zborom proizvajalcev se je poudarila vodilna vloga delavskega razreda, ki je kot vodstveni družbeni faktor poklican k neposrednemu izvrševanju oblasti. Delavski razred ni prevzel v svojo upravo le proizvodna sredstva, ampak je z institucijo zbora proizvajalcev postal

tudi v organih ljudske oblasti soodločujoč faktor. Ta njegova soodločujoča vloga pa se kaže v tem, da je enakopraven z mestnim zborom pri odločanju o vseh gospodarskih vprašanjih oziroma v vseh vprašanjih, kjer gre za razdelitev in uporabo presežka dela. Z njim se je neposredno povečal vpliv proizvajalcev na poslovanje državne uprave.

Novi zakon je odpravil izvršilne odbore in osredotočil vse oblastvene funkcije v samih ljudskih odborih. S tem je bilo še bolj uresničeno načelo enotnosti oblasti, po drugi strani pa je bil odpravljen dualizem med plenumom ljudskega odbora in njegovim izvršilnim odborom, ki je pomenil stalno nevarnost za razne birokratske tendence. Ljudski odbor je prevzel v svoje roke zakonodajno in izvršno oblast, ki jo je izvajal na svojih sejah. S tem je bilo postavljeno načelo stalnega zasedanja ljudskega odbora. Le določene upravne zadeve pa upravlja ljudski odbor po svojih svetih, kot družbeno-kolegialnih organih za posamezna upravna področja.

Ti dve načelni spremembi sta povzročili v ustroju in poslovanju ljudskih odborov celo vrsto drugih sprememb. Vse te spremembe pa so izhajale iz načela, da se organizacija ljudskih odborov uskladi z novimi družbenimi in gospodarskimi odnosi in da se zagotovi takšna organizacija in funkcioniranje ljudskih odborov, ki bo izražala te nove odnose.

Na svoji seji dne 7. maja 1952. leta je Mestni ljudski odbor Ljubljane napravil prve ukrepe za svojo reorganizacijo v duhu načel novega zakona.

V smislu določil zakona o reorganizaciji ljudskih odborov je bilo zvišano število ljudskih odbornikov. Ljudski odborniki Mestnega ljudskega odbora Ljubljane so postali vsi tisti odborniki okrajnega ljudskega odbora Ljubljane-okolica, ki so bili izvoljeni na področju, ki je bilo po novem zakonu o upravnih razdelitvi Slovenije, ki ga je Ljudska skupščina LRS sprejela v aprilu mesecu, priključeno ljubljanskemu mestnemu področju. Teh odbornikov je bilo devet. Poleg tega pa je Mestni ljudski odbor na tej seji izvolil še pet odbornikov izmed državljanov, ki so imeli volilno pravico na mestnem področju. Število odbornikov Mestnega ljudskega odbora se je torej zvišalo za 14 in je štel odsej Mestni ljudski odbor 137 odbornikov. V tem sestavu je opravljal Mestni ljudski odbor vse zadeve še vse do konca 1952. leta, ko je bil izvoljen zbor proizvajalcev.

Na istem zasedanju je bil odpravljen Izvršilni odbor, njegova poverjeništa in sveti.

Zadnja seja Izvršilnega odbora je bila dne 6. maja 1952. leta.

Z odpravo Izvršilnega odbora se je v temelju spremenilo funkcioniranje Mestnega ljudskega odbora. Odslej je Mestni ljudski odbor sam izvrševal ne samo zakonodajo, ampak tudi izvršno oblast. Dejstvo je, da je Izvršilni odbor v vseh letih od njegovega obstoja nosil težko delo na vseh upravnih in gospodarskih področjih in da je opravil ogromno delo za napredek našega mesta, po drugi strani pa je resnica, da je prerasel ljudski odbor, kar pa ni bilo v skladu z mehanizmom naše demokracije v tedanjem času. Čeprav je bil Izvršilni odbor sestavljen iz članov ljudskega odbora in ga je postavljala Mestni ljudski odbor na svojih zasedanjih in bi mu moral kot njegov izvršni upravni organ odgovarjati za svoje delo, je bilo vendar vsa leta čutiti, da je ta odgovornost ostala formalna in da je bil Izvršilni odbor pravzaprav neodvisen. Svoj neodvisen položaj si je Izvršilni odbor pridobil že na podlagi same organizacije dela, kakor je bila takrat uzakonjena. Izvršilni odbor je bil nosilec splošnih upravnih in izvršnih funkcij. On je stalno delal in razpolagal z materialnimi sredstvi. Reguliral je odnose z ostalimi organizacijami in državljani. Na ta način je postal odločilni organ pri reševanju vsakodnevnih važnih upravnih in gospodarskih vprašanj. Mestni ljudski odbor pa je delal le na svojih zasedanjih, ki so bila posebno v prvih povojnih letih zelo redka in formalistična. V takih pogojih je Mestni ljudski odbor postal pravzaprav nekakšna politična tribuna, s katero je razpolagal Izvršilni odbor, ki pa je bil tisti organ, ki je vodil vso politiko Mestnega ljudskega odbora. Mestni ljudski odbor je na svojih zasedanjih v obliki odlokov le potrjeval tiste zadeve, katere mu je Izvršilni odbor predložil in za katere se je zavzemal, da bodo sprejeti. Večkrat se je dogajalo, da je Mestni ljudski odbor na svojem zasedanju naknadno sprejel odloke, ki jih je Izvršilni odbor že zdavnaj izvršil. Zaradi takih metod dela je bilo jasno, da Mestni ljudski odbor ni imel takega položaja, kot bi mu šel kot zakonodajnemu organu. Ta skoraj podrejen položaj je bil posebno očiten v dobi administrativnega socializma, v katerem je bila krepitev izvršilnih organov splošen sistem. Z neprestano demokratizacijo naših državnih organov pa je v poznejši dobi neodvisnost Izvršilnega odbora polagoma padala. V 1951. letu zasledimo, da si je Mestni ljudski odbor kot celota pridobival vedno večjo avtoriteto, ki je v naslednjih letih zelo porasla. Z neprestano rastočo demokracijo v našem druž-

benem življenju je končno prišel čas, ko obstoj Izvršilnega odbora ni bil več potreben. Zato je bila odprava Izvršilnega odbora in neposreden prevzem izvršne oblasti po samem Mestnem ljudskem odboru le logična posledica v procesu poglobljanja naše socialistične demokracije.

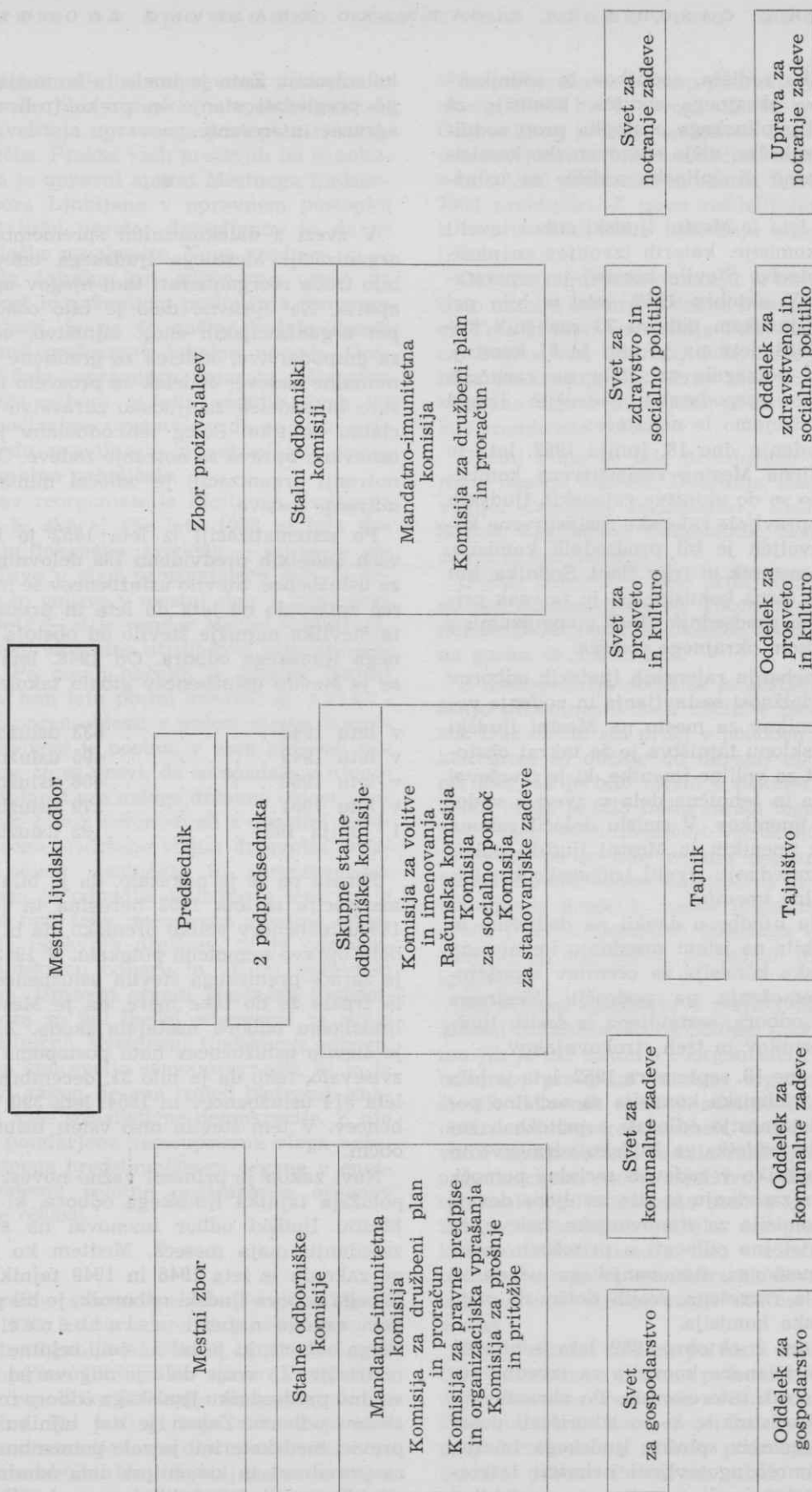
V smislu načel novega zakona je Mestni ljudski odbor lahko prenesel neposredno izvrševanje svojih predpisov, predpisov višjih organov in drugih čisto upravnih zadev na svoje kolegialne organe — svete. Sveti so se razlikovali od prejšnjih poverjeništev po tem, ker so bili kolegialni organi, sestavljeni iz ljudskih odbornikov in drugih članov, ki jih je Mestni ljudski odbor izbral iz vrst strokovnjakov in drugih državljanov, ki so lahko pomagali pri izpolnjevanju nalog svetov.

V smislu Zakona o reorganizaciji ljudskih odborov je Mestni ljudski odbor izvolil pet svetov: svet za gospodarstvo, ki je štel poleg predsednika še 12 članov. Predsednik sveta je bil podpredsednik Mestnega ljudskega odbora. Svet za prosveto in kulturo (devet članov), svet za komunalne zadeve (devet članov), svet za zdravstvo in socialno politiko (devet članov) in svet za notranje zadeve (deset članov).

Predsednik in člani sveta niso bili uslužbenci ljudskega odbora. Razen predsednika gospodarskega sveta so bili vsi ostali člani svetov neprofesionalci. Sveti so odgovarjali za svoje delo izključno ljudskemu odboru. Izvoljeni so bili za dobo enega leta. Glede na takšen njihov položaj je bila podana garancija, da se sveti ne bi profesionalizirali ali pa zbirokratizirali kot upravni organi.

Ker je Mestni ljudski odbor menjal sestav in svojo organizacijsko strukturo, so bile izvoljene na novo nekatere stalne komisije. Te komisije so bile sestavljene samo iz odbornikov in so proučevala posamezna vprašanja iz delovnega področja Mestnega ljudskega odbora, pripravljale poročila za njegove seje in sestavljale predloge. Na novo so bile izvoljene naslednje stalne komisije: mandatno-imunitetna komisija, komisija za izvolitve in imenovanja, komisija za pravne predpise in organizacijo, komisija za prošnje in pritožbe, komisija za družbeni plan in finance in stalna komisija za prosvetna vprašanja.

Skladno s predpisi splošnega zakona o ljudskih odborih, temeljnega zakona o prekrških, zakona o stanovanjskih in poslovnih prostorih ter zakona o državnih uslužbencih pa je Mestni ljudski odbor izvolil še naslednje stalne komisije: komisijo za preiskovanje zadev v zvezi z namestitvijo in razrešitvijo

Organizacijska shema Mestnega ljudskega odbora Ljubljane v decembru 1952

predsednika sodišča, sodnikov in sodnikov-poročnikov okrajnega sodišča, komisijo za vodenje disciplinskega postopka proti sodnikom za prekrške, višjo stanovanjsko komisijo ter stalno disciplinsko sodišče za uslužbence.

V teku leta je Mestni ljudski odbor izvolil še nove komisije, katerih izvolitev so narekovale potrebe. Število komisij je neprestano raslo. V oktobru 1952. leta je bilo pri Mestnem ljudskem odboru 23 različnih komisij, v 1954. letu pa je bilo že 51 komisij, ki so mu pomagale pri delu na različnih upravnih in gospodarskih področjih. Izmed komisij naštejemo le nekatere:

Na zasedanju dne 18. junija 1952. leta je bila izvoljena Mestna razlaskitvena komisija. To delo so do ukinitve rajonskih ljudskih odborov opravljale rajonske razlaskitvene komisije. Izvoljen je bil predsednik komisije, njegov namestnik in trije člani. Sodnika, kot obveznega člana komisije, pa je za vsak primer določal predsednik MLO v sporazumu s predsednikom okrajnega sodišča.

Ob prenehanju rajonskih ljudskih odborov je prešla dolžnost sestavljanja in vodenja volilnih imenikov za mesto na Mestni ljudski odbor. V sklopu tajništva je že takrat obstajal referat za volilne imenike, ki je izvrševal vsa tekoča in tehnična dela v zvezi z vodenjem teh imenikov. V smislu določil zakona o volilnih imenikih je Mestni ljudski odbor na istem zasedanju izvolil tričlansko komisijo za volilne imenike.

V smislu uredbe o davku na dediščine in darila je bila na istem zasedanju imenovana devetčlanska komisija za ocenitev zapuščinskega premoženja na področju Mestnega ljudskega odbora, sestavljena iz šestih ljudskih odbornikov in treh strokovnjakov.

Na seji dne 19. septembra 1952. leta je bila izvoljena tričlanska komisija za socialno pomoč s pristojnostjo odločati o pritožbah zoper odločbe oddelka za ljudsko zdravstvo in socialno politiko v zadevah socialne pomoči.

Na istem zasedanju je bila izvoljena devetčlanska komisija za stanovanjske zadeve, ki je bila pristojna odločati o pritožbah zoper odločbe mestnega stanovanjskega urada. S tem je bila razrešena svojih dolžnosti višja stanovanjska komisija.

Na seji dne 3. oktobra 1952. leta je bila izvoljena štiričlanska komisija za izvedbo revizije agrarnih interesentov. Po zbranih podatkih o koristnikih, ki so izkoriščali posamezne parcele iz splošno ljudskega imetja, so bili namreč ugotovljeni nekateri interesi, ki niso imeli pogojev za pridobitev take zemlje po zakonu o agrarni reformi in

kolonizaciji. Zato je imela ta komisija nalogo pregledati stanje in prekontrolirati vse agrarne interese.

*

V zvezi z dalekosežnimi spremembami v organizaciji Mestnega ljudskega odbora je bilo treba reorganizirati tudi njegov upravni aparat. Za upravno delo je bilo osnovanih pet organizacijskih enot: tajništvo, oddelek za gospodarstvo, oddelek za gradbene in komunalne zadeve, oddelek za prosveto in kulturo in oddelek za ljudsko zdravstvo in socialno politiko. Poleg teh oddelkov je bila osnovana uprava za notranje zadeve. O njeni notranji organizaciji je odločal minister za notranje zadeve.

Po sistematizaciji iz leta 1952 je bilo v vseh oddelkih predvideno 189 delovnih mest za uslužbence. Število uslužbencev se je namreč zniževalo od leta do leta in predstavlja ta številka najnižje število od obstoja Mestnega ljudskega odbora. Od 1948. leta dalje se je število uslužbencev gibalo takole:

v letu 1948	633 uslužbencev
v letu 1949	495 uslužbencev
v letu 1950	456 uslužbencev
v letu 1951	279 uslužbencev
1. junija 1952	192 uslužbencev

Kmalu pa se je pokazalo, da je bila sistematizacija iz leta 1952 nerealna in je bilo 189 uslužbencev veliko prenizko, da bi lahko delo uprave nemoteno potekalo. V 1953. letu je zaradi prenizkega števila uslužbencev delo trpelo že do take mere, da je Mestnemu ljudskemu odboru nastajala škoda. Zato se je število uslužbencev nato postopoma zopet zviševalo, tako da je bilo 31. decembra 1953. leta 314 uslužbencev in 1954. leta 390 uslužbencev. V tem številu niso všteti uslužbenci občin.

Novi zakon je prinesel važno novost glede položaja tajnika ljudskega odbora, ki ga je Mestni ljudski odbor imenoval na svojem zasedanju maja meseca. Medtem ko je bil po zakonih iz leta 1946 in 1949 tajnik izvršilnega odbora ljudski odbornik, je bil po novem zakonu najvišji uslužbenec ljudskega odbora, ki je bil na čelu celotne administracije. Za svoje delo je odgovarjal neposredno predsedniku ljudskega odbora in ljudskemu odboru. Zakon je dal tajniku vrsto pravic, med katerimi je zelo pomembna skrb za pravilnost in zakonitost dela administracije. Ta pravica je toliko pomembnejša, ker je dal novi zakon načelnikom oddelkov pra-

vico izdajati odločbe v upravnem postopku in je bila od njihove strokovne sposobnosti odvisna kvaliteta upravnega postopka in končne odločbe. Praksa vseh prejšnjih let je pokazala, da je upravni aparat Mestnega ljudskega odbora Ljubljane v upravnem postopku večkrat kršil pravice državljanov in da so bile odločbe nezakonite. Nova ureditev, ki je postavila tajnika kot odgovorno osebo za pravilnost in zakonitost poslovanja upravnega aparata, je na ta način skušala doseči zboljšanje poslovanja lokalne uprave. Ocenjujoč delo upravnega aparata Mestnega ljudskega odbora v teku zadnjih dveh let lahko postavimo ugotovitev, da se je to delo v pogledu pravilnosti in zakonitosti poslovanja znatnoboljšalo.

Čeprav reorganizacija Mestnega ljudskega odbora še skoraj vse leto 1952 ni bila dosledno in dokončno izvedena — saj so se vršile volitve v zbor proizvajalcev šele 2. decembra in volitve v mestni zbor 7. decembra istega leta — si je vendar Mestni ljudski odbor tekom leta silno utrdil svoj samoupravni značaj. Po novih načelih je Mestni ljudski odbor v tem letu postal osnovni in originalni organ oblasti v našem mestu. Njegova pristojnost je postala v vseh zadevah neposredna, to se pravi, da so spadale v njegovo pristojnost vse naloge državne oblasti, kolikor niso bile z zakonom ali z drugimi predpisi izrecno pridržane višjim državnim organom. Ločitev »lastnega« in »prenesenega« delokroga je odpadla. Skladno s tem pa je odpadla tudi tako imenovana »dvojna odgovornost« upravnih organov, to je odgovornost ljudskemu odboru in višjim upravnim organom. Upravni organi Mestnega ljudskega odbora so bili doslej odgovorni za svoje delo izključno Mestnemu ljudskemu odboru. Ta nova koncepcija samoupravnosti, ki jo je dal novi zakon, je ena izmed bistvenih značilnosti naše socialistične demokracije. Z njo je bila poudarjena samoupravna vloga našega mestnega predstavniškega organa v enotnem sistemu celotne organizacije organov državne oblasti.

*

Vzporedno s temi spremembami je bila v aprilu 1952. leta izvedena tudi nova upravna razdelitev Ljubljane. Dne 18. aprila je Ljudska skupščina LRS izdala zakon o razdelitvi ljudske republike Slovenije na mesta, okraje in občine. Na podlagi tega zakona je bila Ljubljana razdeljena na ožje mestno območje in na dve občini. Meje Ljubljane so se spremenile. Na novo je bilo vključenih v mestno področje približno 7500 ha površin ter okrog

7200 prebivalcev. Mestno področje je merilo okrog 20.000 ha z okrog 132.000 prebivalci. Odpravljena je bila razdelitev na rajone in ustanovljeni sta bili dve občini: občina Polje s ca. 12.000 prebivalci in občina Šentvid s ca. 7000 prebivalci. Z novo razdelitvijo so bila k mestu priključena naslednja naselja okoliških krajev:

Ožjemu mestnemu območju je bilo priključeno naselje Kozarje z delom naselja Majland ob Tržaški cesti ter naselja Grič, Babna gorica, Daljna vas, Lavrica, Orle, Sela pri Rudniku in Srednja vas. Prav tako je bilo priključeno mestu kmetijsko posestvo Bokalce kot arondirana celota.

Občini Polje so bile priključene vasi oziroma naselje Bizovik, Dobrunje, Zadvor, Zavogljje, Češnjica, Podlipoglav, Sadinja vas, Sostro, Zagradišče, Podmoljnik, Šent Pavel, Javor in del Besnice.

Občini Šentvid je bilo priključeno Šmartno pod Šmarno goro ter Tacen, Medno, Stanežiče, Dvor, Podutik, Dolnice, Glinica, Kamna gorica in Toško čelo.

Z ustanovitvijo občin se je postavilo vprašanje pristojnosti obeh občin v okviru mesta. Obe občini sta prišli v podoben odnos, v kakršnem so občine do okraja, upoštevajoč pri tem, da je bilo mesto v nekaterih ozirih enota in da je bilo treba zaradi tega pristojnosti obeh občin zmanjšati. Vse ostalo področje mesta pa je bilo vezano neposredno na Mestni ljudski odbor. Zamisel, da bi se v bolj oddaljenih predelih mesta organizirale posebne pisarne (izpostave Mestnega ljudskega odbora), je bila takrat po daljših diskusijah opuščena.

Na svojem zasedanju v maju 1952. leta je Mestni ljudski odbor na podlagi pooblastil, ki mu jih je dal zakon o reorganizaciji ljudskih odborov, predpisal začasno organizacijo in število delovnih mest v administraciji obeh občin. Administracija obeh občin, ki jo je vodil tajnik občine, je bila razdeljena na tri organizacijske enote: tajništvo, odsek za gospodarstvo in komunalne zadeve in odsek za zdravstvo, socialno politiko ter prosveto in kulturo. V 1952. letu je bilo v administraciji občine Šentvid sistematiziranih devet delovnih mest, v administraciji občine Polje pa enajst.

Oba občinska odbora pa nista zaživelata kot ljudska odbora v pravem pomenu besede, ker dejansko nista izvrševala večine pomembnejših oblastvenih kompetenc, katere je še naprej izvrševal na njunih področjih Mestni ljudski odbor. Proračuna obeh občin sta obsegala samo postavke za kritje izdatkov v zvezi s poslovanjem njunega uprav-

nega aparata. Glede na dejstvo, da sta oba občinska odbora razpolagala le z omejenimi finančnimi sredstvi, sta bila le nekakšna pomožna organa Mestnega ljudskega odbora, v nekaterih pogledih pa deloma še celo samo administrativni ekspoziuri Mestnega ljudskega odbora. Oba občinska odbora, kakor tudi njihovi sveti, so izvrševali le posvetovalno funkcijo v tem smislu, da so o vseh zadevah, o katerih bi morala samostojno odločati, le razpravljala in dajala predloge, ki so se nato reševali v aparatu Mestnega ljudskega odbora. Kljub gotovim prizadevanjem, ki jih je podvzel Mestni ljudski odbor, da bi si pridobila oba občinska ljudska odbora večjo samostojnost, ta prizadevanja niso rodila uspeha.

*

Dne 5. decembra 1952. leta je bila zadnja seja Mestnega ljudskega odbora v sestavi, kakršen je bil postavljen v maju ob reorganizaciji. V decembru pa so bile volitve v mestni zbor in zbor proizvajalcev. Te volitve bodo v zgodovini našega mesta zapisane med najpomembnejšimi dogodki. Delavci Ljubljane so prvič v zgodovini volili svoje predstavnike v svoje predstavniško telo — zbor proizvajalcev, ki jih bo zastopal v lokalnem oblastvenem organu — Mestnem ljudskem odboru. Po teh volitvah je nastopila četrta mandatna doba Mestnega ljudskega odbora.

V mestni zbor je bilo izvoljenih 70 odbornikov, v zbor proizvajalcev pa 47 odbornikov. Mestni ljudski odbor je torej štel odslej 117 odbornikov.

V mestni zbor so volili vsi mestni prebivalci, ki so bili vpisani v volilni imenik, v zbor proizvajalcev pa so volili le delavci in uslužbenci, ki so delali v proizvodnji, prevozništvu in trgovini in sicer: delavci in uslužbenci gospodarskih podjetij, kmetje, ki so bili člani kmetijskih zadrug, obrtni mojstri, pomočniki in taki delavci, ki so delali v obrtnih obratih in delavnicah, oziroma taki, ki so bili člani obrtniških zadrug.

Volitve v zbor proizvajalcev so bile v štirih volilnih skupinah. V prvi volilni skupini, ki je obsegala industrijo, gozdarstvo, gradbeništvo, komunalo in promet, je bilo izvoljenih 36 odbornikov. V kmetijski volilni skupini, ki je obsegala tri podskupine in sicer: državna kmetijska posestva, kmetijske delovne zadruge in splošne kmetijske zadruge, je bil v vsaki podskupini izvoljen po en odbornik. Tretja volilna skupina, ki je obsegala trgovino in gostinstvo, je dala štiri odbornike. Isto število odbornikov je bilo izvoljenih tudi v skupini, ki je obsegala obrt.

Pri volitvah v mestni zbor je od 97.595 volilnih upravičencev volilo 89.730 (upravičeno odsotnih je bilo 6932) ali 98,9 %. Neveljavnih glasov je bilo 3523 ali 3,93 %, od tega je bilo črtanih glasovnic 2,8 %.

Po teh volitvah je bil Mestni ljudski odbor Ljubljane sestavljen iz dveh domov: iz mestnega zbora, kot predstavniškega telesa vseh državljanov mesta in zbora proizvajalcev kot predstavniškega telesa proizvajalcev. S tem je bila zaključena reorganizacija, ki se je začela spomladi in Mestni ljudski odbor je dobil končno obliko v duhu načel novega splošnega zakona o ljudskih odborih oziroma republiškega zakona o ljudskih odborih mest in mestnih občin.

V novembru 1953. leta pa je bil v zvezi s predstoječimi volitvami v republiški zbor proizvajalcev, ki so bile po novem volilnem sistemu, izvoljen nov zbor proizvajalcev Mestnega odbora, ki je štel 160 odbornikov. Število odbornikov se je torej zvišalo za 13 in je bila v zvišanem številu članov zbora proizvajalcev izražena stalna rast proizvodnje v Ljubljani. Volitve so bile dne 6., 7. in 8. novembra. Po spremenjenem volilnem sistemu so se volitve izvedle za dve skupini: skupino industrije (trgovina in obrt) in skupino kmetijstva. Od skupnega števila 60 odbornikov je odpadlo na skupino industrije 58 odbornikov in na skupino kmetijstva dva odbornika. Izvoljeno je bilo 31 delavcev, dva kmeta, 8 direktorjev in 14 nameščencev.

Mestni ljudski odbor je po novembrskih volitvah v zbor proizvajalcev štel 130 odbornikov.

*

Po decembrskih volitvah v 1952. letu je izvrševal Mestni ljudski odbor svoje oblastvene funkcije na skupnih sejah obeh zborov in na ločenih sejah mestnega zbora in zbora proizvajalcev. Ker pa se je v praksi pokazalo, da so skupne diskusije mnogo kvalitetnejše in živahnije kot ločene diskusije in da pride na skupnih sejah do boljših zaključkov, je Mestni ljudski odbor od srede julija 1954. leta uvedel prakso, da sta se sklicevala oba zbora večkrat na skupne seje o zadevah, za katere sta oba zbora enakopravna, glasujeta pa ločeno.

V tajništvu Mestnega ljudskega odbora je bila ustanovljena skupščinska pisarna za pomoč predsedniku in tajniku pri pripravljanju sej Mestnega ljudskega odbora, za izdelovanje zapisnikov, evidenco sklepov itd.

Mestni ljudski odbor je izvrševal upravne zadeve po svojih svetih. V zadnjih letih je vzporedno z decentralizacijo in demokratiza-

cijo oblasti prešlo veliko kompetenc na Mestni ljudski odbor in se je pri svetih nagrmadilo ogromno dela. V organizacijskem sestavu, v kakršnem so bili izvoljeni v maju 1952. leta, sveti tekom časa niso zmogli več svoje obsežne resorne problematike. Izredno so narasli komunalni problemi, problemi stanovanjske politike in izgradnje stanovanj, zdravstveni in socialni problemi itd. Praksa je prerasla določila zakona o ljudskih odborih, ki določa pet svetov in potrebe so narokovale, da so se nekateri obstoječi sveti razdelili v dva sveta in da so se ustanovili tudi novi sveti.

Zaradi gornjih razlogov je Mestni ljudski odbor 16. julija 1954. leta zvišal število svetov oziroma ustanovil nove svete, tako da je bilo od julija naprej pri Mestnem ljudskem odboru osem svetov in sicer: svet za gospodarstvo, svet za gradbene in komunalne zadeve, svet za stanovanjske zadeve, svet za prosveto, svet za kulturo, svet za zdravstvo, svet za socialno varstvo in svet za notranje zadeve. Vsak svet je imel svojega tajnika, ki je bil obenem načelnik tajništva. Obenem je bilo tudi zvišano število posameznih svetov.

Sveti so pokazali veliko aktivnost. Nekateri so imeli svoje seje tudi po dvakrat tedensko. Na podlagi temeljitih proučevanj in analiz o problematiki na svojih upravnih področjih so seznanjali Mestni ljudski odbor o važnih problemih in pripravljali potrebne predloge.

Vzporedno z ustanovitvijo novih svetov pa je bilo treba tudi organizirati temu ustrežajočo administracijo. Oddelki, ki so bili organizirani v maju 1952. leta, so se pozneje preimenovali v tajništva. V juliju 1954. leta so bila organizirana pri vseh svetih naslednja tajništva: tajništvo za gospodarstvo, tajništvo za gradbene in komunalne zadeve, tajništvo za stanovanjske zadeve, tajništvo za prosveto, tajništvo za kulturo, tajništvo za zdravstvo, tajništvo za socialno varstvo in tajništvo za notranje zadeve. Številčni sestav uslužbenstva je bil ojačen, o čemer je bilo že prej govora.

*

V desetih letih svojega obstoja je Mestni ljudski odbor prehodil razvojno pot, ki je imela v posameznih obdobjih svoje posebne značilnosti, izvirajoče iz družbenih in ekonomskih sprememb, ki so se dogajale od osvoboditve v naši državi. Te spremembe so imele v poedinah obdobjih vpliv na organizacijo in delo našega mestnega predstavniškega organa. Organizacijo in delo Mestnega ljudskega odbora pa lahko ocenimo samo s stališča

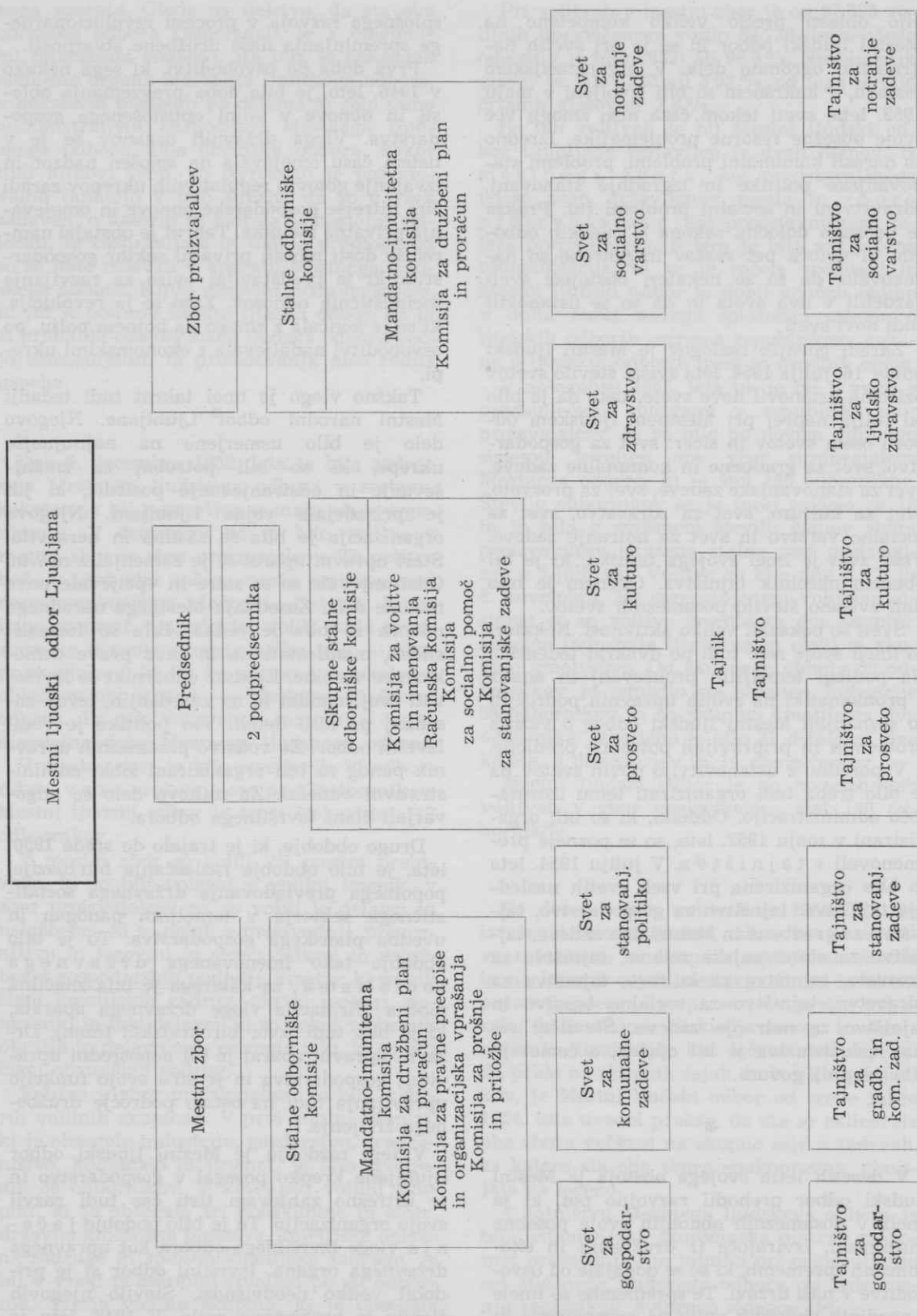
splošnega razvoja v procesu revolucionarnega spreminjanja naše družbene stvarnosti.

Prva doba po osvoboditvi, ki sega nekako v 1946. leto, je bila doba prevzemanja oblasti in obnove v vojni opustošenega gospodarstva. Vloga državnih organov se je v tistem času omejevala na splošen nadzor in izvajanje gotovih regulativnih ukrepov zaradi čim hitrejših gospodarskih obnove in omejevanja privatne lastnine. Takrat je obstajal namreč še dosti močan privatni sektor gospodarstva, ki je predstavljal oviro za razvijanje socialističnih odnosov. Zato se je revolucija, ki se je končala z zmago na bojnem polju, po osvoboditvi nadaljevala z ekonomskimi ukrepi.

Takšno vlogo je imel takrat tudi tedanji Mestni narodni odbor Ljubljane. Njegovo delo je bilo usmerjeno na najnujnejše ukrepe, ki so bili potrebni za zmanjševanje in odstranjevanje posledic, ki jih je prizadejala vojna Ljubljani. Njegova organizacija je bila še zasilna in nerazvita. Stari upravni aparat se je zamenjal z novim. Odstranjevale so se stare in vpeljevale nove metode dela. Zasedanja Mestnega narodnega odbora so bila le redka. Bila so formalistična, manifestativna in brez prave demokratske vsebine. Ljudski odborniki so izvrševali svoj mandat le na zasedanjih, izven zasedanj pa niso delali. Vso politiko je vodil Izvršni odbor. Za vodstvo posameznih upravnih panog so bili organizirani šibki administrativni oddelki. Za njihovo delo so odgovarjali člani Izvršilnega odbora.

Drugo obdobje, ki je trajalo do srede 1950. leta, je bilo obdobje razlaščenja buržoazije, popolnega prevladovanja državnega socialističnega sektorja v temeljnih panogah in uvedba planskega gospodarstva. To je bilo obdobje tako imenovanega državnega socializma, za katerega je bila značilna močna afirmacija vloge državnega aparata, ki je bila tudi izvor birokratskih teženj. Državni upravni aparat je bil neposredni upravitelj gospodarstva in je širil svojo funkcijo upravljanja tudi na ostalo področje družbenega življenja.

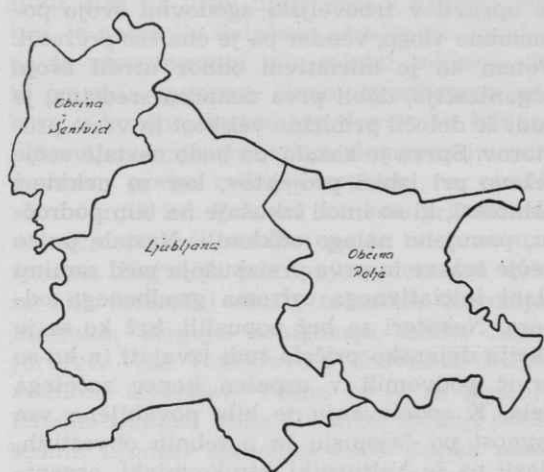
V tem razdobju je Mestni ljudski odbor Ljubljane krepko posegal v gospodarstvo in je ustrezno zahteval tisti čas tudi razvil svojo organizacijo. To je bilo obdobje, ko je vloga Izvršilnega odbora kot upravnega državnega organa. Izvršilni odbor si je pridobil veliko neodvisnost. Število njegovih članov je neprestano raslo. V 1948. letu je štel Izvršilni odbor 22 članov. Članj Izvršilnega odbora so kot plačani poverjeniki načelovali poverjeništvom. Snovala so se vedno

Organizacijska shema Mestnega ljudskega odbora Ljubljana od julija 1954 dalje

nova poverjenišтва in vzporedno s tem se je številčno zvišal tudi upravni aparat. Za operativno-upravno vodstvo podjetij so bile organizirane razne uprave in direkcije. To je bila doba silnih naporov Mestnega ljudskega odbora za razvoj mestnega gospodarstva. V to dobo spada mnogo na novo ustanovljenih podjetij. Mestni ljudski odbor se je na zasedanjih omejeval le na oblastveno-zakonodajno funkcijo. Pri ogromnem delu v zvezi z upravljanjem gospodarstva so bili organizirani za pomoč Mestnemu ljudskemu odboru rajonski ljudski odbori.

Doba po 1950. letu pa pomeni bistveno novo razdobje v razvoju naše ljudske revolucije. To je bilo obdobje prehoda od državnega socializma v višjo stopnjo družbenega razvoja, temelječe na družbenem gospodarjenju s proizvodjalnimi sredstvi. Vse gospodarsko živ-

Zemljevid upravne razdelitve aprila 1952

ljenje se je osvobajalo administrativnega vodstva s strani državne uprave. Država je zadržala le funkcijo občega vodstva, nadzorstva in osnovnega planiranja.

V tem obdobju je Mestni ljudski odbor Ljubljane prilagodil svojo organizacijo novim družbenoekonomskim odnosom. V neprestanem poglobljanju socialistične demokracije se je zmanjševala vloga Izvršilnega od-

bora, krepila pa se je vloga in avtoriteta Mestnega ljudskega odbora kot celote. V tem procesu se je v septembru 1951. leta znižalo število članov Izvršilnega odbora na enajst. Vzporedno s tem se je znižalo tudi število poverjeništev. V posameznih organih Mestnega ljudskega odbora pa so se že kazali družbeni elementi. Vodstvo nekaterih upravnih panog so namesto plačanih poverjenikov prevzemali v svoje roke sveti kot kolegialni družbeni organi. Kot končni rezultat vse večje demokracije državnih oblastvenih organov je v 1952. letu Mestni ljudski odbor z uvedbo zbora proizvajalcev in odpravo Izvršilnega odbora doživel svojo najbolj revolucionarno spremembo po osvoboditvi.

V tem obdobju je 1954. leto značilno po pospešenem razvijanju družbenega samoupravljanja na vseh področjih dela. V tem letu je bilo uvedeno družbeno samoupravljanje stanovanjskih hiš, ki pomeni enega najbolj revolucionarnih korakov v procesu razvijanja samouprave v tem letu. V Ljubljani je v decembru 1954 sodelovalo v hišnih svetih okoli 6000 državljanov. Konec novembra in v začetku decembra je bilo na zborih volivcev izvoljenih v šolske odbore kot družbene organe 838 državljanov. Že prej je bilo uvedeno družbeno upravljanje na področju zdravstva in socialnega zavarovanja, kjer sodelujejo državljani v organih teh samoupravnih organizacij. V novembru so bili izvoljeni organi družbenega upravljanja na ljubljanskih visokih šolah. V podjetjih pa se že od konca 1950. leta vedno bolj usposabljaajo za upravljanje delavski sveti in upravni odbori. Sredi leta 1954 je bilo v Ljubljani vključenih v delavskih svetih 6132 delavcev in nameščencev (4916 delavcev in 1216 nameščencev). V decembru 1954. leta je na področju Ljubljane v organih delavskega in družbenega upravljanja bilo vključenih nad 13.000 državljanov.

Nagel razvoj družbenega samoupravljanja pa je zahteval še nove demokratične oblike odločanja in samoupravljanja. Kot ena izmed takih oblik se poraja — k o m u n a.

GRADNJA DELAVSKEGA DOMA V TRBOVLJAH

TINE LENARČIČ

Prihodnje leto bo deset let, odkar je bilo slavnostno odprto novo kulturno središče — Delavski dom v Trbovljah. Čeprav je poteklo razmeroma že precej časa od začetka gradnje pa tudi od dneva otvoritve, vzbuja gradnja te velike stavbe še vedno določeno pozornost. V naši ožji pa tudi širši domovini je malo objektov, ki se lahko merijo po svojem obsegu, funkcionalnosti, graditvi in obisku z novim delavskim kulturnim središčem v Trbovljah. Edinstven pa je najbrž primer pri nas in tudi onstran meja po načinu organiziranja, izvedbe in poteka njegove graditve. Da ohranimo sedanjemu in bodočemu rodu vsaj nekaj osnovnih podatkov o pripravah in poteku njegove graditve, navajamo v naslednjih vrsticah nekaj informacij.

Trbovlje so bile pred zadnjo vojno znane predvsem po premogovniku, cementarni in elektrarni, zlasti pa so bile znane kot nekaj center revolucije idej in dejanj proletarcev zasavskih revirjev. Čeprav kopljejo v Trbovljah premog že od leta 1804 dalje, niso imeli rudarji praktično nobenega kulturnega doma, ki bi bil primeren za uprizorjanje vseh vrst kvalitetnih prireditev. Posamezna društva in organizacije so sicer imele manjše domove, vendar je ostal problem osrednje kulturne institucije vedno odprt in nejasen.

Spomladi 1947 se je na pobudo Lojzeta Ribiča zbrala skupina dela voljnih domačinov, ki so iz lastnega nagiba in iz ljubezni do svojega domačega kraja hoteli sodelovati pri gradnji novega kulturnega doma v Trbovljah. Pripravljen je bil načrt za njegovo gradnjo vzdolž novo zgrajenega športnega stadiona. Objekt naj bi služil kulturi in telesnovzgojni dejavnosti. Zavoljo različnih mnenj in sugestij republiških organov in spričo nastalih gospodarskih težav v naslednjih letih je gradnja ostala neinteresantna. Ideja o dejanskem pričetku gradnje pa je ponovno vzklikla 4. marca 1952. Na pobudo Alojza Ribiča, direktorja rudnika Trbovlje-Hrastnik, je sklical takratni sekretar mestnega komiteja ZK Jože Pikl tega dne zastopnike vseh prosvetnih, kulturnih in telesnovzgojnih društev ter organizacij na pogovor z namenom, da se porazgovore o stanju kulture in športa v Trbovljah. Pravi cilj pogovora je bil — gradnja novega delavskega doma. Potrebo po novi gradnji je Ribič utemeljil s tem, da je obstoječi delavski dom star in dotrajan, nefunkcionalen, nehygieničen, majhen, skratka nepriimeren za nadaljnje delo na kulturno-pro-

svetnem področju. Omenjena je bila misel, da bi zgradili nov dom na temeljih dečjega in kasneje trgovskega doma v Vodah, tj. na Trgu revolucije, kar pa se je kasneje izkazalo za neprimerno iz različnih vzrokov.

Iniciativni odbor, ki se je odslej že imenoval gradbeni odbor, je na svoji prvi seji dne 28. marca 1952 po živahni razpravi določil lokacijo, kjer dom sedaj stoji, tj. na platoju med rudarskim in starim delavskim domom, predvsem zavoljo njegove lege v centru mesta, deloma pa tudi iz tradicionalnih razlogov. Rudarski dom je bil revolucionarno žarišče, stari delavski dom pa torišče dela na kulturnem in telesnovzgojnem področju drugih naprednih delavcev. Vsak izmed obeh domov je opravil v trboveljski zgodovini svojo pomembno vlogo, vendar pa je oba čas prerasel. Potem ko je iniciativni odbor utrdil svojo organizacijo, dobil prva denarna sredstva, je tudi že določil približno velikost in vrste prostorov. Sprva je kazalo, da bodo nastale večje težave pri izbiri projektov, ker so nekateri arhitekti, ki so imeli izkušnje na tem področju, ponujeno nalogo odklonili. Nastale pa so večje težave in prva preizkušnja med samimi člani iniciativnega oziroma gradbenega odbora. Nekateri so brž popustili, brž ko se je akcija dejansko pričela tudi izvajati in ko so prvič podvomili v uspešen konec začetega dela. K sodelovanju je bila povabljen vsa javnost po časopisju in posebnih obvestilih, zlasti pa še kulturniki, strokovnjaki, organizacije, podjetja, oblastne in družbeno-politične skupnosti ter posamezniki.

Medtem ko so potekala pripravljala dela pri urejevanju gradbišča, so projektanti pripravili programsko skico, ki je zavoljo dobre izdelave obveljala tudi kot idejni projekt.

Slovesen pričetek gradbenih del je bil na nedeljo, 19. aprila 1953 ob navzočnosti okrog 500 občanov. Po otvoritvenem govoru je Alojz Ribič zasadil prvo lopato, delavska godba in pevci Zarje pa so nadaljevali s programom. Stekla je gradnja najpomembnejšega kulturnega objekta v Sloveniji. Nihče ni računal na to, da bodo sami domačini kos izredno zahtevni nalogi. Mnogi strokovnjaki, funkcionarji in mnogo občanov je s strahom zmajevalo z glavo, kadar so pokukali skozi odprtine plota na veliko gradbišče, češ, to delo ne bo nikoli dokončano.

Vendar šlo je. Opravljena so bila sondažna dela, predstavljeno koleno potoka v dolžini 90 m, opravljeni veliki izkopi, izkopani in za-

betonirani globoki in široki temelji ter večja rušenja. Tokrat je bilo pri nas menda prvič uspešno preizkušeno betoniranje z zapihovanjem betona po ceveh od priprave do mesta betoniranja. Do konca leta 1953 so bili zabetonirani temelji in zgrajen spodnji del obsežnega foyerja s kotlarno, sanitarijami itd. Vmes je gradbeni odbor stalno pritiskal na projektantsko podjetje za načrte, občani so zbirali star gradbeni material, staro železo, les pri kmetih itd. Z enakimi deli se je gradnja nadaljevala vsa nadaljnja leta. Kot vedno pri takih gradnjah, je bilo pomanjkanje denarja na dnevnem redu. Po toliko letih stalnega zbiranja, posredovanj, da ne rečemo prosjačenja v vseh mogočih oblikah in na najrazličnejših instancah, hkrati pa prepričevanje, da gradnja ne gre v škodo standarda ljudi, pač pa prav nasprotno v njihovo dobro, je nastopila določena utrujenost. Vendar pa ta utrujenost ni bila nikdar tolikšna, da bi omajala zaupanje članov gradbenega odbora v končno dograditev, čeprav so bili izpostavljeni najrazličnejšim zlonamernim pripombam preko radia, časopisov, na raznih zborovanjih itd. Prav od teh smo pričakovali največjo pomoč, rezultat pa je bil prav nasproten. Največje priznanje začetnemu delu so bili večkratni obiski tovarišev Kardelja, Marinka, Sergeja Kraigherja, Lidiije Šentjurčeve, Vide Tomšičeve in številnih drugih vodilnih tovarišev. Vedno se je za gradnjo izredno zanimal Miha Marinko, tedanji predsednik Ljudske skupščine LRS. Zaradi omejenosti prostora pač ni mogoče opisati na tem mestu ne samo pomembnih, pač pa tudi ne večjih del, ker bi bil prispevek preobsežen.

Kljub neštevilnim težavam je bil dom dograjen in slavnostno odprt 29. novembra 1956 ob navzočnosti množice domačinov in drugih prebivalcev Zasavja. Ob navzočnosti pet tisoč prebivalcev je najprvo orisal priprave na gradnjo, potek gradnje, pomembnost objekta za vse Zasavje predsednik gradbenega odbora Lojze Ribič. Slavnosten govor je imel Miha Marinko, ki je takoj nato novo zgrajeni dom tudi odprl in predal javnosti v uporabo. Vsi navzoči so si nato ogledali prostore.

*

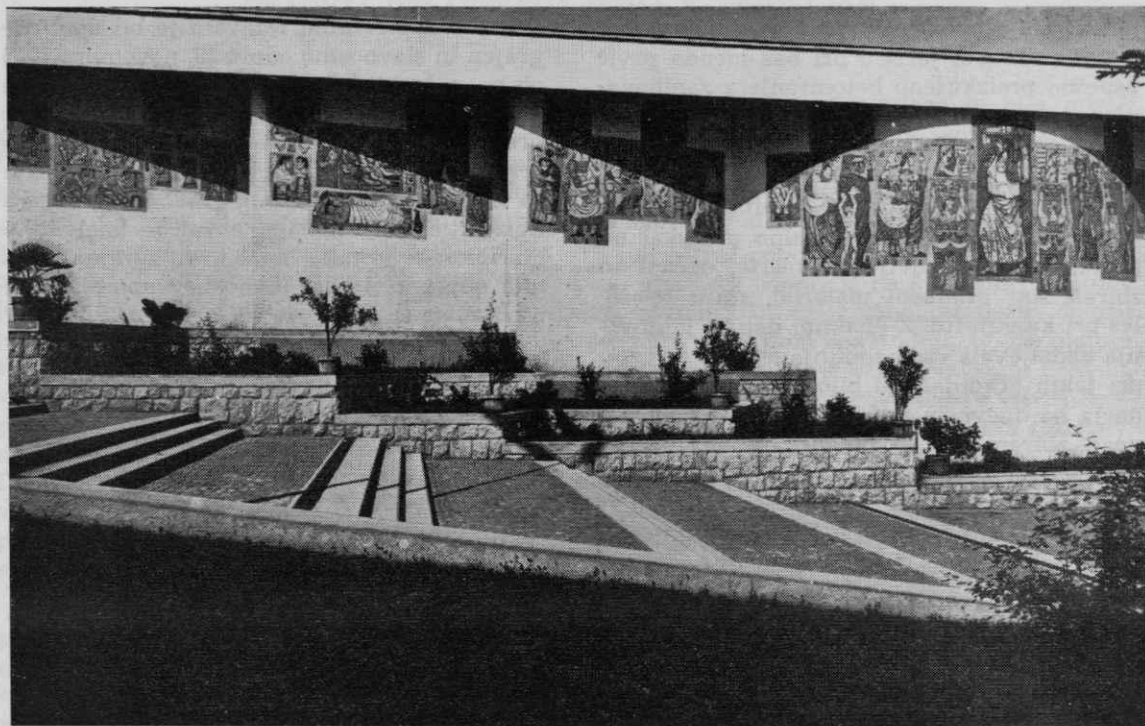
Novo zgrajeni Delavski dom stoji v centru mesta Trbovlje na Trgu svobode. Po urbanističnem načrtu je bilo treba pred gradnjo odstraniti 5 zgradb, med drugim tudi stari delavski dom. Stavba stoji na koti 236 m, povezana je z gornjo in spodnjo cesto s širokim stopniščem oziroma z rahlo naklonjeno rampo.

Med krovno ploščo in podom v foyerju so prostori za občinstvo — dvorana in foyer. Arhitektonska plastičnost je dosežena z razgibanimi zamaknjenimi zidovi in z izzidki z valovitimi strehami. Zaradi posebnosti terena v Trbovljah ni bilo mogoče v centru mesta najti ustreznije lokacije, da bi celotna zgradba lahko prišla jasneje do izraza. Zato so pogledi na celoten objekt nekoliko zastrti iz nekaterih glavnih smeri. Na pročelju je večja kompozicija v mozaiku v skupni izmeri 84 m². Umetnina ponazarja rudarjevo življenje na delu, doma, v družbi, kulturnem udejstvovanju, boju za svobodo itd.

Vsaka od večjih dvoran ima svojo lupino, na kateri leži krovna nosilna konstrukcija.

Pročelje Delavskega doma (Foto: Janez Kališnik)

Mozaiki na pročelju (Foto: Janez Kališnik)

Strop v gledališki dvorani je školjkast, v kino dvorani pa raven, oboje pa akustično prirejeno. Med krovno ploščo je viden obris obeh dvoran in prostor — stolp nad odrom.

V domu so tile glavni prostori:

- a) vhodni foyer z blagajno, garderobo, okrepčevalnico, sanitarijami,
- b) glavni foyer, od koder je dostop v vse važnejše prostore; primeren je za obsežne razstave in zborovanja ter sprejme okrog 2000 ljudi,
- c) leva stranska dvorana je predavalnica s 150 sedeži,
- č) kino in koncertna dvorana ima 500 sedežev; k dvorani sodi še kinooperaterska kabina z dvema projekcijskima aparatoma,
- d) gledališka dvorana ima nagnjen prostor, je brez balkona in ima skupno 464 tapetiranih sedežev in 100 stojišč. Ima obliko školjke in obešen lesen strop elipsaste oblike. Orkestrski prostor je grajen za 40 godbenikov,
- e) gledališki oder ima vrtljivo krožno ploščo, horizont, odrski mostiček, galerije, železen zastor in 16 potegov, dovozno rampo, potrebno število svetil in drugih instalacij,
- f) desna stranska dvorana je kadilnica, ki se uporablja tudi kot pevška vadbena soba,
- g) upravni del zgradbe ima tri nadstopja. Tu so delavnice, stanovanje, garderobne sobe za nastopajoče, shrambe, sanitarije itd.,

h) vsa zgradba je podkletena. Ti prostori so namenjeni za kotlarno, skladišča kuriva, klimatske komore, cevovode, zračne kanale, transformatorsko postajo itd.

Vsi prostori v domu so ogrevani oziroma zračeni s centralnim ogrevanjem kombinirano s klimatskimi napravami.

*

Delavski dom je projektiralo več projektantov. Nadvse uspešna in izredno požrtvovalna sodelavca sta bila glavni projektant ing. arh. Marko Župančič (idejni projekt, glavni elaborat, detajli, notranja oprema) in ing. Lojze Čigon (statika in armaturni načrti). Poleg teh dveh glavnih izvajalcev naloge so sodelovali še ing. arh. Oton Gaspari (gradbeni program, idejni projekt, glavni elaborat), ing. B. Pogačnik (proračun del), ing. C. Pogačnik (kanalizacija), Rudi Cestnik (kino kabina), ing. I. Wagner (železna strešna konstrukcija nad odrom), ing. M. Pleskovič (preložitev kolena struge), ing. B. Likar (vodovod, toplovod, klimatske naprave), ing. Plazzerian, ing. S. Metelko, E. Sonnenwald in Š. Pečar (električne instalacije), ak. slikar prof. Marij Pregelj (stenski mozaik), Fr. Šoba in ing. S. Hercog (vrtljivi krožni oder, železna zavesa, odrski mostiček in potegi) in ing. arh. J.

Černivec (nasveti in projektiranje odrskih naprav).

Sodelovala so še naslednja projektantska podjetja: Slovenija-projekt, Ljubljana (idejni in glavni projekt), Elektrosignal, Ljubljana (projekt električnih instalacij), Zavod za nizke gradnje, Ljubljana (projekt za prestavitev kolena struge), Zavod za raziskavo materiala in konstrukcij LRS, Ljubljana (preiskava terena in preizkušnja gradbenih materialov), Elektro Trbovlje (načrt preureditve transformatorske postaje) in Iskra, Kranj (načrt preureditve kino kabine in kino instalacij).

Izvajalci posamejnih del pa so bili: vsa dela pri izgradnji doma je vodil odbor za graditev delavskega doma Trbovlje, ki je bil hkrati tudi investitor, tehnično delo je izvajal gradbeni oddelek rudnika Trbovlje-Hrastnik (gradbena in deloma obrtniška dela), strojna tovarna Trbovlje (krožni vrtljivi oder, železna zavesa), Kovinsko podjetje, sedaj Klima Celje (vodovod, toplovod in klimatske naprave), Obrtno podjetje Rado Klenovšek, Trbovlje (električne instalacije), Elektro-Trbovlje (transformatorska postaja), Mineral, Ljubljana (teraco tlak, kamniti tlak, rustika), Strojno mizarstvo Trbovlje (strop v gledališki dvorani, oprema v spodnjem foyerju), Komu-

nala Trbovlje (garderobne mizice in orkestrski prostor), Pleskarstvo-črkoslikarstvo, Trbovlje (slikarska in pleskarska dela), Anton Žužek, Ljubljana (praskani stropni omet in mavčna dela), Alfio Tambooso, Ljubljana (mozaik), Alojz Žmuc, Ljubljana (svetila v foyerju in gledališki dvorani), Tovarna Stol, Kamnik (vsi sedeži), Lava, Celje (parket), Iskra, Kranj (kinoaparature), Obrtno podjetje S. Šinkovec, Ljubljana (dobava in montaža odrskih svetil), Kremen, Novo mesto (glavno vhodno stopnišče), Obrtniška dela, ki jih je opravljal investitor v lastni režiji, so vodili: kovinska dela — Franc Novak, kleparska in krovna dela — Janez Zalaznik, slikarska in pleskarska dela — Ivan Lenarčič, mizararska dela — Viktor Simčič, tapetaniška dela — Viktor Dular.

Tehnični vodje gradnje so bili:

Mirko Ranzinger, višji gradbeni tehnik, Tone Božič, gradbeni tehnik, Silvo Rejc, gradbeni tehnik, Jelko Zoltan, polir.

V vseh letih gradnje, tj. od leta 1953 do otvoritve 29. novembra 1956, je bilo pri gradnji doma poprečno zaposlenih 68 delavcev raznih strok, opravljenih je bilo ca. 80.000 delavnikov, 34.000 prostovoljnih delovnih ur, bilo je 36 lažjih nesreč pri delu, izkopane zemlje je bilo skupno 8596 m³, vsa dela pa

Gledališka dvorana (Foto: Janez Kališnik)

so bila opravljena v 1049 delovnih dneh. Zazidana površina znaša 3.023 m², etažna površina 6444 m² in zazidalna prostornina 37.914 kubičnih metrov.

*

Dom je bil zgrajen v glavnem s sredstvi trboveljskih kolektivov, občine Trbovlje, nekdanjega okraja Trbovlje, vseh delovnih ljudi, kmetov ter številnih podjetij po vsej Sloveniji.

Vsa dela v zvezi z gradnjo je vodil odbor za graditev delavskega doma in to ves čas gradnje popolnoma brezplačno. Sestavljali so ga naslednji člani:

Lojze Ribič, predsednik, Milan Kožuh, podpredsednik, Tine Gosak, član z nalogo, da zbira material, Tone Mahkovec, blagajnik, Tine Lenarčič, tajnik, Jože Čibej, član, ki skrbi za transport materiala, Franc Novak, član, ki skrbi za funkcioniranje mehanizacije in za razna kovinska dela, Mirko Ranzinger str., član, za tehnično vodstvo gradnje, Vencelj Miklavčič, član, za zbiranje materiala, Jože Skrinar, član, za zbiranje materiala in funkcioniranje elektroinstalacijskih naprav med gradnjo.

Glavno breme vsega dela je ležalo na plečih Milana Kožuha. Bil je neuničljiv in izreden organizator dela v vseh pogledih.

Poleg članov gradbenega odbora so tesno sodelovali z njim še naslednji sodelavci: Jože Pikl, Lojze Dular, Ivan Šorn, Avgust Povše, Silva Pleskovič, ing. Vinko Preželj, Juro Božič, Vilj Knez, Karel Malovrh, Ivan Zupančič in Jože Levec.

*

Za otvoritev doma 29. novembra 1956 je bil imenovan poseben odbor. Vodil ga je Tine Lenarčič. S sodelovanjem vseh kulturnih delavcev je bil pripravljen in izveden otvoritveni program izključno le z lastnimi močmi. Prva, tj. otvoritvena predstava v domu je bila drama Ivana Cankarja »Hlapci« v izvedbi gledališča Svobode-center Trbovlje, v naslednjih dneh pa so bile še naslednje prireditve: Opera A. Foersterja »Gorenjski slavček« v izvedbi Svobode-center Trbovlje, simfonični koncert domačega simfoničnega orkestra pod vodstvom dirigenta Albina Weingerla in 4 solistov, drama M. Kranjca Pot do zločina v izvedbi Svobode II Trbovlje, koncert štirih pevskih zborov Svobode-center, Svobode II in Svobode Zasavje, pod vodstvom dirigentov Jožeta Skrinarja, Staneta Ponikvarja in Albina Weingerla, nadalje ko-

medija L. Fjodorova Matura v izvedbi Svobode-Zasavje, Trbovlje, koncert delavske godbe Svobode-center Trbovlje z dirigentom Antonom Hudarinom, prosvetni večer v izvedbi Svobode II, glasbeni večer malih v izvedbi glasbene šole Trbovlje in z dirigentom Albinom Weingerlom in končno za zaključek družabni večer s plesom v velikem foyerju. Slavnostne predstave so bile v času od 29. novembra do 8. decembra 1956.

*

Delavski dom upravlja poseben družbeni organ — upravni odbor, katerega imenuje na dve leti občina Trbovlje, poslovanje pa vodi upravnik. Vsako leto obišče raznovrstne predstave v Delavskem domu poprečno 240.000 ljudi. V domu imajo svoje društvene prostore: DPD Svoboda-center, gledališče, moški pevski zbor Zarja, mešani pevski zbor Slavček, mladinski pevski zbor, RELIK-revirski likovniki, lutkovni oder, nadalje glasbena šola z vsemi oddelki, občinski stanovanjski sklad in arhiv občine Trbovlje (v kletnih prostorih).

V mnogih deželah so zgradili v preteklih stoletjih velike in znamenite stavbe — kulturne, športne, poslovne, zdravstvene itd. in to mnogokrat na račun zemeljskega bogastva in pridnosti podložnih dežel. Danes predstavljajo te stavbe morda vsaka zase pomembno zgodovinsko in umetniško vrednost. Trbovlje pa, ki so od začetka XIX. stoletja dalje dajale gospodarjem rudnika visoke dobičke, so se ponašale lahko le s stanovanjskimi kolonijami Dobrna, Žabja vas, Glažuta, Bukova gora, Polaj itd. Zato naj zgrajeni dom hrani spomin na vse trboveljske rodove in vse rudarje in druge delavce, ki so v poldrugem stoletju z žuljavimi rokami in prepotenimi obrazi služili zase in za svoje družine boren kos kruha, pri tem pa imeli tako malo priložnosti za kulturni dvig in izobrazbo. Služi pa naj tudi kot spomin številnim občanom, ki so darovali svoje življenje v zadnji vojni proti okupatorju za osvoboditev domovine.

Delavski dom torej stoji. Brez pomena je, da bi podrobno naštevati številna potovanja, seje, sestanke, pomanjkanje materiala in še bolj denarja, posredovanja, prošnje, zatajevanja itd. Vseh naštetih ovir ni mogoče rekonstruirati in prikazati z nobenimi besedami. Ob tem se moramo, če smo nepristranski, nekoliko zamisliti. Vsi člani gradbenega odbora so opravljali več let vse delo prostovoljno, brez plačila in nagrad, vendar pa z največjim optimizmom in dobro voljo. Kljub tisočerm težavam so hoteli postaviti

v centru slovenske premogovne industrije dostojen kulturni dom, preteklim rodovom v čast in spomin, sedanjemu in bodočim v korist. Kulturna dejavnost v domu pa naj pogloblja izobrazbo, širi srčno kulturo, vzgaja

poslušalce in gledalce v dostojne in izobražene občane ter jih oplaja z dosežki civilizacije. Temu cilju se Delavski dom v Trbovljah doslej ni izneveril in upamo, da bo v prihodnje še uspešneje deloval v tej smeri.

»DOMOVINA« (1867—1869)

BRANKO MARUŠIČ

(Nadaljevanje)

OSTALI POLITIČNI IN NADZORSKI KONCEPTI »DOMOVINE«

Omenili smo že, da je prvi letnik »Domovine« spremljal tekoče politično življenje v previdni oddaljenosti, zato pa se je že kar prva številka drugega letnika lotila v članku »Politiške reči« obravnave novo nastalega položaja po sprejetju decembrske ustave leta 1867. Od tega časa dalje je s primernimi komentarji spremljala vse važnejše politične dogodke, njena izvajanja smo zgoraj že v dokajšnji meri spoznali, zato naj v sledečem navedeno dopolnimo s pogledi »Domovine« na svetovna dogajanja, domače razmere in na posamezne probleme, ki jih je bila prisiljena obravnavati.

Poročila o svetovnih dogodkih in komentarji so povzeti iz različnega časopisja, ki ga je uredništvo prejemale. Kljub temu pa v teh prispevkih zasledimo dokaj široko Marušičevo razgledanost in poznavanje problemov. Že prva številka »Domovine« prinaša značilen komentar: »Glede na notranjo svojo uredbo-ustavo je naša Avstrija morda še bolj razrušena, še v večje težave zapletena, kot so bile njene nemile razmere na zunaj; celó glavni zidovi državnega poslopja, zdi se, da se majajo. Narodi, ki v njem prebivajo, so nemirni in čutijo nevarnost ter v zborih in po časnikih vladi svoje dobre ali neumne svete ponujajo in nekteri prav predrzno silijo; tudi vlada sama resno premišljuje, kaj in kako bi bilo storiti, kako bi se dalo to staro poslopje tako prezidati, da bi bilo prebivavcem všeč in sedanjemu času primerno. Škoda le, da se zidarji, kakor pri babelskem stolpu, nič kaj ne razumejo.«¹ V naslednji številki končuje taka razglabljanja: »Sila kola lomi; brž ko ne bo moral On, ki nas je leta 1860 na ustavni voz posadil, sam obračati ga in sam prave poti iskati... in če se stranke nečejo in ne morejo sporazumeti, da bi pomagale izvleči ga in spraviti na pravo pot, kaj bo tedaj storiti? Odgovorite nam vi modri, 'ustavi zvesti' vekači, ki vam je vsaka oktrojena pičica (tj. vse, kar cesar s svojim mi-

nistrstvom sam ob sebi naredi, brez državnega ali deželnih zborov) gnjusoba, dasi meri morda na pravičnejšo popravo ustave, ki je sama le tudi oktrojena.«² Marušič je zagovarjal skorajšnjo in srečno poravnavo z Ogrri, sicer pa je o dogodkih v dunajskem državnem zboru, ki je pretresal vprašanje bodoče ureditve monarhije, zelo skopo poročal. Spoznali smo, da je Marušič kasneje Svetčevo zadržanje v državnem zboru zagovarjal, toda zanimivo, da je ob poročanju o adresi nemške večine v državnem zboru 5. junija govoril o nedoslednosti slovenskih poslancev in pri tem omenil »Novice«, ki so tako ravnanje zagovarjale.³ V tem času je prejel avstrijski monarh ogrsko krono v Budimpešti. Za to priliko je »Domovina« poročala: »Nočemo se danes ozirati nazaj, nočemo premerjati s kritikarskimi očmi dolge, ovinkov polne poti, ki jo je teh let prehodila politika avstrijska, preden se je dospela do slavnega tega opravila; miruje naj sedaj politika! Nemilost (glede na politiko) zagrnimo z zagrinjalom pozabljenja, prihodnost pa, — prihodnost je že zagrnjena, in tako vdajmo se sedanjosti.«⁴ Besede zopet odsevajo Marušičevo »udajanje usodi« in pričakovanje rešitve, ki naj bi jo prinesel čas, ob priliki kronanja je še zapisal značilni stavek: »Da si nismo prijatli madžjarizma in politiki madžjarski, vendar ne moremo si kaj, da bi originalnemu temu narodu k globoverskim in vitežkim njegovim šegam in vdanosti njegovi do starih častitljivih zročil prisrčno ne čestitali.«⁵

Ob poročanju o glasovanju v državnem zboru 17. oktobra 1867 za spremembo februarске ustave na podlagi dualizma je Marušič obljubil, da bo ob drugi priliki kaj več napisal, z isto napovedjo je zaključil tudi poročanje o sprejetju oziroma potrditvi decembrske ustave. V prvi številki drugega letnika je načela »Domovina« tudi to vprašanje in Marušič se je kasneje pohvalil, da je bil prvi, ki se je oglasil v novo nastalem političnem položaju. Članek je obsežen in zanimiv pogled Marušičevega političnega komentator-

stva: »Novo leto — nova doba v Avstriji! Čudno, ravno tisti dan, ko se nam začne solnce zopet povračati — svetega Tomaža dan — je vstalo izza gore ogromnih obravnavskih aktov 4 zbornic, naših dveh in ogerskih dveh, solnce nove svobode. Tisti dan je potrdil presv. cesar glavne postavbe; tisti dan se je zvršila poravnava z Ogrri... Ali, da si ravno si le solnce na vzhodnem nebu na videz tako lepo blešči, vendar je pa široki Avstriji, še vse premalo malikov, da bi je molili; ono nima več moči, kot navadno solnce ob Božiči. In to, da se ga nočejo in ne morejo vsi Avstrijanci veseliti tega solnčnega vzhoda, to kali veselje še tistim, kateri bi se ga radi veselili, tistim, kateri so že zoro 21. decembra z vriskom in piskom pozdravljali — svobodnjakom avstrijskim.« Avstrijski Slovani se tega stanja ne morejo v celoti veseliti, ker pač zahtevajo, da bi najprej živeli in »pozneje se pa lahko z vami pogodimo in porazumemo, če se preverimo, da ni vaš liberalizem piškav in da je vaša svoboda pametna in nravna, ljudstvom in državi koristna.« Slovani si mislijo: »Popred dajte nam djanjski nar narurnejše — narodne, — pa zgodovinske pravice, rešite nam življenje, zagotovite nam narodno eksistencijo, potle se bomo o priljubljeni vam svobodi menili... Ali, zdaj gospodujoča naroda v naši državi, nemški in madžarski, razumeta to reč drugače: iz državnih zborov, ta-in unkraj Litave, v katerih imata ona umetno večino, se je odmevalo: Narpopred popolno ustavno svobodo in kakoršno si dobi poravnavo med polovicami po krivici nepopravljivih razmer razdvojene Avstrije, in potle še le oglasite se zastran vaših pravic. Ker se bo dalo iz občnih glavnih postav, in občne ustave za vaše dežele izmolsti — to boste imeli. V nekem oziru se nam zdi razložek med stalom in vidikom narodnjakov in svobodnjaških ustanovnikov enak trjenjema: Poprej jajce, potle kokoš; in pa: poprej kokoš, potle jajce.« Poleg Slovanov, ki jim je dualizem trn v peti, z njim tudi ne soglašajo katoličani in vprašuje, kaj je v takih razmerah storiti Slovincem in kaj katoličanom.⁶ Slovenci imajo pred sabo trojno pot, da se »kujajo« po zgledu Čehov, da se upirajo »tiho in trpivo« kakor Ogrri ali pa da najdejo neki *modus vivendi*. Omenja zadržanje slovenskih poslancev v državnem zboru, toda nima jih niti braniti niti hvaliti. Ker so se pač odločili, da sodelujejo v zboru, so se po »konstitucijski šegi« podvrgli vsakemu sklepu večine. Zaradi njih zadržanja je nastal med slovenskim ljudstvom splošen nemir, med narodom ni več čutiti tiste enotnosti, kot je bila pred letom dni ob

priliki volitev. Zato potrebuje »narodna naša politika« obnovitve in v tem smislu nadaljuje Marušič svoja razmotrivanja. Slovenci se s Čehi ne morejo primerjati in »kujanje« Slovencev ne bi prav nič zaleglo. Še manj uspešna bi bila taktika Ogrov, ker so Slovenci za to preslabotni. Da bi se spričo novo nastalih razmer pustili v neko slepo vdajanje in klanjanje, ne bi bilo modro. Trenutni položaj je podoben bojišču, kjer se ne ve, kod se bo razvijala bitka. Sprejeti je treba razmere, kakršne so, »vdati se jim toliko in v ta namen, da se vsaj zgube ognemo in rešimo, in, če Bog da, političskih okolišnosti kolo s pomočjo vseh nam ugodnih elementov tako zasuknemo, da bo nam prav.« V ustavnem življenju ni stanovitnosti. Dualizem ni taka zver, da bi Slovence pogubila, samo nevaren utegne biti. Stremeti je treba za tem, da se v zboru dela za večjo korist Avstrije in Slovanov, kar se bo posebno v dobro štel, ko bo dokazano, da je dualizem za Avstrijo poguben: »To so pogoji, s katerimi narodi novo uravnava in ustavo sprejememo; to so pogoji, ktere stavim za '*modus vivendi*' (začasni porazumek) z danimi razmerami, z dognano rečjo. Iz glavnih postav pa prizadevamo si izvleči, kolikor je mogoče dobička.«⁷

Sledila je nato, kot smo zgoraj razložili, obširna polemika s »Slovenskim narodom«, kjer je Marušič večkrat pokazal svojo politično barvo. Dasi je pri tem razkril vse osnovne postopke svojega političnega prepričanja, pa so se mnogi njegovi pogledi na različna dogajanja tistega časa ohranili zapisani na drugih mestih.

Kot že omenjeno, v prvem letu izhajanja svojega lista Marušič ni določneje preciziral svojih političnih nazorov, »Domovina« je bila takrat le skromen list slovenskega podežlja. Med sodelavci v tem letu srečamo mnoga imena poznejših liberalnih eksponentov, ki so kasneje svoje sodelovanje pri listu opustili. Omenimo takratnega kobariškega kaplana Andreja Žnidarčiča, moža, ki je na Goriškem predstavljal liberalneje usmerjeni del duhovščine, ter je edini od duhovskega stanu podpisal vabilo na šempaski tabor 18. oktobra 1868. Dalje Matijo Doljaka iz Solkana, ki je kasneje ostro napadel Marušiča in njegov krog v dopisih, ki jih je objavljval »Slovenski narod«. Dr. Lavrič ni sodeloval že od samega začetka izhajanja, sicer je list objavil nekaj njegovih govorov na nekaterih čitalniških prireditvah, ki jih je po neki opombi sodeč sam pošiljal v objavo.⁸ Marušič mu kot »očetu goriškega ljudstva« ni posvetil nobene pozornosti (bil je protestant), pač pa v različnih dopisih, ki jih je »Domovina« ob-

javljala izpod peresa raznih piscev, zasledimo z velikim spoštovanjem zapisano dr. Lavričevo ime. Kakih izrazitih sodelavcev list ni imel, morda moremo imenovati v prvem letniku le Andreja Žnidarčiča; dopisnikov je bilo precej, toda levji delež je prispeval v listu Marušič sam. Zato moremo z določenimi popravki trditi, da so v listu izražene misli, ocene in nazori, lastni Marušiču samemu ali pa morda ožjemu krogu njegovih sodelavcev Winkler, Zakrajšek, psevdonimni Podčavenski in drugi). Pisan izbor dopisnikov teh in onih nazorov je od časa do časa kazal na nekako neubranost pisanje lista, ko se je ob Marušičevih brezciljnih vdajanjih razmeram pojavil tudi tak stavek, ki ga je Lavrič izrekel v nekem svojem govoru: »...svoboda z ozirom na vse rečeno nič drugega ni, ko samodelavnost po zdravem umu med mejami, ki so jih postavili modri zakoni, ki si jih je dalo ljudstvo samo, ali pa ki jih je dal vladar, pri nas cesar z ljudstvom, oziroma, z ljudskimi poslanci vred.«⁹ Take in podobne nazore je dr. Lavrič razlagal preprostemu kmečkemu ljudstvu na čitalniških prireditvah, ker ga je hotel primerno uvesti v poznavanje lastnega položaja in moči, prav tiste moči, ki je ob izdajanju nezaupnic deželnozborskim poslancem ob interpelaciji za zedinjeno Slovenijo v deželnem zboru nalezela na ogorčeno in užaljeno reakcijo prizatega poslanca Winklerja. Potemtakem so bile Marušičeve besede ob objavi pesmi kmeta Batiča iz Črniča: »Evo sad ljudske omike! — na to stopnjo moramo spraviti večino našega preprostega ljudstva, potlej bodo imela naša zahtevanja podlago. Če pa pustimo mi, izobraženci, narod 100 let hoda za sabo, ne bo nič prida ne iz nas ne iz njega. Zidajmo, pa ne v zraku. Če imamo narod, to je kmečko inteligencijo za sabo, vse premoremo; če pa ljudstvo otresemo in se Bog zna kakim sanjarijam vdamo, bodo nas, kadar se streznemo, lasje boleli — capiat, qui capere potest!«¹⁰ le fraza, ki jo ljudje, katerim je bila namenjena, niso niti v celoti razumeli.

Ob »Domovininem« poseganju v slovensko politično dogajanje je treba poslej omeniti njeno zadržanje ob taborskem gibanju, ki je dobilo prav na Goriškem poseben razmah in poudarek. O taboru v Ljutomeru je neki pisec R. pisal, da »zaznamuje novo dobo v zgodovini narodnega našega razvoja, zaznamuje določni prestop ljudstva našega na politično polje«¹¹. V isti številki je »Domovina« prinesla vabilo na pripravljani sestanek za tabor, ki naj bi bil na Goriškem. Deset dni pred začetkom tabora je

objavila razglas taborovega pripravljalnega odbora, ki so ga poleg županov in občinskih starešin številnih goriških občin sestavljali tudi trije poslanci goriškega deželnega zbora (dr. Tonkli, dr. Žigon, dr. Abram) Tržačan Nabergoj, dr. Lavrič in, kot že omenjeno, Andrej Žnidarčič, takrat vikar na Ponikvah.¹² S tem je bila prvič v večji skupini in poimensko navedena liberalneje usmerjena politična grupacija Goričanov. Marušič, dasi urednik edinega slovenskega lista na Goriškem in obenem deželni poslanec, pri tem ni sodeloval, ne moremo pa trditi, da je zavzel v svojem listu odklonilno stališče do tega edinstvenega zborovanja Slovencev ob zahodnem robu slovenskega ozemlja. Še dva dni pred taborom je uredništvo »Domovine« svarilo: »Red in spodobnost Vam bodi glavna skrb! ... Obnašajte se modro in možko ... Ne žalite in dražite nikogar; — ko bi se Vam kaj žalega storilo, potrpite za tisti dan; pozneje če bo treba, bomo iskali poti in pomočkov, da se vse poravna.«¹³ Poročilo, ki ga je po končanem taboru prinesla »Domovina«, kipi od velikega navdušenja, taborske govore je list nato v nekaj nadaljevanjih objavil.

Na pomlad 1869. leta je sledil tabor v Brdih; misel za tako zborovanje se je porodila kmalu po šempaskem taboru.¹⁴ Priprave so prav tako potekale dalj časa in v pripravljalnem odboru so sodelovali tudi možje izven Goriške; med odborniki je bilo pet duhovnikov (tudi Korošec Matija Majar), deželna poslanca dr. Žigon in dr. Tonkli, dr. Lavrič, dr. Vošnjak, Miroslav Vilhar, Josip Noll in Ivan Nabergoj. »Domovina« je že pred taborom pisala: »Veseli pozdravljamo ta tabor na italijanski meji, kajti on bo očiten dokaz našim sosedom, da tudi kar nas je na našem bregu Soče, smo trdne volje, braniti naše narodne pravice; da ne hrepimo ne po jeziku ne po kulturi italijanski, najmenj pa po združenju z Italijo, ampak da hočemo ostati zvesti

»Domovina« leta 1867

državljeni mogočne Avstrije.¹⁵ Tabor je bil 25. aprila 1869 na kraju pod Drnovkom pri potoku Reka v biljanski občini in »Domovina« ni z nič manjšim navdušenjem pisala tudi o tej manifestaciji: »Če smo gledali z odra proti vzhodu obrnjene poslušalce, zdelo se nam je, kakor da bi si vrli naši Brici napravljali jez proti navalu laške dežele — lakomnosti in narodne propagande; če smo pa gledali in poslušali krepke, navdušene govornike, obrnjene proti vzhodu — proti Gorici, proti Ljubljani itd., mislili smo na uravnavo notranjih naših državnih in narodnih razmer, na položaj Slovencev v Avstriji in sedanji vladi nasproti. Taborski glas od zahodne meje, ki bije zdaj vladi na uho, je jako pomenljiv glas. Glas Briskega tabora pomeni: »Avstrija, zvesti smo ti — pa bodi nam mati, a ne mačeha!«¹⁶ Marušič je taborsko gibanje sprejel, dasi sam pri njem aktivno ni sodeloval; bil je že zaradi javnega mnjenja prisiljen obširno in navdušeno poročati svojim bralcem.

Ker smo ob priliki poročanja o briškem taboru videli pomen, ki mu ga je »Domovina« pripisovala kot protiutež italijanskim aspiracijam, moremo spoznati tudi »Domovinin« odnos do zahodnih sosedov in sodeželanov italijanske narodnosti. Leto 1866 je pomaknilo meje Italije v neposredno bližino in Goriška je postala mejna dežela. Nacionalistično usmerjeni goriški Italijani so pričakovali, da bo vojna tega leta rešila ozemeljsko pripadnost Goriške. Čez mejo so prihajali iredentistični impulzi, ki so tudi na Goriškem našli ugodna tla. Nekakšna brezupnost položaja pa je cepila nato vrste italijanskih nacionalcev in dr. Pajer, eden najvidnejših eksponentov take politične usmeritve, je pričel voditi politiko obotavljanja. Od tega so imeli koristi le vlada in proavstrijsko usmerjeni italijanski elementi.¹⁷ V času ko je »Domovina« izhajala, pri goriških Italijanih ni bilo neke enotne politične formacije, Gorica je sicer dajala vtis bolj italijanskega kot slovenskega mesta, občinska uprava je bila v italijanskih rokah, v deželnem zboru pa je imel italijanski del dežele enega poslanca več.

Problema razmejitve med avstrijsko monarhijo in Italijo se je poleg drugega slovenskega tiska dotaknila tudi »Domovina«. Andrej Žnidarčič je v članku »Našim poslancem« predlagal mejno črto med Italijo in Avstrijo. Potekala naj bi od morja po reki Avši do Tera, potem na Nadižo, ob Nadiži do mosta, preko katerega vodi cesta iz Št. Petra v Čedad, severno od tega mosta naj bi bila Nadiža v Avstriji. Dalje naj bi mejna črta potekala po gorah, ki ločijo Sočino in Nadižino vodo od Terove in Rezijine, na Kanin. Potek

take mejne črte svetuje zaradi dveh vzrokov: strateškega in narodnopolitičnega. »Po hribih med Čividadam in Sočo prebivajo sami Slovenci kakor ob Soči. Ti Slovenci bodo, ako ostanejo pod italijansko vlado, najhujši Italijani, zakaj odpadniki, narhujši sovražniki. To je nekterim že zdaj na čelu zapisano. Ti odpadniki potem zaplodijo svoj rod tudi po Sočki dolini, da jo godno naredijo za Italijo... treba je namesto dosedanje meje, ktera preblizo Soče sega, narediti drugo mejno črto, kateri bi se, kolikor mogoče, vsi beneški Slovenci Avstriji pridružili. Ti Slovenci so sicer lahko glasovali za Italijo; pa kako je bilo njih glasovanje? Gorje njemu, ki bi se bil predrznil nasprotno glasovati; žugali so mu nekteri podkurjeni s trpljenjem in smrtjo. Zapeljani so bili tedaj in nekaj tudi prisiljeni; zdaj pa so spregledali in sram jih je. Zatoraj sodimo, da bi bilo zdaj prav po volji beneškim Slovincem (vsaj ogromni večini), ako bi zopet k Avstriji pripadli in s svojimi brati ob Soči združeni bili.«¹⁸ Ko že omenjamo Beneške Slovence, naj še dodamo, da je »Domovina« večkrat, dasi zelo skopo, poročala o njih. V obsežnem članku »Slovenski klobuk«¹⁹ govori Andrej Žnidarčič o 30.000 Slovencih, ki jih je v zadnji vojni dobila Italija, nekdanj jih je bilo več, »toda o beneških Slovincih ne smemo veliko pisati, ker jih je neusmiljena politika odsekla od njih sorodnih bratov goriških, kakor sekira veje, da umrje.«²⁰ Ob objavi neke pesmi slovenskega pesnika iz Beneške Slovenije Petra Podrieke je urednik zapisal: »Veseli nas ta cvetlica, ker je zrasla na vrtu Benečanskih Slovencev, pri katerih zdaj slovensčina samo še v cerkvi zavetja išče.«²¹

Ost, ki jo Marušič uperja proti Italijanom, je odsev užaloščenega domovinskega čustva zaradi neljubih posledic vojne 1866. leta. Očitne so mu pretenzije Italije po še večji ozemeljski razširitvi na vzhodu. Mlada kraljevina mu daje veliko prilike, da obsoja proticerkvene izgrede v številnih italijanskih krajih. In pravcati strah mu je Garibaldi, ki »s svojimi brezbožnimi govori zoper vero, zoper papeža in duhovščino je nižemu ljudstvu razbelil možgane, da je grozno razsrdjeno na duhovščino.«²² Kmalu zatem je dopis iz Medane v Brdih razložil naslednjo bojazen: »Ljudje mnogo čenčajo, da utegnejo preložiti mejo laško na Sočo, mislim pa, da so to le prazni marnji, in da jih morda le tisti med ljudi trosijo, kateri želijo, da bi se kaj takega vresničilo. Bog nas tega obvari, da bi tista brezbožna stranka, ktera zdaj na Laškem zvonec nosi, po naših Brdih kdaj gospodovala. — Kar nas je Bricev, se zvesto držimo

naše vere in slavnega našega cesarskega prestola. Sedanji stan reči na Laškem nas nič kaj ne mika.«²³

Odnos »Domovine« do avstrijskih Italijanov je odraz prestižnega boja, ostrina je uperjena proti iredentistično usmerjenim krogom, ki svojo avstrofobijo odkrito deklarirajo, z avstrijsko usmerjenimi pa išče stikov. V lokalne italijanske politične razmere je posegla z že omenjenim obširnimi člankom »Gorica«, ter se tako otresla nekakšnega indiferentnega stališča do sosedov v mestu in na deželi. Članek je napisal Marušič. Leta 1866 je bila v Gorici močna opozicijska italijanska »narodno-politična« stranka, v njenem taboru so bili razen nekaterih »plahih starovercev« vsi goriški Italijani. Potem je prišlo v stranki do cepitve »glede mišljenja, še večji pa glede določnosti in sredstev,« v desno in levo krilo. En del je zavzel do vlade zmernejše stališče, drugi pa obratno; vladi bolj naklonjeni del je leta 1868 pridobil mnogo pristašev.²⁴ Sicer je članek podvomil v tako proavstrijsko usmerjenost italijanskih goriških liberalcev (in ob tem definira pojem »politika«, ki je »po eni strani neka uglašenost in uljudnost v vsem javnem, političnem, diplomatiškem občenju, po drugi bistrumna špekulacija... politika je igra.«). Stranka je pod vplivom avstrijskega liberalizma in vidi edino zveličanje le v liberalizmu, je nasprotnik konkordata, glede dualizma pa je mnenja: »če ga hočete imeti, imejte ga; kaj nam mar, da le nam dovolite potrebno avtonomijo. Dualizem je znabiti še boljši za nas, bodi, da razcepljeni centralizem po njem oslabeva, bodi, ker je po njem federalizem izklenjen(?) in ker Slovane tlači; kajti Slovani, če jim greben preveč zraste, utegnejo nas s časom poriniti v morje, na Goriškem čez Sočo in čez Idrijo (Iudrio) nazaj«. Narodnost jim ne dela sivih las, v uradih je njihov jezik, v šolah pa imajo isto kar Slovenci in po pravici s tem niso zadovoljni. »Dualizem tedaj z neko avtonomijo dežel, liberalizem s svojimi dosledki in povzemami, narodnost po večem tudi udovoljena: to je troje reči, v katerih se avstrijsko-liberalni Goričani z vlado naravno ujemajo in dotikajo, in od tod sedanja njihova politika, od tod njih priimek 'vladni'.«²⁵ Nato spregovori še o ostalih političnih grupacijah v mestu: o duhovščini (dveh narodnostih), uradnikih ter o goriških Nemcih. Goriška duhovščina ni prenapeta, še manj pa v političnih ozirih. Goriški »konkordatovci« (nasprotniki konkordata) niso ostri, »trobijo sicer v isti rog, ker je ravno moda, ker je tudi v Italiji tako.«²⁶ Goriškim uradnikom te ali one narodnosti ne

kaže drugega, že, ker so uradniki, da v Gorici volijo vladi naklonjene liberalce. Goriškim Nemcem pa ni niti ta stranka po volji, ker se s tem strižejo peruti nemški politiki ob najjužnejšem robu nemškega »bunda«. Italijani tudi nočejo priznati Nemcem položaja tretje narodnosti v deželi. Vendar so Nemci zavzeli do Italijanov prijaznejše stališče, ko so tudi ti spremenili odnos do Nemcev; povezala jih je »brez dogovora in pogodbe vez naravnega sočutja in interesov.« Italijanska avstrijsko usmerjena liberalna grupacija ima na svoji strani »duhovščino s sorodnimi privrženci, uradništvo in Nemce.« Pri tem Slovincem ne preostane drugega, ko da razmere spremljajo od strani, ali pa da se pridružijo eni ali drugi italijanski politični skupini. »Ko bi bilo očitno in gotovo, kje nas dobiček čaka, segli bi zdajci po njem; ali gotovo je le to, da na našo korist v narodnem smislu nobena naših dveh strank ne misli; mi nismo tisti tertius, kateri dibus litigantibus gaudet.« V drugih ozirih kaže Slovincem naslanjati se na stranko, ki jim zagotavlja red in mir. »Nam Slovincem zdaj že davno nobena laških strank ne nagaja, in, ker smo pravični, miroljubni in še prepohlevni, in nam gotovo nikdar na misel ne pride, da bi koga dražili: nadajmo se dolgega zunanjega miru z laškima strankama. Pravice pa, ki nam gredó, bomo njima in komur koli nasproti s postavnimi pomočki branili, oziroma, se poganjali zanje.«²⁷ V poslednjem nadaljevanju je povzeta vsebina članka obenem z namigi na splošne slovenske razmere. Ker je v članku zavzel stališče zagovarjanja Svetca ob glasovanju v državnem zboru in ker je bila »Slovenskemu narodu« Marušičeva obravnava političnih razmer v Gorici naivna, je udaril, kot smo imeli zgoraj priliko spoznati. Italijani, ki se vedno

»Domovina« leta 1868

potegujejo za svojo narodnost, največ dosežejo po svojih uradnikih. Pri Slovencih pa »razen peščice vrlih narodnjakov, ki jih je novejši čas rodil ali prerodil, imamo po razni slovenskih deželah celo krdelo odnarodencev, ali starovercev s 'kranjsko špraho', zmornih sicer, toda jim srce za narod in napredek narodni ne bije, ker ga ne poznajo: ignoti nulla cupido. Upliv njihov reč narodno in uradnike narodne tlači, a ne jači jih.« Na Primorskem je premalo slovenskih uradnikov, zagovarja njihovo delo in uspehe in za Gorico pravi, da tisto, kar so Slovenci tu dosegli, »dosegli so večidel po uradnikih, po tisti kopici narodnih uradnikov, ki jih imamo ali smo jih imeli (mislimo si gimnazij)«²⁸ in tako tudi sebi posredno priznal zasluge.

V obsegu navedenih političnih osnov Marušičevega časnikarskega, političnega in temu podobnega delovanja, moramo na tem mestu omeniti prvo in v taki meri najbrž edino akcijo njegovega lista kmalu potem, ko je pričel izhajati. Bila je to postavitev »Domovininega« »volilnega odbora« za deželno-zborske volitve ob koncu januarja in v začetku februarja 1867. leta. Volitvam je »Domovina« posvetila veliko pozornost in obenem z objavo vladnih navodil glede volitev že prinesla razglase goriškim volivcem. V prvem takem razglasu je govor o pomenu volitev ter o ljudeh, ki naj se izvolijo, in pravi: »Razun tega, da je pošten, da narod naš ljubi, da so mu naše potrebe znane, ter da je zvest Avstriji in cesarju, razun tega, ker se uže skor samo po sebi zastopi — mora biti poslanec tudi zveden in z najden v tistih rečeh, ki se v zboru napravljajo, ktero so sploh težavne in zakomotane in katerim so navadno le izšolaní ljudje kos. S samo poštenostjo torej, z dobrim srcem in dobro voljo bi nam zavedni poslanci presneto malo pomagali. Vsak zbor potrebuje, vsaj večidel, učenih, razumnih mož (inteligencije); vmes pa že zna biti tudi kak prost človek na pravem mestu, samo da o javnih (deželnih ali državnih) opravilih kaj razume. To naj nam bo vodilo (regelca) pri volitvah.« Zagovarja uradnike kot poslance kljub temu, da mnogi njih volitvi nasprotujejo: »Pravite, da uradnik ni neodvisen; je li morda kateri človek drugi neodvisen? Nar hujši liberalec (svobodnjak) je pri vsi svoji širokoustnosti navadno nar večí sužen, ne sicer vlade, ampak — včasih drhali, omikane in neomikane. Kaj ljudje porečejo, si misli zmerom, in trepeče pred neko znano sorto 'občnega mnenja'. Gorje mu, če svojo drhal razdraži! Veste, kdo je na svetu neodvisen? Nihče; ali,

ali, če že hočete k večemu kak sebičen bogatin, ki za nič in nikogar ne mara in se javnega življenja ogiba.« Treba je gledati na osebo in ne na stan in če predlagani možje niso slovenskega rodu, »da le nam so pravični, vdani in zvesti in pa da naše razmere poznajo.« Geslo naj bo: »Volimo pravične in poštene, izobražene in zavedene, in pa zgovorne može, kakoršnega si bodi stanù in rodù!«²⁹

»Domovina« je pred volitvami zbrala na posvet nekaj goriških veljakov z namenom, da bi določili kandidate za slovenski del v deželnem zboru. Poročala je o rezultatih posvetovanj in priobčila kandidate za volitev kmečkih občin 26. januarja in pri tem poudarila, »da se nikomur ne zameri, če volivcem slovenskim (da se glasovi preveč ne razstresejo) med starimi odborniki nekatere nove može nasvetuje, kateri so gotovo popolnega zaupanja vredni.« »Domovina« je priporočila Antona Gorjupa, dr. Josipa Tonklija, Antona Černeta, Alojzija Pollaya, dr. Jožefa Abrama, Andreja Winklerja in sramežljivo je k tem Marušič priporočil še svojo kandidaturo.³⁰ Od teh sedmih kandidatov je imelo biti izvoljenih šest. Dan pred volitvami je »Domovina« napisala, da v primeru, če bo v skupini kmečkih občin izvoljena slovenska šestorica in če bodo uspeli 3 kandidati slovenskega veleposestva in en kandidat trgov in obrtnijskih krajev, bo imel deželni zbor deset »naših«. V skupino slovenskega veleposestva je predlagal dr. Doliaca in grofa Paceja, seveda za primer, če bi jim spodletelo v skupini italijanskega veleposestva.³¹ Predlogi, ki jih je postavila »Domovina«, pa niso naleteli na popolno soglasje, omenili smo že, da je »Slovenec« kazal na čudna imena, ki jih je list priporočal slovenskim volivcem v skupini veleposestva. Nasprotovanje pa kaže tudi dopis »Z desnega brega Soče« v »Domovini«, kjer je kot resnično dejstvo omenjena akcija poslanca dr. Žigona zoper kandidaturo Paceja in dr. Doliaca in menda tudi zoper Winklerja (»Sram naj ga bo, take malomodre agitacije.«). Uredništvo »Domovine« je pozvalo dr. Žigona, naj bi take vesti demantiral.³² Tega pa ni storil. Vsi predlagani kandidati v skupini kmečkih občin so bili izvoljeni in v proslavitev tega uspeha je 29. januarja izšla posebna številka »Domovine« kljub temu, da je bilo »med nami še tisti večer pred volitvijo več strank, in strankic, ktere bi bile rade svoje priporočence in ljubljence izvolile; ali, ko so sprevidle, da ne zmorejo, so se podale večini, zedinile se z njo in tako pokazale, da razumejo, česa je v ustavnem (konstitucionalnem) živ-

ljenu treba, da je treba namreč trmo v sebi zadušiti, in tisto tesnosrčno politiko, ki le pod dimnikom, ali pri bokalu velja, pod klop vreči.« Za kandidata slovenskih trgov in obrtnijskih krajev je posebna številka »Domovine« predlagala Kobaridčana Izidorja Pagliaruzzija, za skupino slovenskega veleposestva pa potem ko sta bila dr. Doliac in Pače že izvoljena po pregovoru »roka roko umije« dr. Karla Lavriča, grofa Rudolfa Attems, Antona Fabianija in Pagliaruzzija, kolikor ne bo izvoljen v skupini mest, trgov in obrtnijskih krajev.³³ Pagliaruzzi ni bil izvoljen v tej skupini, pač pa 4. februarja v slovenskem veleposestvu poleg Karla Pollaya iz Sežane in dr. Antona Žigona, ki nista bila »Domovinina« kandidata, dr. Lavrič in Attems oziroma Fabiani so propadli, »ker je zadnji hip drug veter potegnil«. V skupini mest, trgov in obrtnijskih krajev pa je zmagal tolminski predstojnik Grossman, po rodu Čeh.³⁴ »Domovini« je od desetih predlaganih kandidatur uspelo dati v zbor 7 kandidatov in v goriškem deželnem zboru je proti 11 kandidatom, izvoljenim na italijanski strani, sedelo 10 poslancev, ki naj bi zastopali pravice Slovencev, 22. član zbora pa je bil takratni goriški nadškof Radovljičan dr. Andrej Gollmayer. Ker je bil poslanec Grossman nepravilno izvoljen, je »Domovina« za ponovno volitev v skupini slovenskih mest, trgov in obrtnijskih krajev svetovala volivcem, »naj izberejo tistega, kateri se jim od zanesljive strani naznani.«³⁵

»Domovina« se je kot list, ki ga je urejeval, izdajal in mu bil lastnik duhovnik jernovskega kova, vneto potegoval proti odpravi konkordata. Gonja proti konkordatu je prav v času izhajanja »Domovine« dosegla višek. Pomilovalno je govorila o posameznikih ali pa grupacijah, ki so se izrekale za odpravo konkordata in pamflet, ki ga je zapisala v zvezi s tako peticijo, ki so jo izrekli občinski možje neke namišljene občine na Goriškem,³⁶ je liberalni dunajski list »Neue freie Presse« sprejel kot resnico in ob poročanju imenoval »Domovino« »das clericale Blatt 'Dom.' in Görz« v članku z naslovom »Ultramontane Stylproben«.³⁷ Zasmehovala je tudi Kanalce, češ da so prvi v Avstriji, ki so predlagali, naj bi se napovedani davek na premoženje naložil raje na cerkveno lastnino. Proti davku na premoženje so vsi, a Kanal je prvi omenil davek na cerkveno premoženje.³⁸ Kanalski župan je ugovarjal, češ da je imela peticija v mislih samo višjo duhovščino.³⁹ Ob rojstnem dnevu goriškega nadškofa je spregovorila o težkih časih, ki so nastopili za cerkev: »O 'ljudskih' adresah za ali zoper konkordat naj

misli kdo, kar mu drago, ali kar zadene to zdaj spričano solidarnost med nadškofom in duhovščino našo, mora hotè ali neholè pritrčiti, da je to — faktor, s katerim bo treba računati, imejmo konkordat, ali ne.«⁴⁰ Slične izjave so se večkrat pojavljale na straneh lista, na primer naslednja: »Hudobno — prekanjena ali nepremišljena gonja zoper konkordat ali prav za prav zoper to, ker je s plaščem konkordata zagrnjeno, to je, zopet katoličanstvo in duhovščino je od dne do dne predrznejša in silovitejša. Kdor dunajske časopise brez očalov prebira, preverjen je že davno, da je sedanji stan reči v marsikakem oziru sumljivejši kot leta 1848.«⁴¹

Mesec dni pred sprejetjem verskih zakonov 25. maja 1868 je »Domovina« povzela po Schusselkovem listu »Die Reform« članek »Die freigeistige Bewegung unserer Zeit« in ga pod istim naslovom v prevodu tudi deloma objavila. Schusselka bodi naš prerok, pravi komentar ob članku, želimo, »da bi se naši omikanci, ne le duhovnega, timveč tudi svetnega stanu, lotili resno premišljevati verske zadeve. Kajti glavni vzrok letošnjega konkordatnega hrupa je ljuba — nevednost, surova nevednost med omikanci, ki je prava satyra na sedanjo kulturo, s katero se naš narod baha. Spodobi se pa izobraženim, sosebno duhovnim, da se navadijo z visocega stališča reči gledati.« Navaja besede iz članka, da je gibanje zoper konkordat gibanje dobe, uperjeno proti veri sami.⁴² Po izglasovanju novih verskih zakonov v državnem zboru 25. maja 1868 je »Domovina« prinesla sledeči komentar: »Kar se sosebno nas Slovencev tiče, smemo ponášati se, da nas verske postavbe skoraj nič ne zadenejo. Kar se tiče tega, kar je njih pri puščen o (pa ne z a u k a z a n o), kakor npr. svetni civilni zakon, smemo drzno prerokovati, da taka sramota našega slovenskega naroda nikdar ne oskruni. Mnoge reči v novih postavah so le privolitve brezvernim ljudem, ki pa po-

»Domovina« leta 1869

štenih, pobožnih ljudi nič ne brigajo; za-nje se mi Slovenci ravno toliko zmenimo, kakor za lanski sneg.«⁴³ Konkordat je namreč s temi zakoni (zakon o razmerju cerkve do zakonskega prava in šole ter tretji interkonfesionalni zakon, ki je določal, da so v Avstriji vse konfesije enakopravne) dobil prve in hude razpoke. Če se je Marušič nekajkrat potegoval za slovenske državnozbornske poslance, je to storil tudi zategadelj, ker so se ti vneto borili za zaščito konkordata, in pri tem bili zvesti in vztrajni sobojevniki federalističnih Tirolcev,⁴⁴ vodili so pri tem striktnije stališče kot do vprašanja dualizma, ki jih je razdvajalo in kazalo na njihovo nedoslednost.

Ko je goriški deželni zbor 2. oktobra 1868 razpravljal o vladnem predlogu glede šolskega nadzorstva, je Marušič kot član šolskega odseka pri deželnem zboru, ki je predlog pretresal, obširno razpravljal. Med drugim je rekel: »Ta princip je, kakor je znano, princip emancipacije (oproščenja) šole izpod cerkve, ali ločitev šole od cerkve. Ta princip pa je nasproten šoli sami po sebi (naturi, bistvu šole), nasproten božji pravici cerkve do učitve.« Cerkev ima pravico nadzora pouka: »Cerkvena oblast se ne sme skriti na goli katekizem, timveč vso izrejo, vso učbo, tudi v družih predmetih morajo prešinjati verskonravni principi. Dandanašnji se kaže žalibog, kakor, da bi samo poduk bil vse in nar najvažnejša stvar. Sam suhi uk je namreč zelo nevaren; uk mora biti gojiven (educativa) in vse gojivno podučevanje treba, da prešinjajo versko-nravna načela.«⁴⁵

»Domovini« je dal Marušič tudi prizvok nekakega verskega lista, dasi se s članki s tega področja in izkazala, razen dveh izrazito cerkvenozgodovinskih prispevkov urednika o obredih v oglejski cerkvi. Spremljala je dogajanja na cerkvenem področju v lokalnih in državnih oziroma svetovnih ozirih. Njena usmerjenost je bila očitna in časopisje jo je smatralo za »ultramontansko« oziroma »ultra-klerikalno«. Pri vsem tem se nehote vsiljuje vprašanje, če ni morda Marušiču pri izdajanju lista gmotno pripomogla goriška nadškofovska kurija, če seveda zavrneemo namig listovih nasprotnikov, da je izhajala s pomočjo vladnega denarja. Marušič je bil politik in duhovnik, kakršne je zbiral Luka Jeran okoli »Zgodnje Danice«, povsod mu je bila vodilo vera in pristop k sleherni stvari mu je bil mogoč le sub auspiciis cerkvene avtoritete. Zanimiva bodo gotovo naslednja razmišljanja v dopisu nekega Podbregarja »pod Slatnikom«: »Za slovenske kraje in slovenskega duha, ki ima, ako božja milost

dade, služiti za sredstvo bodočega zedinjenja vzhodne razkolniške z zahodnorimsko kato-liško cerkvijo; za kraje, ktere sta sv. apostola Slavjanov Ciril in Metod sv. evangeliju pridobila, je bizantinski slog pristopnejši nego gotiški, ali pa rimski. Slovenci po duhu in veri naj zvestejši sinovi Rima, po jeziku in krvi sorodni razkolnikom, so namenjeni, da pred 800 leti pretrgano vez med jutrom in večerom ponovijo; Slovenija ima biti most, po katerem se naši bratje na jutrovem v Rim povrnejo.« To je izrekel, ko je obiskal v »bizantinskem« slogu zgrajeno cerkev v Stari Loki na Gorenjskem.⁴⁶

»DOMOVINA« IN NJENA NARODNOBUDITELJSKA DEJAVNOST

V tem pogledu je omeniti trojno usmeritev dela: odnos do čitalniškega gibanja, boj za enakopravnost slovenskega jezika in prebujenje narodne zavesti, kar si je »Domovina« že od svojega začetka zadala. Pri tem je imela nedvomno določene uspehe, bila je pač na Goriškem edini slovenski politični list v tistem času oziroma edini slovenski tednik na Primorskem. Vendar, kot smo spoznali, je tudi pri tem doživela napade nasprotnikov, ki so bili na eni strani pravični (tudi pri narodnobuditeljski dejavnosti je listu manjkal odločnejši pristop k postavljenim nalogam), na drugi pa že zlobno iskanje še tako neznatnih kamenčkov spotike. Na 636 straneh oziroma v svojih 156 številkah nam je ohranila nekaj drobnih, a vseeno pomembnih podatkov o rasti nacionalne zavesti v teh zahodnih predelih slovenskega narodnostnega ozemlja. Uspehi bi bili nedvomno večji, ko bi Marušič znal poiskati poljudnejši pristop in odnos do bralcev in naročnikov, ko se ne bi onemoglo prizadeval, da bi svoj list prikrojil istočasno okusu in zahtevam najbolj zahtevnih in zelo preprostih bralcev. Tako kompromisarstvo ni rodilo dobrega sadu in na štirih straneh, kolikor je obsegala vsaka številka, ni bilo mogoče vsem hkrati in obenem v polni meri zadovoljiti. Marušičeva prizadevanja, da bi z uvajanjem novih besed, navajanjem liturgičnih izrekov in sploh dokaj samozavestnim poseganjem v različna svetovna dogajanja dal svojem listu nekakšen kozmopolitski prizvok oziroma akademsko višino, so naletela na nerazumevanje pri delu bralcev. Njegova hotenja so prešla območje konceptov, ki bi jih list take vrste moral vsaj v začetku imeti. Tudi v tem so obsežene osnove številnih kritičnih pripomb »Slovenskega naroda« in tudi tu je iskati enega od vzrokov, zaradi katerih je Marušič opustil nadaljnje izhajanje oziroma

uredovanje lista. Pri narodnobuditeljskem delu velja omeniti, da je več kot urednik z običajnimi izjavami opravila vrsta dopisnikov, ki so načenjali ali pa reševali vrsto različnih problemov.

V času izhajanja lista je bilo čitalniško gibanje na Primorskem oziroma Goriškem že dokaj razširjeno, vsi večji kraji so imeli svoje čitalnice, te so prirejale prireditve, o katerih je »Domovina« stalno poročala. Nastanek vsake nove čitalnice je pozdravljala in sploh je čitalniško gibanje našlo na njenih straneh znaten odmev. Nekajkrat je objavila tudi govore z nekaterih čitalniških prireditev, na primer dr. Lavriča, idejnega vodje tega gibanja na Goriškem, »kterega ne manjka nikjer, ker gre za narodno reč«. Po besedah Andreja Batiča iz Črnič je bil mož, »kteri z mogočnim vplivom, z neutrudljivo dejavnostjo zbuja tod po Goriškem naš narod s tem, da je narpoprej v Tominu, potem v Ajdovščini čitalnico ustanovil, kajti po zgledu teh dveh so se tudi po drugih naših krajih čitalnice napravile.«⁴⁷ Poročila o besedah so potekala v »noviškem« stilu: »vodo bi v Savo nosili«; oglejmo si dva taka vzorca. V poročilu o besedi v goriški čitalnici januarja 1868 piše med drugim: »To vam je res živa podoba device orleanske! Poslušavci in poslušavke (ki včasih rade šepetajo), vse je zamaknjeno vanjo. Res, kedar našim glasovam taka usta milino vdihavajo, mora umolkneti tudi kritika predsodkov polnega filistra.«⁴⁸ Poročilo o Vodnikovi besedi v Gorici malo kasneje pa pravi: »letos je že odveč... Pero, ki to piše, popisovalo je že marsikako veselico; vsakrat je še kaj našlo, čemur je bilo kos, ali takrat, takrat čuti, da je — pretopo. 'Dobro', 'vrlo', 'jako', 'izvrstno', 'krasno', 'odlično', itd., to so že preveč porabljene in oguljene, preveč prozaične fraze; sram bi me bilo, obračati te vsakdanje reke, vsakdanje to hvalisanje na 'dogodek', da 'dogodek', kteri globokejšje in resnejše misli v meni vzbuja.«⁴⁹ Seveda so taki dopisi prihajali iz Gorice; hvale, ki jih je pošiljalo podeželje, so bile skromnejše in bolj okorne. Vendar se je javil tudi kritičnejši glas. Tako je zapisalo uredništvo k neki nameravani čitalniški besedi v Črničah: »Bistvena reč pa po kmečkih čitalnicah niso veselice, ampak poduk, omika, občni napredek. Ne toliko 'živio' in 'slava', kot marveč branje in širjenje potrebnih in koristnih vednosti, posebno zemljepisnih, zgodovinskih, kmetijskih, obrtnijskih itd. Izobraženci pa naj bi vodili ljudsko omiko... S podukom bi se na znotraj budila narodna zavest, branje knjig bi vzbujalo ljubezen do jezika... Ljubezen do jezika in

pa znanje materinega jezika je edina prava, edino temeljita podlaga narodnostne zavednosti... Razvijanje narodnosti naše mora biti organsko. Mi si jo mislimo tako: 1) jezik, 2) občna omika, 3) narodnost, 4) politika narodna, in to, kolikor je moč enakomerno; ne, da je med ljudstvom in peščico narodnih izobražencev 200 milj širok prepad.«⁵⁰ Omenimo naj še zanimiv predlog Frana Zakrajška, da naj bi vaške gostilne prejemale časopise, ki bi ga tu vaščani prebirali.⁵¹ Bilo naj bi nekako nadomestilo za čitalnice, v krajih, kjer jih ni bilo.

Kritika Vodnikove besede v Solkanu 31. januarja 1869 je najkritičnejši zapisek čitalniške prireditve v »Domovini«. Dopisnik iz Solkana je pokazal na nekatere značilnosti Marušičevega obzirnega poročanja: »Vi ste razvpiti kot 'objektivnik', kot nasprotnik 'osebnosti', kot nasprotnik časniške 'kritike'. To je v naših razmerah sploh hvalevredno načelo. Ali hvalevredno gori, hvalevredno doli, vsaka reč ima svoje meje; tako tudi Vaša (urednikova op. MB) 'objektivnost', kteri pristavljajo mnogi z 'zamolčevanjem' tega in onega, z 'zakrivanjem' marsičesa, kar ne bi se smelo vselej zakrivati.« Urednik je ob tem pripomnil: »nisem jaz zoper kritiko sploh, ampak samo zoper zgolj zanikarno, podirajočo kritiko, tj. zoper zabavljanje. Kedar mi kdo dobro ali slabo na kakem slovtvenem ali kakoršnem delu opiše, nimam nič zoper tak kritičen opis.«⁵²

Poleg splošnih namenov, ki so označevali čitalnice po Sloveniji, so imele čitalnice na Goriškem še posebno nalogo, zoperstavljanje vplivom italijanstva. Tako si je v Kanalu »prizadeval vgnjezditi se... nekaj filisterski tuj duh«, čitalnica naj bi ga za vselej pregnala.⁵³ V Kanalu so si hoteli Italijani pridobiti pozicije in omenimo naj, da je eden najvidnejših italijanskih goriških liberalcev, odvetnik Pajer, pričel svojo odvetniško pot prav v tem slovenskem kraju.⁵⁴ Popolnoma je torej bila upravičena bojazen, da bi se Kanal italijaniziral in poročilo o ustanovitvi slovenske čitalnice v tem kraju poudarja: »Le glej, da boš vredna tvojega imena, da boš pravi jez proti italijančevanju in hram domače vednosti in omike. In če zdaj v sebe le gospodo kanalsko, kakor se je pri besedi pokazalo, strinjaš, glej, da spraviš precej tudi ubogega kmeta pod tvoje varstvo in tvoje naročje. Le ako imamo kmečko inteligencijo za sabo, le takrat je nam bodočnost in sicer slavna bodočnost zagotovljena.«⁵⁶ Značilna je tudi izjava kaplana Marka Valesa na čitalniški prireditvi v Volčah, »da več imamo zdaj že čitalnic, kot pred malo leti rodolju-

bov (To je res merilo napredka Vr.).⁵⁶ Sicer so se čitalnice marsikje izživljale v plesnih zabavah in podobnem, včasih pa so priredile tudi kak izlet v naravo. Izlet na tolminski grad, ki so ga priredili Tolminci, je potekal v znamenju pesmi in govorov, ki »so doneli po grajskih razvalinah, v katerih so nekdanj stanovali mogočni grofi in s tlako tlačili naše zdaj prosto ljudstvo. — Slovenska zastava je vihrala na starem stolpu, kjer so prej zaprti stokali — Slovenci,« kasneje se je veselica razvijala pozno v noč v čitalnici.⁵⁷ Tudi med delavci (ob tej priložnosti »Domovina« prvič obširneje poroča o delavskem razredu) se je vnelo nekakšno prosvetno delovanje. Iz Ajdovščine je poročal dopisnik: »Nekaj posebnega in veselega Vam imam sporočiti iz naše Ajdovščine v dokaz, da se je narodno čutje zbudilo tudi v naših delavcih po tvornicah (fabrikah). Z lastnimi močmi so napravili v nedeljo 31. januarja, besedo z deklamacijo in petjem in potem ples... Veliko ljudi se je zbralo pri omenjeni besedi, in navdušenost je bila občna, ali vsi pričakujemo še drugih dokazov, in potem bojo naši zbudjeni delavci tudi drugi korak storili in osnovali kako društvo v vzajemen poduk in vzajemno pomoč, kakor je navada pri Angležih, Francozih, in kakor so se začeli tudi naši Nemci zbirati v take družbe.«⁵⁸

»Domovina« je skušala z vzgojnimi prijemmi učiti bralce. Marušiču je bil v veliko napoto ples in dopisnik iz Črnič mu je pri-trjeval: »In glej, pri nas smo si tudi nekoliko ravno s tem namenom 'čitalnico' napravili, da se zamore mladina v njej nedolžno kratkočasiti, in da s časom morebiti na ples nekoliko pozabi, ali ga celo opusti.«⁵⁹ »Ne bomo se vtikali v politiške in vladne reči, ne v stvari in opravke, ki nas nikakor ne zadevajo; nobenemu narodu nočemo kratiti niti kaliti njihovih pravic; temveč le naš napredek in naših ter naših slovenskih bratov omika, naj bolj pa izobraženje nadepolne mladine bodi edino merilo in vodilo vsega našega početja,« je v svojem govoru ob otvoritveni besedi rihemberške čitalnice v zvezi z njenimi nameni poudaril njen predsednik župnik Ivan Pirc.⁶⁰

Veliko prostora je list posvečal boju za enakopraven položaj slovenskega jezika. Uspehi, ki si jih je slovenščina priborila v tem boju, so bili v listu pozdravljeni. Članek o občinskih zadevah na Goriškem poudarja, da je najbolj razveselljiv znak napredovanja slovensko uradovanje: »V 3-4 poslednjih letih deželne-zborove dobe, kar imajo občine z deželnim odborom opraviti, je naša dežela vsa druga, kakor prerokjena.

Razun 4 županij v okolici goriški, katerih se je laščina oprijela kakor smola, 2-3 na zahodnjem Krasu in nekterih župnij kanalskih, tominskih, bovških gorah, pišejo zdaj uže vse druge po slovenski, in pa kako!... Zavednost pri nekterih vipavskih in kraških občinah je že taka, da se v protestih zoper neslovenske dopise ali po prošnjah za slovenske razodeva... Res je, na teh 3 stebrih sloni domovina: na duhovščini, na učiteljstvu in na županstvih. Kedar se bodo vsi trije popolnoma zavedali, bo naša reč dognana. Da pa nismo še do tega prišli, so glavnih zadržkov eden tajniki županijski. To so vam tista po koteh pobrana stara šara, ki ni za nobeno rabo na svetu... Ali, da bi starešinstva in županstva za dober, krvavo zaslužen denar za slovenskega ljudstva žulje kakega nenarodnega potepuha najemala, tega naj nam po nikakem ne delajo. To se pravi samim sebi nož v prsi zabosti.«⁶¹

Slovenski jezik pa ni šel naglo pot po uradih slovenskih občin in drugih upravnih ustanov. Dopisnik »Z desnega brega Soče« je v odgovor na tožbo dopisa iz Nabrežine, da se slovenščina prepočasi uvaža v javno življenje, pisal, da sta tega kriva: »nar popred in nar bolj mi sami, po tem pa še več nektore naše županije, ktere še zdaj raji laški ali nemški pisarijo. — Od leta 1860 je led prebit, in zavoljo tega je čas, da se prebudimo iz dragega spanja. Slavní gospod dr. Lavrič nam je pokazal, po kateri poti moramo hoditi, da se nam bo pravica godila, da se naše želje uresničijo. Potrkal je on na prva vrata, pa reklo se mu je: Nazaj! — Na drugih vratih se mu je ravno tako zagodrnjalo, ali pred tretjimi vratami niso ga odgnali, ampak pritožbo njegovo zastran kratenja pravice gledé rabe našega jezika, preslišali: ministrstvo je njegovo slovensko vlogo s tim odlokom rešilo, da c. k. uradnije morajo slovenske spise sprejemati in ravno v tem jeziku reševati... V čemer koli se že zdaj preveč očitna krivica godi našemu jeziku, združimo se, Gorjan in Goričan, Krašovec in Bric, ter napovejmo vojsko takim napakam. — Kdor ne mara sam poti dr. Lavričeve nastopiti, naj se pritoži pri naših poslancih, saj jih imamo mnogo število narodnjakov v deželnem zboru; oni bodo gotovo našemu jeziku obveljavo pridobili.«⁶²

Ker se slovenskega jezika niso posluževali, so bili velike graje deležni občinski tajniki in župani, zlasti pa tajniki: »To ne gre več, da bi naši župani in tajniki, ki jih slovenski kmet plačuje, naše vasi še na dalje na naše stroške potujčevali.«⁶³ Pa tudi duhovniki niso bili izvzeti; tako končuje dopisnik iz Dolenj

v Brdih: »Če je kateri gospod duhoven bolj zaljubljen v laščino, ko v slovenščino — de gustibus non disputandum —, naj si pomaga v Lahe, pa naj se nikar samovoljno ne dotika zgodovinskih pravic naših slovenskih obmejnih vasi.«⁶⁴ Da bi rešili vprašanje pomanjkanja uradništva je pisec članka »Slovensko uradovanje« pozival slovenske starše, naj pošiljajo sinove, če nimajo »pravega nagnjenja« za duhovski stan, na pravoslavlje.⁶⁵ »Domovina« je med drugim zahtevala tudi, da se cerkvena služba v Gorici opravlja v slovenskem jeziku.⁶⁶ Plakat, ki je v Gorici vabil na ples v Solkan, pa je sprožil pri poročevalcu željo, da bi mestni trgovci, obrtniki, gostilničarji in drugi izobesili na svojih lokalih napise v slovenščini, še lepše pa bi bilo, ko bi tudi ulice nosile slovenske napise, saj je Gorica italijansko mesto, če se ga presoja po napisih, ki se v njem nahajajo.⁶⁷ Take in podobne opazke, zlasti pa pozivi za uporabo slovenskega jezika so bili skoraj v sleherni številki lista. Dopisi iz številnih občin so ugotavljali očitno spremembo razmer v teku nekaj let. »Odkar je izvoljen za župana znani korenjak g. M. Doljak,« pravi dopis iz Solkana, »se je vse bolje predrugačilo. Uraduje se sedaj vse po slovenski, županjska pisarnica ima čisto slovenski značaj. Posadila se je po tem takem slovenščina na svoj častni sedež, kjer je prej nam na škodo le ptujka italijanščina v čisto slovenskem Solkanu gospodovala.« Še pred poldrugim letom se Solkanci niso zavedali svoje narodnosti, razmere pa so se spremenile z ustanovitvijo čitalnice. Tudi fantje ne prepevajo več italijanskih pesmi; vse se je spremenilo na bolje.«⁶⁸ Iz Renč se je nekdo oglasil s podobnimi vestmi: »Povedati pa imam še to veselo novico, da se je tu pri nas pri tej sedanjosti volitvi v prvo le v domačem jeziku govorilo in pisalo. Nekaterim bi bil, se ve da, ljubši laški jezik.«⁶⁹ Ponekod je prišlo tudi do nekakega sporazumnega sodelovanja med občinskimi odborniki slovenske in italijanske narodnosti. V nekem neimenovanem županstvu, katerega župan in dva odbornika so bili Italijani, so na seji županstva govorili v neki mešanici in si vsi prizadevali govoriti slovensko. Dopisnik je pohvalil taka prizadevanja, ni mu pa bilo po volji dejstvo, da je bil zapisnik seje napisan v nemščini, česar je kriv občinski tajnik, rojen Slovenec. Urednik je k temu dodal: »Oh, tajniki, tajniki, kdaj se spokorite!«⁷⁰

V tovrstnem delovanju je pomenil šempaski tabor simbol narodnobuditeljskih prizadevanj. Po tem taboru se je pričel »narodni duh« močno oživljati, mladeniči so se vneli

za slovensko reč, pogosteje se slišijo prepevati slovenske pesmi namesto italijanskih,⁷¹ zaradi česar je »Domovina« mladino že grajala.⁷² »Veselo je opazovati, kako se slovenska zavednost v okolici Goriški zmerom bolj širi in sebi nasprotnega duha preganja,« pravi dopisnik iz Gorice, »a žal, da v posameznih vaseh, kjer so ljudje vneti za narodno stvar, manjka voditeljev.«⁷³

Rešitev razmer v slovenskem političnem življenju na Primorskem je »Domovina« nekajkrat nakazovala, zabeležimo njena prizadevanja, strnjena v naslednjem stavku: »Dokler se čut za pravo v vsakem srcu ne vkorenini, dokler ne postane postavna enakopravnost tudi Lahu kakor Slovincu noli me tangere — nedotakljiva in nerazžaljiva reč, dokler se ne ustanovi v vseh narodnih javnih zadevah popolno ravnovažje, dokler se ne navadimo vzajemno tako spoštovati drugi drugih pravice, da nam bode to naj više, posebno pa ne bomo smeli mi Primorci tožiti, če nas bo nedomača roka k postavnosti in enakopravnosti napeljevala.«⁷⁴ Tako apeliranje na zavest posameznikov in družbe ni moglo imeti rezultatov, bilo pa je popolnoma v skladu z Marušičevimi akcijskimi nazori. Od tod je izvirala njegova mlačnost, zaradi tega so bile obtožbe njegovih nasprotnikov upravičene, položaj je zahteval zavestnih akcij, ne pa jalovega moledovanja, podprtega s svetopisemskimi nazori.

DRUGA DEJAVNOST »DOMOVINE«

Poleg navedenega moramo zato, da podamo vsaj zaokroženo celoto o pisanju »Domovine«, omeniti še drugo plat njenega pisanja. Objavljala je vrsto novih zakonskih uredb in jih primerno interpretirala. Zlasti velik pomen je pripisovala šolstvu, kar je nekako razumljivo. Urednik je bil gimnazijski katehet, bil pa je tudi član deželnega šolskega sveta. Veliko število prispevkov je bilo namenjenih kmetovi vsakdanji uporabi in raznim gospodarskim zadevam Goriške (gospodarske institucije, ukrepi zaboljšanje agrarnega gospodarstva, potegovala se je tudi za predelsko železnico).

Objavljala je tudi literarna dela. Njena bera originalnih proznih prispevkov je pičila. Omeniti je treba dva krajša prispevka Antona Klodiča (psevdonim »Kobariski postopač«) v narečju beneških Slovencev. Klodič je za »Domovino« prispeval dva prevoda daljših proznih sestavkov. Edina literarna ocena ali bolje poročilo je prikaz Klodičeve komedije »Novi svet«, ki ga je napisal neki X. in je popolnoma drugačen od precej odklonilnega

stališča, ki ga je do istega gledališkega dela zavzel »Slovenski narod«: »Prof. Klodič ima pesniško žilo, ki mu krepko bije; živa fantazija ga vznaša z neko posebno lahkoto, kamor koli treba, pa ne dalje kakor treba... Posebno sposobnost pa kaže očitno za dramatično pesništvo, in nadajmo se, da nas še večkrat s kakim enakim umotvorom razveseli. Tako bo imel tudi priliko, popraviti neke nebistvene napake sedanjega dela — po moji misli malenkosti, — ktere bi utegnile ostri kritiki na situ ostati.«⁷⁵

Poleg tega je objavila 52 originalov, prevodov in zapisov različnih pesniških del. Največ pesmi je objavil Josip Furlani, vsebina pesmi je zelo raznolika. Fran Zakrajšek je poleg izvirnih pesniških del objavil tudi prevod iz tretjega speva Dantejevega »Pekla« in prevod neke Goethejeve pesmi.^{75a} Drugi pesniki so bili: Lovro Dutoveljski (pseudonim), Anton Klodič, Blaže Perninšek, France Peršič, Peter Podrieka ter z drobno pesmico neki R-v.

Zgodovinski članki, ki jih je priobčila, so v največji meri prevodi, edini obsežnejši originalni članek je anonimni zapisek o zgodovini kanalske fare. Obsežna je tudi Marušičeva razprava o imenih in priimkih in opis potovanja v Rim, ki ga je napisal duhovnik Ivan Kumar. Literarno in slično dejavnost v Sloveniji je »Domovina« le od daleč spremljala. V prizadevanjih, da bi tudi sama nekaj na tem področju pomenila, pa ni uspela. Sicer pa se utilitaristični Marušič pri tem niti ni mnogo naprezal in literarna dejavnost »Domovine« je plod prizadevanj bolj ali manj sposobnih amaterjev, od katerih so bili nekateri brez večjega samokritičnega duha in obenem žrtve prevelikih osebnih ambicij.

*

Z daljše časovne razdalje je prvo oceno »Domovine«, prvega političnega lista Slovencev na Goriškem, podala leta 1896 Gabršček-dr. Gregorčičeva »Soča«. Marušič je bil tedaj še živ, njegov politični nasprotnik v času izhajanja »Domovine« dr. Tonkli pa je deloval v taboru, ki je nasprotoval Gabršček-Gregorčičevi struji. Temu primerna je bila tudi ocena »Soče«, ki je o »Domovini« pisala, da je čisto narodna in se odlikovala po zelo lepem jeziku. Tako, kot je pisal Marušič, si trideset let nato ne bi drznil pisati noben državni uradnik. Imela je nasprotnike, tem ni bilo prav, da je Gorica brez lista, ko pa se je pojavil list po Marušičevem okusu, jim je bilo preveč. Zato so udrihali po Marušiču in po Domovini.⁷⁶ Ocena ima očiten politi-

čen prizvok. Po skoraj sto letih pa lahko izrečemo sodbo brez takih namenov. »Domovina« je bila glasilo izrazito klerikalnih političnih pogledov, ciljev in izhodišč. Orala je ledino slovenskega političnega časnika na Goriškem in ji zato gredo nedvomno določene zasluge, že zato, ker je sam pojav slovenskega časnika na Goriškem pomenil afirmacijo Slovencev ne glede na to, katero politično smer si je izbral. Kakor je bil očiten njen pomen za zunanjo afirmacijo Slovencev, tako je njen nastop odmeval v njih notranjem političnem življenju. Njen izid je razdvajal in končno tudi razdvojil slovenski politični tabor na Goriškem. Razdor je vodil v izolacijo »Domovine«, Marušič je ostal sam in njegovo popularnost so dokončno pokopale deželnozborske volitve 1870. leta. Zapustil ga je tudi staroslovenski tabor, zakaj pričakovali bi, da bo Marušičevo ime znova bleščalo med izdajatelji oziroma uredniki »Glasa«, novega glasila staroslovenskega tabora na Goriškem. Marušič se javnega življenja od 1870. leta dalje ni več v taki meri aktivno udeleževal. »Domovina« je kazala na dokajšnjo časnikarsko razgledanost in prizadevnost svojega urednika, čas jo je prehitel in v tekmovanju z njim je Marušič odnehal. Slepa pokorščina oblasti, uvajanje strogih cerkvenih načel v vsakdanje življenje, politika vdanosti in čakanja ni mogla roditi dobrih rezultatov, pač pa opozicijo, ki je na Goriškem po daljšem porajanju prvič samostojno nastopila z ustanovitvijo političnega društva »Soča« v septembru 1869. leta.

OPOMBE

1. Domovina (D), 5. I. 1867, str. 3. — 2. D, 12. I. 1867, str. 10. — 3. D, 14. VI. 1867, str. 102. — 4. D, 14. VI. 1867, str. 97. — 5. D, 28. VI. 1867, str. 107. — 6. D, 3. I. 1868, str. 1. — 7. D, 10. I. 1868, str. 5—6. — 8. D, 21. II. 1868, str. 32. — 9. D, 28. II. 1868, str. 33—34. — 10. D, 11. X. 1867, str. 171. — 11. D, 21. VIII. 1868, str. 133—134. — 12. D, 9. X. 1868, str. 161. — 13. D, 16. X. 1868, str. 165. — 14. D, 25. XII. 1868, str. 207. — 15. D, 2. IV. 1869, str. 54. — 16. D, 30. IV. 1869, str. 69. — 17. E. Mulitsch, I prodromi dell'irredentismo isontino; Gorizia nel Risorgimento, Gorizia 1961, str. 121—122. — 18. D, 12. VII. 1867, str. 115—116. — 19. D, 2., 9., 23., 30. VIII., 6., 20., 27. IX. 4., 11. X., 1., 15., 22. XI., 13., 20., 27. XII. 1867, št. 31, 32, 34—36, 38—41, 44, 46, 47, 50—52. — 20. D, 27. XII. 1867, str. 215. Žnidarčičev članek je zanimiv, ker je avtor želel s primernim zgodovinskim argumentiranjem pod simbolom »slovenski klobuk« prikazati »zedinbo vseh slovenskih dežel pod enim deželnim glavarjem« (D, 9. VIII. 1867, str. 132). Zgodovinsko dokazovanje ga je zapeljalo tako daleč, da mu ni uspelo članek do konca leta

dokončati. Zaključil je le njegov prvi del, »drugi del ‚Slov klobuka‘ — ‚o zedinbi‘ — pride, ako Bog dà in sreča junaška, s prvim popravljenim vred v posebni knjigi na svitlo, kakor hitro bo mogoče«. (D, 27. XII. 1867, str. 214—215). Namere ni uresničil in tudi za zedinjeno Slovenijo takrat »Domovina« ni določneje spregovorila. — 21. D, 28. VIII. 1868, str. 140. — 22. D, 22. III. 1867, str. 52. — 23. D, 5. IV. 1867, str. 59. — 24. D, 1. V. 1868, str. 70—71. — 25. D, 15. V. 1868, str. 77—78. — 26. D, 22. V. 1868, str. 81—82. — 27. D, 29. V. 1868, str. 86. — 28. D, 5. VI. 1868, str. 90—91. — 29. D, 12. I. 1867, str. 7—8. — 30. D, 19. I. 1867, str. 11—12. — 31. D, 25. I. 1867, str. 16. — 32. Ibidem, str. 17. — 33. D, 1. II. 1867, str. 24. — 34. D, 8. II. 1867, str. 26. — 35. D, 1. III. 1867, str. 37. — 36. D, 18. X. 1867, str. 174—175. — 37. D, 1. XI. 1867, str. 182. — 38. D, 8. IV. 1868, str. 60. — 39. D, 17. IV. 1868, str. 64. — 40. D, 29. XI. 1867, str. 198. — 41. D, 18. X. 1867, str. 176. — 42. D, 24. IV. 1868, str. 65—66. — 43. D, 3. VII. 1868, str. 105. — 44. Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II, Ljubljana 1958, str. 129. — 45. D, 20. in 27. VI. 1868, str. 186, 189—190. — 46. D, 14. VI. 1867,

str. 100. — 47. D, 6. XII. 1867, str. 203. — 48. D, 17. I. 1868, str. 10. — 49. D, 7. II. 1868, str. 23—24. — 50. D, 6. III. 1868, str. 39. — 51. D, 19. I. 1867, str. 12. — 52. D, 5. II. 1869, str. 20—21. — 53. D, 10. I. 1868, str. 7. — 54. A. Gabršček, Goriški Slovenci, I, Ljubljana, 1932, str. 91. — 55. D, 15. V. 1868, str. 80. — 56. D, 7. II. 1868, str. 23. — 57. D, 14. V. 1869, str. 79. — 58. D, 12. II. 1869, str. 25. — 59. D, 31. V. 1867, str. 90. — 60. D, 20. XII. 1867, str. 211. — 61. D, 27. IX. 1867, str. 161—162. — 62. D, 24. I. 1868, str. 14—15. — 63. D, 20. XII. 1867, str. 210—211. — 64. D, 22. I. 1869, str. 13—14. — 65. D, 4. IX. 1868, str. 141. — 66. D, 7. VI. 1867, str. 93—94. — 67. D, 30. VIII. 1867, str. 147. — 68. D, 12. VI. 1868, str. 96. — 69. D, 27. XII. 1867, str. 216. — 70. D, 14. II. 1868, str. 26. — 71. D, 19. II. 1868, str. 30. — 72. D, 6. III. 1868, str. 39. — 73. D, 16. IV. 1869, str. 63. — 74. D, 14. VIII. str. 129—130. — 75. D, 14. XI. 1868, str. 193—195. 75 a. Več o tem B. Marušič, Divina Commedia v slovenščini. Prevodi Frana Zakrajška. Goriški knjižničar, II, 1964, št. 3—4, str. 27—33. Zakrajškov prevod Danteja je ponatisnil tudi Staničev vestnik, 1927, št. 5, str. 3—4. — 76. Gabršček, op. cit., I, str. 498—499.

PRVA MIROVNA POGODBA V SLOVENSKEM PREVODU

BRANKO REISP

Vojne, ki jih je sprožila velika francoska revolucija, so temeljito prevetrile staro fevdalno Evropo in so prinesle poleg težav, tudi Slovencem marsikaj novega. Kljub hudim posledicam, ki so se čutile v gospodarstvu, se je pri nas — še posebej v času Ilirskih provinc — pospešil razvoj modernih oblik zlasti na področju državne uprave, sodstva in šolstva. Temu obdobju dolgujemo Slovenci marsikatero pridobitev in novost. Taka novost je tudi uporaba slovenskega jezika za tekste diplomatske vsebine.

Prevode diplomatskih tekstov je priobčeval že Valentin Vodnik v Lublanskih novicah, tako npr. 22. in 25. marca 1797 v št. 23 in 24 povzetek mirovne pogodbe med papežem in Francosko republiko, 20. decembra 1797 v št. 101 povzetek vsebine campoformijskega miru, 14. septembra 1799 v št. 37 pa vojno napoved ruskega carja španskemu kralju, Vodnikov naslednik pri urejanju Lublanskih novic, Ivan Sušnik, pa je priobčil 15. februarja 1800 v št. 7 Bonapartejevo mirovno poslanico angleškemu kralju.

Vojni časi so namreč izredno povečali zanimanje za novice z bojišč, mirovne sklepe, politične spremembe in podobne aktualne dogodke. Morda je bil tudi to eden izmed vzrokov za nastanek prvega slovenskega časnika

Lublanske novice. Čas za izdajanje take publikacije je bil ugoden. To dejstvo pa seveda ni odtehtalo drugih negativnih momentov. Zaradi nerazvitosti slovenskega meščanstva so bila jezikovna in narodnostna prizadevanja omejena le na ožji krog slovenskih preprodajcev. Zato so po letu 1800 Lublanske novice zaradi premajhnega števila naročnikov prenehale izhajati. Da pa s prenehanjem Novic ni izginilo zanimanje za informacije politično-aktualne vsebine v slovenskem jeziku, je dokaz prevod in samostojno tiskana izdaja lunévillske mirovne pogodbe.

Ta mirovna pogodba je bila sklenjena med Francosko republiko in Avstrijo in podpisana 9. februarja 1801 v mestu Lunéville v departmaju Meurthe-et-Moselle v severovzhodni Franciji. S tem separatnim mirom je Avstrija izstopila iz druge protifrancoske koalicije. Mirovni sklepi v bistvu niso prinesli nič novega, potrdili in poosttrili so le določbe 17. oktobra 1797 v Campo Formio sklenjenega miru. Leva obala Rena je ostala Franciji in priznane ter deloma razširjene so bile nove, po Francozih ustanovljene republike: Batavska, Helvetska, Cisalpinska in Ligurska. Nemški knezi so na državnem zboru v Regensburgu že 6. marca 1801 ta mir ratificirali z namenom, da bodo v smislu sporazumov,

doseženih na kongresu v Rastattu, posesti, ki jih je dobila Francija nadomestili s sekularizacijo cerkvenih kneževin v Nemčiji.

Posledice miru zato niso bile nepomembne. Praktično je vsa Nemčija do meja Avstrije in Prusije prišla pod francoski vpliv. Razbita je bila politična in pravna podlaga nemškega cesarstva, sekularizacija cerkvene zemlje in odprava številnih manjših nemških držav in pa sta spremenili politični zemljevid Nemčije. Tudi Avstrija je podpržavila posesti cerkvenih knezov (na slovenskem ozemlju posesti salzbürške, briksenske, freisinške in bamberske škofije). Tako so bili pri nas odpravljani zadnji ostanki nekdanje srednjeveške razdrobljenosti.

Doslej se je v strokovni literaturi navedlo, da je prva, v slovenski jezik prevedena diplomatska listina, schönbrunnška mirovna pogodba, sklenjena med Francijo in Avstrijo 14. oktobra 1809. leta. To tiskano listino je namreč Anton Aškerc našel v ljubljanskem Mestnem arhivu in jo, poleg nekaterih drugih tiskanih arhivalij iz te dobe, v novem črkopisu ponatisnil leta 1904 v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko.¹ Aškerc je ob teh ponatisih pripomnil, da morajo zanimati zgodovinarja in jezikoslovca in da je te listine večinoma prevajal Vodnik. Kmalu po tej objavi je Bogumil Vošnjak v delu

Ustava in uprava Ilirskih dežel zapisal, da je to »menda prva diplomatska listina v slovenskem jeziku«.² Skoraj istočasno je citiral schönbrunnško mirovno pogodbo tudi Ivan Prijatelj v razpravi Slovenščina pod Napoleonom. Zapisal je še, da je prevod te pogodbe nedvomno Vodnikov.³ Poleg Mestnega arhiva hrani schönbrunnško mirovno pogodbo tudi Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani. Oba primerka sta enaka. Za razliko od lunévillske je schönbrunnška pogodba dvojezična, nemško-slovenski tekst je tiskan vzporedno v dveh kolonah na sedmih straneh v formatu četverke (34 × 21 cm).

Kljub dejstvu, da je lunévillsko mirovno pogodbo leta 1941 Avgust Pirjevec bibliografsko evidentiral,⁴ je Fran Erjavec v delu Koroški Slovenci še leta 1960 zmotno zapisal, da je schönbrunnška mirovna pogodba prva diplomatska listina v slovenskem prevodu.⁵

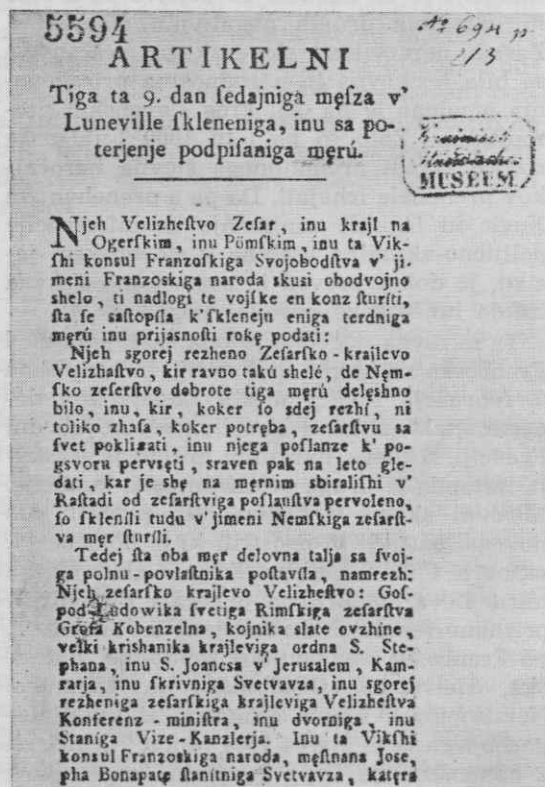
Da se ne bi v historiografiji take trditve spet ponovile, naj za Avgustom Pirjevcem v tem prispevku opozorim, da hrani Knjižnica Narodnega muzeja pod signaturo 5594 tisk v formatu male osmerke (17,3 × 10,3 cm) na štirih listih brez štetja strani, brez navedbe kraja izida in tiskarja z naslovom: ARTIKELNI TIGA ta 9. dan sedajnega mešza v Luneville fkleneniga, inu sa poterjenje podpifaniga meru.

Ta izvod, ki je verjetno unikat, je prvi doslej znani samostojno tiskani prevod diplomatske listine v slovenskem jeziku.

Ce pomislimo, da je prvi ohranjeni uradni razglas v slovenščini iz leta 1758⁶ in da smo po triinštiridesetih letih dobili že prevod mirovne pogodbe, vidimo v teh štirih desetletjih opazen napredek in priznanje slovenskega jezika, kakršnega bi v prejšnji dobi zaman iskali, še posebno zato, ker štiri desetletja pred tem Slovenci v svojem jeziku razen nekaj slovnice in slovarjev ter pratike za kmečke potrebe sploh nismo imeli tiskanih tekstov posvetne vsebine.

Pri obravnavanju tega primerka lunévillske pogodbe pa se nam postavlja še nekaj vprašanj. Kje je bila tiskana, kdo jo je tiskal in kdaj ter, kar je še važnejše, kdo, in morda na čigavo pobudo je bila pogodba prevedena in kako so jo razširjali med bralce?

Ker jezik nima kakih narečnih posebnosti, je bila pogodba verjetno prevedena in tiskana v Ljubljani. V tem primeru je bila najverjetneje tiskana pri Egerju, ker je ta tiskarna izdajala večino slovenskih tekstov tedanje dobe. Prevedena pa je bila lahko najprej konec februarja leta 1801. Oba nemška ljubljanska časnika sta namreč prinesla

uradno sporočilo o sklenitvi miru: Egerjeva Laibacher Zeitung v petek 20. februarja 1801 v 15. številki in še v posebni prilogi k tej številki, Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung pa v torek 24. februarja v 16. številki, v naslednji številki 27. februarja pa je objavila v dodatku člene miru, povzete iz Wiener Hofzeitung od 21. februarja. Prevajalec v slovenščino je dobil najverjetneje svojo predlogo ali v dunajskem dvornem časniku 21. februarja ali 27. februarja v Kleinmayerjevem ljubljanskem časniku. Tako lahko sklepamo na podlagi ohranjenih primerkov teh časnikov iz ljubljanskih knjižnic. Ti časniki pa tu niso popolni, zlasti manjkajo nekatere priloge.

Opazna je tudi razlika v načinu urejanja obeh ljubljanskih časnikov; Kleinmayerjev je mnogo bolj uradno-novičarski kot Egerjev. Zadnji je skušal biti pestrejši. Prinašal je pesmi in glose k raznim dogodkom, tudi v zvezi s sklenitvijo miru ima več prispevkov, tako npr. v petek 6. marca 1801 v 19. številki tele verze:

Verdient nicht unter andern Glossen
Auch die den Plaz — die uns ein Zufall
gab —
Ein Krainer, und ein Korsikaner
schlossen
Den Frieden für Europa ab!
(Kaj ne zasluži med drugimi glosami
svoje mesto tudi ta, ki nam jo je dalo
naključje,
Kranjec in Korzičan sta sklenila
za Evropo mir!)

Mirovno pogodbo je namreč poleg francoskega pooblaščenca Jožefa Bonaparta podpisal pooblaščen avstrijski diplomat Janez Ludvik Kobenc (1753—1809), član kranjsko-goriške plemiške družine, sin v Ljubljani rojenega Janeza Karla Filipa Kobencla, tudi avstrijskega diplomata, in stric Janeza Filipa Kobencla (1741—1810), Ljubljčan — posestnika graščine Ribnica⁷ — ta je kot upokojeni diplomat ponoči 15. oktobra 1809 na

Dunaju konferiral z Napoleonom tudi o Slovencih, ki so po podpisu schönbrunnske mirovne pogodbe in z nastankom Ilirskih provinc prišli pod francosko oblast.⁸

Da preidemo s tega ekskurza na prevajalca pogodbe. Krog pišočih, ki bi bili sposobni ta tekst prevesti, je bil ozek: Blaž Kumerdej, ki je prevajal uradne razglase skoraj do svoje smrti 10. marca 1805,⁹ Valentin Vodnik, prvi slovenski časnikar in prevajalec uradnih razglasov po 15. marcu 1805,¹⁰ Ivan Sušnik, verjetno faktor v tiskarni Marije Terezije Eger in urednik Lublanskih novic leta 1800¹¹ pa seveda še kdo. Zaradi rabe nekaterih besed (męr, męrú namesto mir, miru ali artikel namesto sklep in raba člena ta) se zdi, da prevajalca schönbrunnske in lunévillske pogodbe nista isti osebi. V tem primeru Vodnik lunévillske pogodbe ni prevajal. Kakor torej ne moremo odgovoriti na to vprašanje brez natančne jezikovne analize, tako tudi ne na zadnje vprašanje, kako se je tisk širil med bralce. Slovenskega časnika ni bilo več, oba nemška ljubljanska časnika slovenskih stvari nista objavljala, pogodba ni bila tiskana kot uradni razglas. Ostane še verjetnost, da so jo separatno natisnili in kot tako prodajali.

OPOMBE

1. Anton Aškerc, Slovenski akti iz mestnega arhiva ljubljanskega. (Francoska doba); IMK 14, 1904, 97—104. — 2. Bogumil Vošnjak, Ustava in uprava Ilirskih dežel. V Ljubljani 1910, 109. — 3. Ivan Prijatelj, Slovenščina pod Napoleonom; Veda 1, 1911, 36. — 4. Avgust Pirjevec, Doneski k slovenski bibliografiji; Slovenski jezik 4, 1941, 149. — 5. Fran Erjavec, Koroški Slovenci III. Celovec 1960, 320. — 6. Franc Kidrič, Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe. V Ljubljani 1930; RDHV 7, 17. — 7. Constant Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich II. Wien 1857, 389 sl. — 8. Prijatelj, Slovenščina pod Napoleonom, 128, 129. — 9. Franc Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva. V Ljubljani 1929—1938, 414. — 10. Kidrič, Zgodovina, 417. — 11. Fran Vatovec, Slovenski časnik 1557—1843. Maribor 1961, 136 sl.

ISTRSKE ŽELEZNICE

JOŽE JENKO

(Nadaljevanje)

D. PROGA LUPOGLAV—ŠTALIJE—RAŠA

Po dolgih letih suženjstva je prišla kršna Istra do svobode in v objem svoje matere Jugoslavije. Na koncu osvobodilne vojne so zavezniki prisodili in pritrdili, da se priključi istrski polotok v meje naše države. Naši voditelji so takoj opazili gospodarske pomankljivosti v novo priključeni deželi ter se odločili, da dvignejo kulturni, nacionalni in gospodarski nivo na višino ljudstev, ki so vključena v socialistično državo Jugoslavijo. Poleg odprave raznih nevšečnosti je bilo treba preplesti Istro tudi z gospodarsko ustreznim železniškim omrežjem. Kajti obstoječe omrežje, v katero spadajo na skrajnem vzhodu oklepajoča proga Pivka—Reka ter zveze Divača—Pazin—Kanfanar—Pulj ter odcep na tej magistrali proti Rovinju, se ne dotakne najvažnejših gospodarskih centrov, industrijskih središč s cementom, konserviranjem rib in graditvijo ladij ter krajev z naravnim bogastvom, kamor štejemo, boksit, sol, kremenčev pesek in še prav posebno zreli premog. Važna pristanišča, letoviški obmorski kraji v Kopru, Izoli, Piranu, Poreču itd. so dosegljivi le z avtobusi ali po morski poti, ne pa tudi z železnico.

Pobudo za novo gradnjo proge Lupoglav—Štalije je dal rudnik v Raši. Ta premogovnik je bil znan kot Krapanski rudnik pri Labinu že v XVII. stoletju, ko so Benečani kopali tam »zmajevo kri«. Konec XVIII. stoletja je upravljala rudnik znana beneška družina Nanni.¹ Z letom 1797, torej po campoformijskem miru, je postala gospodar Istre Avstrija. Po tej dobi in še v začetku XIX. stoletja je kopalo premog v manjših količinah na tem odseku več privatnikov, med njimi je najbolj znan domačin Istran Martinčič.

Že okoli leta 1780, torej še v beneški eri, je del labinskega rudnika eksploatirala tudi rafinerija sladkorja, ki je bila last Holandcev.² Ko je ta družba l. 1826 dokončno likvidirala, se je l. 1829 pričela zanimati za ves dalmatinski in istrski premog c. kr. Jadranske premogokopna družba v Krapanu (K. K. adriatsche Steinkohlenhauptgewerkschaft in Albona), ki ga je od grofice Tiepolo Nanni vzela v najem. Gonilno kolo in duša te družbe je bil baron Rothschild. Koncesija je datirana z dnem 3. februarja 1831, privilegij pa z 22. junijem 1835. Veljala je 30 let. Glavnica je znašala en milijon goldinarjev. Medtem ko je družba nakopala 890 ton premoga, se

je proizvodnja med l. 1839 do 1849 sukala okoli poprečja 4500 ton letno. Največ premoga so izkopali pri Labinu. Rothschildova družba je nakopala l. 1867 skoraj 23.118 ton premoga. Dne 8. junija 1881 je rudnik kupila Trboveljska premogokopna družba. Zadnji njegov lastnik je bil Albert Anselm baron Rothschild, ki je podpisal pogodbo s T. P. D. glede prodaje pripadajočega dela Labina. Dober teden po prodaji teh deležev je 17. junija 1881 prodal svoj delež Labina Trboveljski premogokopni družbi še Jožef Werndl, ki je bil direktor orožarne v Steierju v Zgornji Avstriji. Njegov izum vojaških pušk je bil poln slovesa. Werndl je priposestvoval prve jamske mere v Labinu l. 1877.³

V Labinu je začela izdelovati Trboveljska družba brikete. Leta 1902 je imel rudnik zaposlenih 1115 delavcev, 26 nadzornikov in 12 uradnikov. Proizvodnja je bila:

1900	836 ton
1901	971 ton
1902	793 ton

Da bi Werndl dosegel večje uspehe, se je že pred letom 1880 ukvarjal z mislijo, da bi gradil do pristanišča Rabac ozkotirno železnico, kajti njegovi kopi so bili oddaljeni od morja ca. 7 km. Toda višinska razlika ca. 50 m tega podviga ni dovolila. Zato je Werndl zgradil žičnico, takrat eno najdaljših v Avstriji, tj. 6100 m z višinsko razliko 226 m. Werndl bi sicer tehnično mogel izpeljati ozkotirno železnico brez večjih težav do 50 m pred obalo; potem pa bi morala ta na kratki razdalji premagovati višinsko razliko 50 m. Ker bi morala proga daleč naokoli po ovinkeh, bi bili gradbeni stroški izredno veliki. Zato se je Werndl odločil za žičnico.⁴

V tem okolišju izkopani premog je črn premog, podoben skoraj intracitu ter ima zelo visoko kalorično vrednost.

L. 1920 je Trboveljska premogokopna družba zavoljo dodelitve Istre Italiji prodala labinski premogovnik italijanski družbi Arsa societa anonima carbonifera. Po končani osvobodilni vojni je prevzela rudnik nova Jugoslavija.

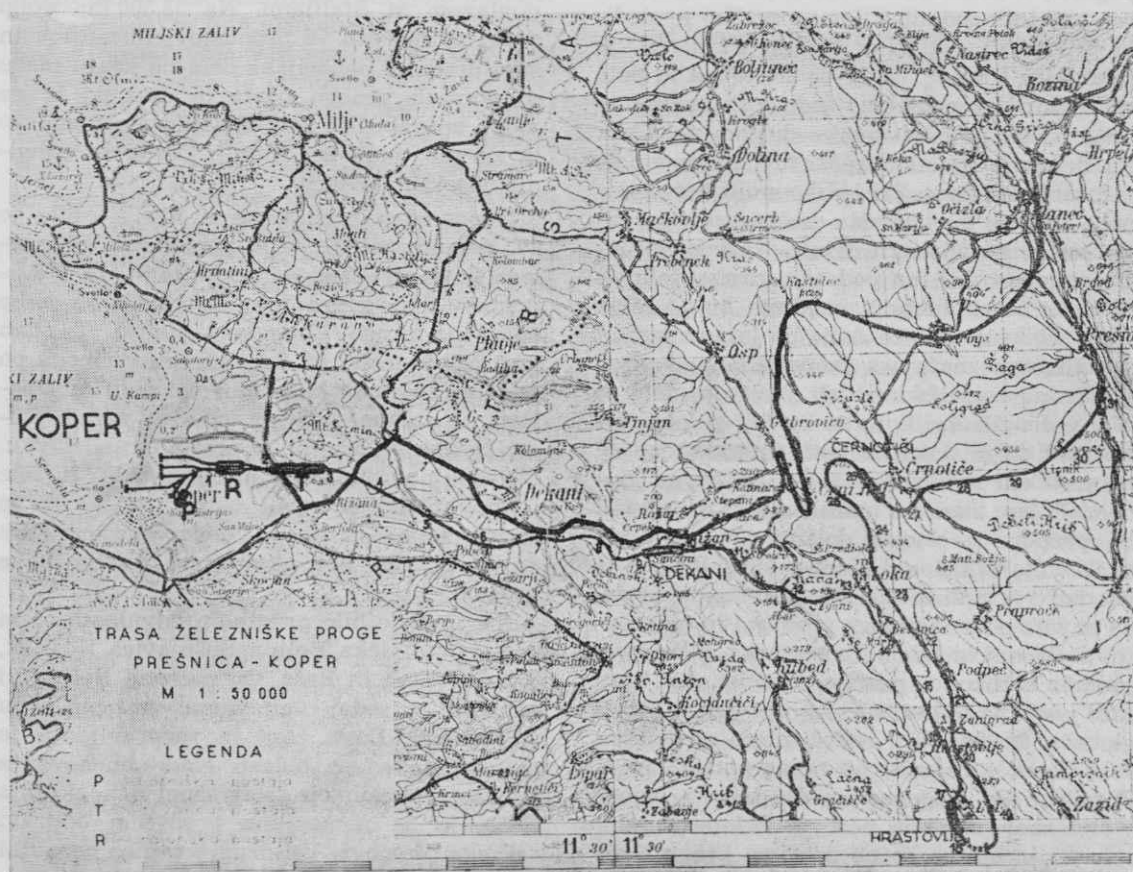
Raški premogokop je postal važen v letu 1907, ter se je pozneje, predvsem pod italijansko okupacijo, ki ni imela premoga, razvil v sodoben rudnik, verjetno najmodernejši, z dnevno zmogljivostjo do 5000 ton. Količina

do 1000 ton se je prvotno uporabljala za termično centralo Strmec v bližini Raše, za kalorično centralo v Raši, za cementarno Koromačno, kakor tudi za parne stroje na področju rudnika. Ostalih 4000 ton so odvažali deloma po železnici, deloma z ladjami v notranjost države. Dokler ni bila raška proga odprta, so prekladali premog na Raši, v Bakru in Šibeniku na železniške vozove. Toda prevoz premoga v industrijske kraje npr. v Zagreb in podobno s prekladanjem v pristaniščih ni bil gospodarski. Kajti prekladanje iz rudniških vozičkov v ladje ter od ondod v železniške lore je podražilo tono premoga skoraj za tisoč din. Seveda v tem znesku ni še bila vkalkulirana prevoznina po morju in po suhem. Zato je bila cena raškega premoga najvišja. Šele po 1. januarju 1952, ko je bil prevoz mogoč po novi progi, je padla cena pri toni iz Raše v Zagreb za 1722 din; prevoz pa se je skrajšal za dva do tri dni.⁵

Vsi taki in podobni dobro prekalkulirani računi so narekovali, da se nanovo osvobojeni primorski in istrski kraji povežejo v notranjosti države in tudi med seboj. Dograditi je bilo treba progo Poreč—Pazin, povezati Pazin z Reko, obenem pa jo podaljšati z drugim krakom do Raše. Mreža bo popolna, če

se zveže Rača—Pulj ter zgradi 70 km dolga proga Pazin—Opatija—Matulji. Jasno je bilo, da bo morala železnica premagati velike terenske višine in da bo izgraditev projektiranih prog dokaj trd tehnični oreh.⁶

Nazadnje je bilo odločeno, da se zveže Lupoglav, torej s priključkom na progo Divača—Pulj do Raše v dolžini ca. 54 km. Projekt je izdelal projektivni zavod ministrstva za promet v Beogradu. Sekciji za trasiranje nove istrske proge v Pazinu pa je bilo naročeno, da je izdelala podrobno trasiranje celotnega železniškega problema. V tem načrtu je predvidena povezava nove proge od Kožljaka skozi predor pod grebenom Učke (3,8 km) na vzhodno obalo Istre in ob njej tja do Reke, hkrati pa tudi spojitev Štalij oz. Raše s Puljem. Prvotno je bilo poverjeno z gradnjo železniško gradbeno podjetje št. 5 iz Borovnice, ki je ustanovilo na treh točkah delovne postojanke oz. sprejemališča v Lupoglavu, Čepiću in Raši. Najprvo so zbrali delovno moč v prvi bazi ter pripravljali pisarne, skladišča, stanovanja, kuhinje itd. Enako naselje so zgradili v 25 km oddaljenem Čepiću; v razdalji 20 km na koncu bodoče nove proge v Štalijah, do kamor je bil prevoz in zveza dokaj težavna. Vsa trasa leži v težkem tere-

nu. Prvi kilometri proge so položeni na obronkih Učke v velikem padcu in jih deloma režejo strme globeli in pobočja.

Vsa pripravljala dela je opravilo borovniško gradbeno podjetje št. 5. Za izgradnjo proge pa je bilo ustanovljeno železniško gradbeno podjetje št. 14, ki se je razmestilo po vsej okolici ter zgradilo več zasilnih bivališč, delavnico, avtobazo, ambulanto, okrepčevalnico, trgovino, pekarno, kopališče ipd. Vse te naprave so bile nujne, kajti vse območje je redko naseljeno. Ta okoliščina je delala zaradi prehrane velike skrbi.⁷

Svet, po katerem teče proga, je težak, toda nenavadno pester. Treba je bilo zasuti globoke prepade, graditi visoke nasipe, napraviti obsežne useke in zvrtati predore. Predvideli so da je treba premetati do 1.200.000 m³ skalnatega in zemeljskega materiala. Za to je potrebnih do 3000 delavcev. Srednji odsek okrog Čepiškega polja ni bil tako zahteven. Zato bo pa zadnjih 17 km dokaj ostrih. Proga teče v globokem raškem kanjonu. Po prvih računih je bilo predvidenih 7 prometnih enot, 7 predorov v dolžini od 100 do 700 m; dalje 120 m dolg in 60 m visok viadukt v bližini odcepne točke v Lupoglavu.⁸

Celotna proga je razdeljena počenši od Lupoglava v osem delnic. Prva je obsegala teren začetnih sedmih kilometrov. Tej je sledila priključena št. II v dolžini 4 km; III. je bila dolga 9 km tj. od 11 do 20, četrta in peta sta bili dolgi po 7 km; tudi šesti, sedmi in osmi odsek so imeli enake dolžine do 7 km. Po delnicah je bilo zaposlenih skupno največ 2500 delavcev. Pri oblikovanju tega vrstnega reda je imel seveda močan vpliv terenski sestav posameznih delnic. Najtežji terenski pogoji so bili na področju druge delnice, nato pa četrta in prvi, medtem ko je tekla trasa od šeste delnice dalje po lažjem terenu ravninskega značaja s samimi bolj ali manj obsežnimi zemeljskimi deli. Najtežja dela so bila v drugi sekciji. Tu so morali položiti kilometre dolge dovozne poti, prenašati stroje in gradbeni material v težko pristopne globeli. Poleg tega so morali prav tu zvrtati tri predore v skupni dolžini 1360 m. Toda silna volja in delovni polet neštetihih brigad iz vse Istre in tudi ostale Hrvaške sta pokazala, da ni bila nobena naloga pretežka in neizvedljiva. Pa naj bi bilo to v terensko slikovitem predelu v okolici postaje Vranje ali 16 km niže proti Kožljaku, kjer je bilo treba zasuti globel s 60.000 m³ za bodoči nasip ali kanjon reke Rače, kjer se tirna zveza pomika proti Potpišnu. Po dolgem obronku Učke se vleče v žive skale ali skozi pečevje izklesana cesta; sem do morja pa se ob zelenem bregu Rače

po ravnem približuje 18 km tira, ki služi predvsem svojemu namenu. Kajti iz premogovnega bazena v Potpišnu so morali dozdej voziti premog s kamioni do oddaljene separacije onkraj Štalij. V tem delu so si znali pomagati za dobo, ko še ni obstajala čvrsta zveza proti severu — proti Lupoglavu, da so tovarnjake zamenjali s provizorno železnico. Z Reke so pripeljali dne 21. julija 1950 lokomotivo in dva nizkostenska tovarna voza v eni noči, naložena na dveh splavih, do raškega zaliva. Od takrat dalje je vozil stroj vrste 116 proti rudoslednim, severno ležečim jamam. Tirni material so nakladali v Kanfanaru ter ga vozili po slabih dovoznih cestah k napredujoči bodoči trasi.⁹

Kljub pretežno skalovitemu terenu so nalleteli gradbeniki na odseke, ki so deloma ležali v mehkem flišu lapornate sestave; te je bilo treba zavarovati na več mestih in na več načinov. Po premaknjenih 970.000 m³ zemeljske gmote, od tega nad 80 % žive skale, so jih pri zaključnih delih ovirale elementarne nezgode. Neprekinjeni deževni nalivi so povzročili 2 km od Lupoglava neugnan plaz, ki je potegnil s seboj več sto tisoč m³ hribovja in pobočja, porušil že dograjeni, 220 m dolgi del proge ter tako pretrgal vsako zvezo med severnim in južnim delom proge, tj. med Lupoglavom in Štalijami. Na 52,300 km dolgi progi so zgradili 76 propustov, 18 mostov in štiri predore. Sanacijska dela na kraju plazu so porabila mnogo truda in časa, ki bi ga mogli uporabiti za dovršitev postajnih naprav in zgradb, kurilnic, vodnih postaj in številnih visokih stavb.¹⁰

Neposredno pred koncem leta — bilo je 30. decembra 1951 — je zgradila sekcija železniškega gradbenega podjetja št. 14 v Lupoglavu tirno zvezo in jo priključila na delno sposobno progo Lupoglav—Štalije. Ta dan je prispelo prvih 50 ton raškega premoga po železniških tirih, ki so bili položeni in izpeklani na nadomestnih provizorijih zaradi plazu, ki smo ga omenili v prejšnjem odstavku. Začasne naprave so se morale utrditi in šele nato vključiti v ostali ustroj proge. To je trajalo še več mesecev. Vendar moramo šteti **navedeni dan kot otvoritveni datum nove proge.**¹¹

Na progi je bilo prvotno predvidenih osem postaj in to: Učka, Boljun, Sušnjeвица, Kožljak, Kršan, Vetva in Raša. Od naštetih Boljun ni označen v sedaj veljavnem voznem redu (1964/1965). Dosti časa in razpravljanja je trajalo, da so se oblasti glede imenovanja končno sporazumele. Najvažnejša je postaja Raša, ki je namenjena predvsem odpravi raškega premoga. Vsi drugi kraji so neznatni

in malo pomembni. Vendar moremo trditi, da je proga rentabilna. Polovica premoga je določena za prevoz po morju, polovica pa z železnico proti severu. Zaradi razsajajoče burje v Kvarneru je promet večkrat prekinjen. Zato je bilo treba postajo Raša usposobiti tudi za odpravo vse dnevne količine, tj. 4000 do 5000 ton. Poleg tega je ta postaja važna, ker gravitira k njej obrežno površje gosto naseljenega okraja Labin, dela okraja Pulja s ca. 20.000 prebivalci. Dnevno se vozi okoli 500 rudarjev in delavcev v rudnik z enim parom delavskega vlaka, medtem ko ob tem časovnem obdobju za potniški promet proga ni urejena. Poleg Raše je treba pričakovati v Kršanu dnevno prekladanje 600—1000 ton premoga, nakladanje boksita in pridelkov Čepiškega polja, kjer se bo pridobilo z melioracijo okrog 12 km² plodne zemlje.¹²

Proga Lupoglav—Raša je važna za zvezo s severom, tj. s progami v Sloveniji in tudi z inozemstvom, predvsem z Avstrijo in Italijo, kjer primanjkuje premoga. Razdalja od Sežane do Jesenic se z novo progo zelo skrajša in poenostavi prevoz dobrega premoga.

Pripravljalna dela na progi Lupoglav—Raša so se začela v juniju l. 1948, ko so dogradili progo Dutovlje—Sežana. Nikakor se niso mogli odločiti za definitivno odcepno postajo.

Trakcijsko je bilo primerno graditi progo v bližini postajališča v Humu, dalje Boruta in Cerovelj. Končno je obveljala postaja Lupoglav, kar je narekovala konfiguracija terena.¹³ Poleg tega jih je nagnila k temu zamisel Italijanov, ki so leta 1940 nameravali graditi to varianto. Če bi se raška inačica odcepila v eni izmed navedenih enot, bi bila trasa ugodnejša, ker pada potem proga ves čas od Lupoglava do Cerovelj skoraj 20 ‰, tako da bi bil nagib proti Raši manjši.

Po predvidenih načrtih bi bilo več odcepnih oziroma stranskih prog. Na postaji Kožljak bi se po idejnem projektu odcepila proti Opatiji—Matuljam; morebiti tudi do Labina. Od Kožljaka bi se dvigala proga z 18 ‰ proti Lupoglavu skozi redko naseljene kraje; zato bi bile enote Sušnjevica, Boljun in Učka le izogibališča. Pač pa bi bila Učka važna kot izhodna točka za turizem in v novi varianti kot priključna postaja iz Opatije—Matulje, ki bi jih vezal 7 km dolg predor pod istimensko goro. Leta 1949 so zanjo že nastavili krampe in lopate. Naslednje leto so delo ukiniteli.¹⁴

Z rešitvijo tovarnega prometa so prereševali vprašanje pospešenega prevoza potnikov tako, da bi razdalja Pulj—Reka bila skrajšana od sedanjih 202 km na 1/3. To naj bi veljalo tudi za druge istrske kraje na pro-

gi Pulj—Lupoglav. V tem primeru bi bilo treba v bodoče povezati zahodno obalo Istre z Reko še s progo Pazin—Poreč ali Roško polje, Poreč ter Podgorje—Koper. Proga bi povezovala kopališče Moščenice, Ičići, Iko, Medvejo, Lovran, Opatijo, Volovsko in Reko, ki leži na vzhodni obali Istre. Postaje bi bile: Opatija—Bregi, Ičići in Moščenška Draga.¹⁵

Brezdvomno je, da je povezava Istre z Reko, kamor teritorialno tudi spada, zelo važna. Prav v Istri je za Reko rezervoar za delovne kadre, kjer se razvija nova industrija, obenem pa narašča pomorski promet v razveseljivem tempu. Semkaj vozijo kmetje svoje pridelke ter zalagajo razvijajoče se mesto. Kajti vasi v okolici Reke npr. Skrljevo, Jurdani, so pasivne. Tudi nacionalno je treba priključene kraje prebuditi, kar je mogoče le iz krajev, ki so sami prosvetno in nacionalno že zreli. Zato je bilo predlaganih več tras za zvezo med Reko in Istro. Omenili smo že projektirano 18 km dolgo železnico Učka—Matulje s 7 km dolгим predorom, dalje Sušnjevica z enako enoto na hrvaški strani s tretjo in najboljšo varianto z 32 km dolžine; podzemeljska vožnja bi merila 3,8 km.¹⁶

Vsi ti projekti so muzika bodočnosti, ki bi bodo šele postali dejstva.

E. PROJEKTIRANJE ŽELEZNIŠKE ZVEZE V SEVEROZAHODNI ISTRI

Analogno, kakor je bila vsaj delno rešena povezava južno-vzhodnega dela polotoka z že obstoječim železniškim omrežjem, je postalo tudi pereče vprašanje železniške zveze v istrskem severo-zahodnem Primorju. Kajti prav ta del je važna gospodarska enota in tudi celota, ki jo je glede na obstoječe državne meje treba medsebojno povezati. Najbližja zveza zahodne Istre s pripadajočim zaledjem v Sloveniji in ostali srednji Evropi ter na Balkanu je že nad sto let obstoječa magistrala — dvotirna proga Divača—Zidani most z odcepom proti Zagrebu in Beogradu ter odcepom v smeri Maribora in Gradca do Dunaja. Gospodarsko zaželeni priključek in prometno potrebna zveza je od katere koli točke v Istri opravičeno zahtevan tudi pri upoštevanju nagibnih razmer, ki v tem najmlajšem istrskem priključku nikakor niso zavidanja vredne. Gospodarska plat severo-zahodnega okrožja, kamor spadajo mesta in naselja npr. Koper, Sečovlje, Bujščina, Piran, Umag, Izola, Buje itd., je že sedaj nujna in ima vse možnosti in pogoje za dokajšnjo surovinsko osnovo za nadaljnji razvoj. V Koprju se je naselila in se razvija tovarna motornih koles, v Sečovljah se odpirajo rudniki

črnega premoga, na Buišćini se predvideva veliko pridobivanje boksita, v Piranu raste iz majhne ladjedelnice ugledno podjetje, v Umagu se snuje produktivna cementarna, obstoječe solarne kažejo velik napredek in modernizacijo, v okolici Buj, ki je en sam vrt, se prične prehranjevalna industrija krepiti in usmerjati z naprednim preurejanjem kmetijstva in gospodarstva. Poleg teh naštetih mest in krajev je tudi drugod domač turizem in počitniško bivanje. Kratkoterminalno moremo trditi, da se vse področje našega istrskega Primorja razveseljivo razvija in ima vse možnosti za razvoj in spopolnjevanje na suhem in tudi na vodi.

Vse te okolnosti pa diktirajo nujno rešitev prometne povezave, ki pa ne obstoji samo v krajevno-obalni plovbi, v avtobusih in tovornjakih. Prav iz tega vzroka zasledimo pri vojni upravi cone B nalog, da se je začelo že v letu 1950 proučevati vprašanje vzpostavitve in zopetnega obratovanja bivše opuščene istrske ozkotirnice Trst—Poreč na delnem odseku med Koprom in Bujami. V ta namen je bila izbrana komisija treh strokovnjakov železniške uprave v Ljubljani, ki so predstavljali eksekutivno za prometno-komercialne, tehnično-strojne, vlečne in gradbene službe. Komisija je imela nalogo, da izračuna približne stroške za potrebne investicije, sestavi obratovalni račun in izvede obračun rentabilnosti in donos obratovanja.

Celoten elaborat je bil gotov že v začetku septembra navedenega leta ter izročen naročniku, tj. predstavniku voj. uprave cone B.

Na željo oblasti je bila izbrana naslednja trasa: Koper mesto—Koper postaja—Semedela—Izola—Strunjan—Portorož—Sv. Lucija—Sv. Bertolo—Sečovelje—Savudrija—Markovac—Kaldanija—Buje. Na dolžini skupno 25,5 km od Kopra z morebitnim podaljškom do solarn in rudnika Sečovelje ali celo tudi dalje v zahodno Istro je predvidenih pet postaj, eno izogibalnice in sedem postajališč. Kot prometne enote, tj. prometno službo izvajajoče so: Koper postaja, Izola, Sv. Lucija, Sečovelje in Buje poleg izogibalnice Savudrija; vse druge fungirajo kot postajališča za odpravo potnikov.¹⁷

Ker iz dobe obstoja in prometa bivše ozkotirne proge 0,76 m tirne širine Koper—Poreč ni bilo na razpolago nobenih statističnih podatkov o frekvenci potnikov, odpravljenega ter prevzetega blaga ter tudi nobenih zapisov o strojni in gradbeni službi, so bile velike težave sestaviti in zadovoljiti naročnikovi zahtevi. Vsak izmed referentov je izdelal proračun približnih investicijskih stroškov za vzpostavitev proge, da bi bila sposobna za

obratovanje za vsako vrsto eksekutivne službe. Za eksploatacijo prometne in komercialne službe so bili dosegljivi statistični podatki o prometu potnikov in blaga, ki jih je vodil in sestavljal inšpektor prometa cone B. Po teh zapiskih je bilo v okraju Buje prevoženih v septembru 1950 z motornimi cestnimi vozili dnevno poprečno 1037 potnikov in 375 ton blaga. Če računamo, da bi od take frekvence uporabljalo železnico okoli 50 %, sledi, da bi se vozilo z njo dnevno poprečno 510 potnikov in 187 ton tovora. Taka osnova sicer ni povsem zanesljiva, vendar jo moramo kot edino razpoložljivo sprejeti in uporabiti. V teh podatkih ni upoštevan prevoz soli in premoga iz solarn oz. premogovnika Sečovelje, ker teh zapisov splošno ni.

Kvalitativni kazalci so vzeti v primerjavi s statistiko ozkotirne proge 0,76 m tirne širine na edini, v Sloveniji takrat obstoječi, danes že odpravljeni ozkotirnici Poljčane—Zreče, prilagojeni in primerjani z gospodarsko in politično strukturo.

Predvideni letni dohodki v potniškem in blagovnem prometu na 25,5 km dolgi progi Koper—Buje bi znašal 4.282.560 din s predpostavko, da bi doseglo število potniških kilometrov 4.758.400 in bi računali dohodek enega potniškega kilometra 0,90 din. Za ta naš obračun so odločilni statistični podatki odseka za statistiko D. Ž. Ljubljana. Kot dohodek enega pot. kilometra je vzet iz istega vira po navedbah prvega polletja 1949.

Število netotonskih kilometrov pri prevozu blaga je zmnožek poprečno dnevne množine 187 ton in števila dni v letu. Rezultat je 68.300 ton letno. Pri kalkulaciji, da napravi prevožen tovor poprečno najdaljšo pot 14,6 kilometra, potem pokaže zmnožek vsot letno prevoženega tovora 68.300 ton krat prevozno pot 14,6 število 1.000.200 netotonskih kilometrov. 1.000.200 pomnoženo z 1,20 (poprčen dohodek enega neton.) je 1.200.240 din, tj. dohodek pri prevozu blaga. Skupni dohodki, izračunani na osnovi podatkov glavnega knjigovodstva D. Ž. Ljubljana, so torej:

v potniškem prometu	4.282.560 din
v blagovnem prometu	1.200.240 din
skupna vsota	5.482.800 din

Poleg gornjih prejemkov pa moramo upoštevati tudi izdatke za delovno silo. Pri minimalni zasedbi prometnih enot in službenih mest na progi za opravljanje in nadziranje te vrste službe ter vozno osebje za spremljanje vlakov je normiranih najmanj 40 uslužbencev. Za kritje bolezni, dopustov in drugih odsotnosti, dalje za osebje obratnega vodstva

se stalež poveča na 48 oseb. Pri zasedbi posameznih mest se je upoštevalo skrajno varčevanje. Toda kljub temu znašajo izdatki: potrošni material 387.000 din, plačni fond 2,752.000 din ter se razni stroški v znesku 510.000 din. Skupno 3,649.000 din.

Iz računov približnih investicijskih stroškov za vzpostavitev proge in usposobljenje obratovanja za vsako treh panog ekskutivne službe se pokažejo tile rezultati:

	din
1. gradbena dela in dela za zveze	75.000.000
2. strojna in vozovna služba	39.000.000
3. prometna in prevozna služba	1.300.000
skupno din	115.300.000

Po že zgoraj izkazanih obračunih znašajo letni obratni stroški:

a) za vzdrževanje progovnih naprav	3.465.000
b) za opravljanje lokomotivske in vozovne službe skupno z amortizacijo vozil	6.632.000
c) za opravljanje prometne službe in prevoza	3.649.000
č) amortizacija	3.036.000
skupna vsota	16.782.000

Obračun dohodkov prikazuje pri predvidenem potniškem in tovarnem prometu tj. dnevno 510 potnikov na potovalni razdalji 25,5 km in 187 ton blaga na prevoznih poti 14,6 km:

I. iz naslova potniškega prometa ca.	4.400.000
II. iz naslova tovarnega prometa ca.	1.200.000
skupaj	5.600.000

Iz naštetih stroškov obračuna obratnih izdatkov in gornjih navedb o dohodkih se pokaže letni primanjkljaj 11,200.000 din.¹⁸

Navedeni podatki dokazujejo, da bi bilo obratovanje na progi Koper—Buje skrajno negospodarsko ter z vidika sodobne tehnike obnovitev proge ni priporočljiva.

Na podlagi teh podatkov je komisija prišla do zaključka in sklepa, da delna vzpostavitev bivše ozkotirne proge (Trst)—Koper—Poreč na poteku dela Koper—Buje ni gospodarska, še manj pa rentabilna. Podčrtala pa je potrebo, da se nadaljuje proučevanje izgradnje normalnotirne zveze Kopra na obstoječo progo jugoslovanskih železnic.¹⁹

F. RAZŠIRITEV JUGOSLOVANSKEGA ŽELEZNIŠKEGA OMREŽJA NA OZEMLJE KOPRSKEGA PRIMORJA²⁰

Geografski položaj v severozahodni Istri

V poročilu komisije za proučitev vzpostavitve ozkotirne železnice Koper—Buje je bila odklonjena ta povezava zaradi nerentabilnosti. Pač pa je istočasno komisija predlagala in priporočala vojni upravi v Kopru, da je izredno važno in načelno gospodarsko, če se poveže koprsko okrožje po normalnotirni progi na relaciji Koper—Podgorje, ki leži na progi Divača—Pulj. Ta priključitev je mogoča in izvedljiva brez večjih visokih gradenj. Obstajali sta dve inačici. Z odločilnim vzponom 23 ‰ v skupni dolžini 35 km do Kopra

z morebitnim podaljškom do solarn in rudnika Sečovelje ali celo dalje v zahodno Istro. Stroški za njeno zgraditev z elementi glavne proge I. reda ne bi pri grobi cenitvi presegli 400 milijonov dinarjev. S podaljšanjem trase z največjim vzponom 16 ‰, toda v dolžini za 8 km več z isto začetno in končno priključno postajo bi se izdatki povišali za okoli 200 milijonov.

Taka ali drugačna povezava je nujna, ker so nove politične meje s priključkom Istre in njenega najskejnega severozahodnega slovenskega ozemlja po londonskem paktu k Jugoslaviji gospodarstvu koprškega Primorja povzročile dokajšnje nevšečnosti. Nove mejne razmere so zahtevale preusmeritev gospodarstva, ki je bilo doslej navezano izključno na Trst in je bilo nujno, da se najdejo za izgubljeno tržaško tržišče nova dopolnila v osredni Sloveniji. To v principu ni bilo težko. Kajti klimatske in gospodarske razmere v severozahodnem delu Istre so vsečna dopolnila celinski Sloveniji. Zato ni bilo treba imeti skrbi za nadomestilo izgubljenega tržaškega trga, tudi takrat ne, če bi ostala gospodarska struktura koprškega Primorja ista, ali če bi se povečala produkcija oz. proizvodnja. V tem primeru postane Slovenija hvaležen odjemalec zgodnjih agrarnih pridelkov in južnega sadja.

S preusmeritvijo trgovskega prometa pa je bilo brezpogojno treba urediti tudi prometne poti, po katerih naj bi prevažali proizvajalci svoje pridelke. Kajti pri inkorporaciji Istre z Jugoslavijo je bilo mogoče takoj ugotoviti prejšnje zapostavljanje pripadajočega dela Istre s severovzhodom, kar je bilo pri prej vladajočih razmerah povsem razumljivo. Kako in pod kakšnimi pogoji je koristila obstoječe železniško omrežje, smo opisali v treh člankih, ki so izšli v št. 2 letnika 1965 v Kroniki. Proga Divača—Pulj je bila zgrajena le za vojaške cilje, proga Hrpelje—Kozina—Trst je bila pri pospeševanju tovarnega prometa v konkurenci z južno železnico na progi Divača—Trst in obratno zaradi teren-skih težav le Blažev žegen, tretja ozkotirnica Trst—Poreč naj bi posredovala promet med Trstom ter zahodnim in obalnim ozemljem. Toda ta pomožna proga ni bila konkurenčna in rentabilna spriči delnih možnosti potovanja in prevoza blaga s prevoznimi sredstvi raznih plovni družb. Končno so pod to pretezo premičnine dne 1. septembra 1935 odnesli v Afriko, kjer so sestavne dele uporabili za strateške cilje in namene. Železniško progo in prevoz so nadomestili z avtoprometom. Močno razvijajoče se pristanišče Trst pa si je prizadevalo, da bi bile začetne točke vseh

istrskih projektiranih železnic prav v njegovem neposrednem območju. Cilj je bil, da je prišlo koprsko Primorje pod vpliv najvažnejšega centra ter postalo pravo neposredno agrarno zaledje s specializiranimi vrtnarskimi kulturami, zgodnjim sadjem, vinogradništvom itd. S temi dobrinami naj bi bilo oskrbovano pomorsko mesto.

Na kopnem so obstajale in se prepletale skoraj v vseh smereh dobro vzdrževane ceste. Le proti severovzhodu, torej proti Sloveniji je vodila ena sama in še to slabo upravljana cestna zveza, ki je posredovala promet med Koprom in okolico z zaledjem. Služila je bolj potniškemu in manj tovornemu prometu. Po rapalski pogodbi leta 1920, ko so bile končno urejene meje med kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in Italijo, ko je bilo koprsko ozemlje še pod Italijo, pa je usmerjenost prometa proti Sloveniji ovirala tudi carinska meja pri Postojni.

Pomanjkanje cest iz Primorja proti vzhodu pa je povzročila tudi oblika oz. relief, ki v tem odseku obstaja. Kakor je v večini sestavljena vsa jadranska obala iz eocenskega fliša, tj. peščenjaka, laporja in krednega apnenca, tako se vleče en pas tega sestava čez kvarnerske otroke Pag, Rab in Krk vzporedno z Velebitom poleg Rečine preko Brkinov, Reke do Vipavske doline in Brd, drugi pas pa čez Čres v vzhodno Istro. Tak sestav se nadaljuje preko pazinske kotline v šavrinsko in tržaško sinklinalo. Obe kotlini sta v severnem krilu v neposredni zvezi. Eocenske plasti se razprostirajo v severovzhodnem skupnem robu brez presledka iz ene kadunje v drugo. Na južnem krilu in v sredini pa je stik prekinjen. Tu se vleče po dolgem po Savudrijskem polotoku proti jugovzhodu antiklinalni bujski hrbet, ki ga sestavlja kredni apnenec kraškega pojava in se nadaljuje proti vzhodu tja do Buzeta. Prav ta hrbet loči v širini 4–5 km tržaško sinklinalo od pazinske.²¹

V stičnem pasu Krasa in Slavnika silovito pritiskajo trde kredno-apneniške grude na mehkejši fliš in spodnje neocenske apnenice. Zato je eocen povsod izredno močno naguban, stisnjen in zgnečen, da so gube ponekod postavljene jako strmo ali celo povsem pokonci. Ugotoviti je mogoče, da so grude prečno zasukane in potisnjene proti mehkejšemu flišu.

V pazinski sinklinali nazivajo svet v področju Dragonje Švarinska brda. Nad temi se dvigata Kras in Slavnik s strmim robom, ponekod kar v vrsto strmih stopenj, morda celo stopnic, ki so pretrgane, razkosane in celo zasukane. Stik eocenskih apnenih in flišnih plasti med Socerbom, Črnim kalom, Pod-

pečjo in Zazidom dela strme, tudi do 10 m visoke apneniške stopnje. Take reliefne nevspečnosti se pojavljajo v nekaj vzporednih nizih tudi na kraški planoti podgorskega Krasa. Poleg tega je treba premagati v pokrajini Breg ali Bržaniji tako imenovani črnikalski breg. Tu je strmina v prehodu na planoto Krasa še velika, vendarle v nekoliko drugačnih pogojih. Tako znaša v zračni razdalji komaj 14 km na potu med Koprom in vasjo Petrinje, ki je že na planoti, višinska razlika skoraj 420 m. Še večjo razliko ugotavljamo med Rižano in Črnim kalom, kjer je začetek vzpona po strmem desnem pobočju Rižane proti podgorskemu Krasu v razdalji dobrih dveh kilometrov. Ta znaša do 300 m višinske razlike. Vsa ta dejstva ovirajo razvoj prometa, ki se razvija sedaj še vedno po klancih in strminah edine ceste, ki posreduje med slovenskim Primorjem in celinsko Slovenijo dokajšen potniški in tovorni promet. Tudi na ostalem delu severozahodne Istre in dalje jugovzhodnem predelu opazimo, da obstajajo in tečejo cestne zveze le v smeri sever—vzhod in le redko od morja proti Sloveniji preko Krasa, Brkinov in Čičarije. Vse obstoječe ovire ignorira danes motorizirani vozniki park z modernizacijo cestnega omrežja.

Gospodarske razmere

S priključkom Istre, z izjemo Sto k Jugoslaviji je ostala gospodarska struktura slovenskega Primorja neizpremenjena. Na obrežnem področju, ki je en sam vrt, je možna zaposlitev v vrtnarstvu, sadjarstvu, vinogradništvu in gojenju oljčnih nasadov. Zaradi ugodnega podnebja prekaša ta obmorski del ostalo bližnjo vzhodno pokrajino z gojenjem zgodnje zelenjave, ki najde dobre odjemalce ne samo pri nas, marveč tudi v drugih delih Slovenije in tudi bližnjih centrih onkraj državnih meja. Močno skomercializirano in specializirano gospodarstvo se je moralo začeti ozirati po novem tržišču v najbližji okolici, tj. osrednji Sloveniji. Treba je prerezati nekaj desetletij edino obstoječe vezi s Trstom in nadomestiti izgubljen trg tržaškega pristanišča. Toda za tako preusmeritev ne obstoji ustrezno prometno cestno omrežje, še manj pa železniško omrežje.

Za obstoječe gospodarske zmogljivosti Slovenskega Primorja je v začetku modernizirana cesta Koper—Rižana—Črni kal—Petrinje—Hrpelje—Divača še kar zadostovala. Toda zaradi naraščajočega tranzitnega prometa na Reki se je razvijal pomorski promet razen v Kopru tudi še v Izoli, Piranu in Miljah, ki zmorejo letno skoraj le 200.000 ton. Toda taka

pomoč je premajhna. Kajti skoraj ves blagovni promet Slovenije s pomorskimi deželami preko najbližjega pristanišča se je razvijal na Reki. Ta luka pa ima največjo letno kapaciteto 3—4 milijone ton. Leta 1955 je značal tranzitni promet 265.710 ton; od te količine se je uvozilo 197.845, izvozilo pa 67.865 ton. Toda pristaniške naprave niso zmogle naraščajočega navala, ker je bil navedenega leta v primerjavi s prejšnjimi z 2.097.000 ton, tj. za 70 % večji od predvojnega v letu 1955 3.557.000. Posledica tega je bilo odklanjanje vozovnih pošiljk, ki so morale čakati na odpoklic v medpotnih železniških postajah tudi po več dni. Zaradi zamudnega čakanja in zadrževanja ladij in blaga na Reki so sledile kazni, ki so dosegle letno tudi do 1,5 milijona dolarjev. Kolika škoda je nastala za pomorski izvozni promet, vidimo, če navedemo, da je bilo naloženega in odpravljenega blaga 500.000 ton. Izvozniki so si izbirali raje Trst kot nakladalno oz. razkladalno pristanišče. Reka je morala omejiti pri uvozu prevzem premoga z izjemo dveh notranjih industrijskih enot oz. podjetij. Poleg domačega blaga se je dvignil tudi tranzitni promet s Čeko in Avstrijo. Po dobi kominforma pa so pošiljale blago tudi Madžarska, Romunija in Sovjetska zveza. Do tega časa so omenjene države dirigirale pošiljke v prehodu skozi Avstrijo v Trst. Če bi imela Reka dovolj pristaniških naprav, bi porasel njen luški promet v dveh letih za 100 %. Razširjenje in s tem dvig kapacitete pa zahteva skoraj 19 milijard investicij. Luške naprave so stisnjene med zgradbe, rafinerijo in mestne ulice ter bi vsako povečanje zahtevalo neizogibno rušenje mestnega predela.²¹

Pokazalo se je, da mora Slovenija dobiti za lastne potrebe svoje večje in moderno pristanišče v Kopru, ki bi pomagalo sosedu na Reki obvladati pomorski promet. Istočasno pa bi bila v Kopru primerna matična luka za slovensko trgovsko mornarico. Po predvidenih podatkih in računih bi znašala zmogljivost v teku treh desetletjih 600.000 ton letno. Kapaciteta osnovnih koprskih naprav, ki še daleč ni izkoriščena, pa je 54.000 ton letno pri 90 metrih operativne obale na 10 do 25 m. pri globini morja ob molu 4,5 do 5 m, kar dopušča pristajanje ladij z nosilnostjo le do 1000 ton, pri pettonskem ročnem dvigalu in ne povsem uporabljivih skladiščih za 8300 ton. Za predvideno povečanje kapacitete 600.000 ton pa je potrebnih okoli en km operativne obale, 27.000 m² pokrite površine ter 10.000 m² odprtih skladišč. Za potniški promet s ca. 800.000 potnikov še z lukama v Izoli in Piranu do poldruga milijona bi

obstoječe naprave trenutno zadostovale. Če upoštevamo potrebe same Slovenije, bi služila luka s 300—350 tisoč ton letno. Odvečno zmogljivost bi izrabljali lahko tudi s tranzitnim blagom, predvsem lesom iz Avstrije, ki prihaja s tovornjaki na Reko, in tedensko do 10.000 ton zgodnjega in južnega sadja za potrebe srednje Evrope.

Pristanišče v Kopru

Pomorska luka Koper je služila od leta 1958 predvsem lokalnim potrebam ter deloma tudi zahtevam neposrednega zaledja. Med letnim pretovorom je bilo pri starih napravah ca. 35.000 ton premoga, gradbenega materiala in nekaj žitaric. Po tej dobi pa so začela prihajati semkaj v prvi vrsti živila v vrečah in sodih, južno sadje v zabojih, izdelani in polizdelani lesni in metalni predmeti v svežnjih in zabojih, konzerve v kartonskih škatlah. Ta napoved tovara nam pojasni, da so obstajali pretovori iz sestavljenih pošiljk, ki so jih tvorili večinoma manjši, toda številčno dokajšnji zavitki. Za razkladanje oz. pretovarjanje služi namesto ročne manipulacije drugod že davno poprej vpeljana paletizacija in prenos v kontenerjih. Zato so strokovnjaki kaj kmalu zatem, ko je bil namen in načrt za infarkturo pristanišča, predvideli, da prilagodijo temu potrebne in ustrezne obalne profile, skladišča in lažja prevozna sredstva za manipulacijo tako prispelega pretovora. Posebno so za prenos generalnega blaga, tj. za naše pojme znanega komadnega blaga praktični viličarji, s katerimi predstavljajo za boje in druge embalaže do skladišča do tovornjakov in kasneje do nakladalnih vrat železniških vagonov. Prvotno so gradili skladišča v obliki hangarjev. Ker pa je skladišče obsegalo relativno le majhno površino, so jih postavljali v obliki nadstropnic, ki so jih prostorninsko izrabljali do 70 %. Manjkala pa so obalna dvigala. Njihovo postavitvev oz. izgradnjo so odložili do takrat, ko bo izvršen železniški priključek. Zaradi pomanjkanja sodobnih mehaniziranih pripomočkov je bil efekt komaj $\frac{1}{3}$ zmogljivosti skladiščnih površin. Ni dvoma, da so pomanjkljivosti pri pretovarjanju velike ovire s tako imenovano horizontalno mehanizacijo, tj. z viličarji, traktorji in transportnimi trakovi. To delo se opravlja pospešeno pri ladjah, ki so opremljene z žerjavi. V luki obstajajo predvsem le investirani pripomočki, ki omogočajo manipulacijo pretovarjanja pokvarljivega blaga, sadja — predvsem južnega — povrtnine, mesa, rib itd. V ta namen so zgradili kondicionirana skladišča, komore — predale za zorenje

sadja in povrtnine, za desinficiranje blaga v hladilnikih. Posebnost pri dograditvi teh objektov je način investiranja in financiranja s tem, da je dalo potrebna sredstva »Podjetje Luka« samo, pomagali pa so tudi okraji, republika iz svojih fondov in banka s kratkoročnimi posojili, zvezni fond pa je prispeval s 7 % skupne vrednosti osnovnih sredstev. Obstoječe naprave omejujejo vrsto in množino blagovnega prometa. Zaradi tega ni mogoče nakladati in razkladati težkih in rinfuznih predmetov npr. rude, koncentrate, premog kakor tudi posamezne težke in voluminozne komade. Prav posebna ovira pa se pokaže v tem, da luka Koper nima še železniške zveze z obstoječo progo Divača—Pulj. Blago v prihodu in odhodu prevažajo s tovornjaki po klancih in serpentinah v 30 km oddaljeno postajo Hrpolje—Kozina, ki tudi ni opremljena s prekladalnimi pripomočki.

V opisanih okoliščinah vztraja in deluje pristanišče Koper že šesto leto. Toda obstoječe razmere zahtevajo v interesu gospodarstva in trgovine, da se naprave sproti spopolnjujejo. In če bi Koper še ne obstajal, bi ga morali v sedanji dobi ustanoviti in zgraditi. Kajti luka zavzema iz leta v leto vedno važnejše mesto v sistemu jugoslovanskih pristanišč ter dobiva stalno vidnejše stališče v mednarodnem prometu. V svobodni Jugoslaviji je pristanišče začelo delovati l. 1958, ko je bil izvršen in izročen prvi del operativne obale javni uporabi. V teku naslednjih let so se spopolnjevale luške naprave tako, da služi za daljnjo plovbo v letu 1963 550 m operativne obale. Toda to je samo eden izmed osnovnih sestavnih delov obalnega kompleksa, za katerega je na razpolago 530 ha površine. Semkaj spadata še dva elementa: to so skladišča in pretovorne naprave. Vsi trije elementi pa morajo biti medsebojno usklajeni, da bi bila obala kot osnovna in najdražja infrastruktura najbolj izkoriščena. Tudi ta zahtevek in pogoj je bil izpolnjen. Kajti v pristanišču so pokrili 32.500 m² površine z zaprtimi skladišči in hangarji, določili 60.750 m² površine za deponiranje lesa pod milim nebom, 8300 m³ cistern za jedilno olje s črpalkami, ki pretočijo 300 ton na uro in 65.000 m² za ostalo manipulacijo. Posebno delikatno delo je bil pretovor, prevoz in depniranje hitro pokvarljivega blaga, južnega sadja in podobno, ki se mora strokovno manipulirati in zahteva zaradi pomanjkanja ustreznih naprav več živega dela, počasnejše prekladanje, obenem pa povzroča daljše zadrževanje ladij na obali.

V letih 1959—1964, odkar je dobilo pristanišče obalo za oceanske ladje, se je promet

zelo dinamično razvijal. Napredek je razviden iz naslednje statistične razpredelnice:

	ton
1959	61.494
1960	122.691
1961	173.775
1962	268.952
1963	528.510
1964	693.851

V luki prevladuje promet kosovnih pošilk, za sipno blago rastejo naprave vzporedno z gradnjo železniške proge, ki mora biti v tekočem letu 1965 med Koprom in Prešnico na liniji Divača—Pulj gotova. Promet generalnega, tj. kosovnega tovora tvorijo predvsem živila. Vrsto blaga po teži pokaže za zadnji dve leti 1963 in 1964 razpredelnica:

	v tonah 1963	v tonah 1964	Indeks
premog	3.498	2.855	81.7
nafta	350	251	71.7
rude	493	1.076	218.3
nekovine	732	331	45.2
izdelki met.	20.875	94.948	454.8
les	87.609	57.810	152.4
les za kurjavo	881	1.643	186.5
cement	—	140	—
gradbeni material	21.890	20.385	93.1
žito	117.755	30.286	25.7
kosovno blago	424.466	484.626	114.2

Povečan je bil promet vseh tistih vrst blaga, ki so bile že sedaj tipične za luško dejavnost. Premog, nafta, rude in žito ne morejo nastopiti v znatnejših količinah, ker luka ni opremljena zanje in nima možnosti, da bi jih odpremljala v zaledje in obratno. Samo l. 1963 je prevzela luka nad 100 tisoč ton žita, ker je bil tovor razdeljen med več pristanišč zaradi krize transportnih zmogljivosti na Reki. Namesto žita pa se je pojavila večja količina soje, ki jo ladje prevažajo razsuto in jo v luki naložijo v vreče.

Po specifikaciji kosovnega blaga ugotovimo, da je bilo v letu 1963 in v prvih treh četrtletjih naslednjega leta:

	ton	ton
južno sadje	33.491	32.563
zmrznjene ribe	21.315	2.649
sveže in zmrznjeno meso	57.876	4.565
sladkor	52.143	54.640
riž	52.608	35.403
kava	14.175	10.624
jedilno olje	8.069	13.062

Specializacija luke za promet te vrste blaga je omogočena s tem, da so bile zgrajene poleg obalnih skladišč tudi posebne naprave za manipulacijo s tem blagom. Poudarjeno naj bo, da razpolaga pristanišče s cisternami za jedilno olja, kamor je mogoče uskladiščiti hkrati 8000 ton. Cisterne so povezane z obalo po cevovodu in črpalkah, s katerimi pretočijo s pomočjo skoraj 1000 m dolgega cevovoda premera 20 cm in 300 ton na uro.

O velikosti razvoja prometa v koprskem pristanišču nam pokaže razpredilnica, izražena v 1000 tonah:

Leto	Izvoz	Uvoz	Tranzit	Razvoz	Skupaj
1959	8	21	1	34	64
1960	42	79	3	35	141
1961	36	141	2	33	212
1962	59	173	8	39	270
1963	57	477	65	39	625
1964	43	497	122	39	692

Za razvoj in razcvet pristanišča je bilo obvezano podjetje »Luka Koper«. Ta kolektiv je dosegel že v letu 1962 tolikšne uspehe, da ga moramo šteti po zmogljivostih in doseženem prometu po vrstah prispelega in odpejanega blaga med najvažnejša podjetja. Dejavnost se je gibala v dveh smereh: v povečanju zmogljivosti in v izkoriščanju obstoječih kapacitet do skrajne možnosti. Novi objekti iz leta 1962 kakor zgraditev četrtega naveza v dolžini 150 m in z globino morja 12 m, postavitev petih rezervoarjev za skladiščenje rastlinskih olj, jeklena nadstrešnica za les, tretje skladišče za deponiranje blaga s skoraj 5000 m² površine, jekleni hangar s 3700 m² pokrite površine so prispevali dobršen del k tolikemu napredku. Kajti 550 m operativne obale z globino 10 m dovoljuje, da morejo pristati štiri 10.000-tonske prekoceanske ladje. K napravam za razkuževanje, dozorevanje in konserviranje južnega sadja, ki je doseglo v letu 1962 26.820 ton, naslednje leto 30.491 in lani že 47.037 ton, moramo šteti še priključitev hladilnice v Dekanih.

V primerjanju doseženih uspehov v letu 1961 z letom 1962 se je povečal celoten promet za 27 %, uvoz za 22 %, izvoz za 63 %, tranzit za 365 %, medtem ko je uspeh domačega ladjarstva dokaj skromen. To dejstvo nam bodi v dokaz, da dobiva koprška luka vedno večji mednarodni pomen. Kajti 239.376 ton prometa z inozemstvom nasproti 29.575 ton nam da jasno in popolno sliko.

Leto 1962 je za luko Koper pomembno tudi zaradi nadaljnjega porasta pretovora lahko pokvarljivega blaga. S tem je dobilo stike s pomembnimi svetovnimi lukami. Zaradi izvoza svežega mesa v Anglijo ima luka redne zveze z Londonom, kamor vozijo redno štiri ladje-hladilniki. Redno mesečno vozijo med Koprsko in zahodno Afriko tja generalni tovor in obratno tovor banan. Mnoge velike tuje in domače ladje pripeljejo surovo sojino olje in sojin zdrob. Dalje pristajajo hitri in moderni prekoceanski parniki. Slika je popolna, če trdimo, da se je zasidralo v Koprso v prej navedeni dobi 698 ladij; od teh je bilo 523 domačih, ostale pa evropske in tudi ameriške provenience.

Primerjava prometa za razliko v letih 1959 do 1963 je zanimiva. Takoj opazimo, da je pretovor skokoma naraščal, medtem ko je v letu 1964 naraščanje upadlo. Iz zagonske faze prihaja pretovor v obdobje stabilizacije in širjenja privlačnostnega območja v okviru zmogljivosti obalnih naprav in prometnih razpoložljivih zvez. Celotni promet je za 10,4 odstotka večji kakor predlanskem. Vsekakor pa je hitrejši od skupnega prometa vseh naših luk. To dejstvo nas obenem opominja, da je razvoj že na zadnjem klinu lestvice pod obstoječimi pogoji. Ta slika pa se ne pojavlja samo v luških napravah, marveč tudi na kopnem, ker se je opravil prevoz tovora iz ene in druge strani izključno s tovarnjaki. Pot je dolga 26 km ter je tudi za prevozna sredstva in njihove voznike naporna. Pretovorna železniška postaja v Hrpeljah-Kozini ni urejena kljub raznim izboljšanjem in tudi ne kos tolikim zahtevam. Preko te enote poteka železniški promet in pretovor, namenjen iz luke v notranjost. Za ta prevozni pot veljajo posebne tarife, v katerih so zajeti vsi pretovori in prevozni stroški v eni ali drugi smeri. Vsekakor vloga prevoza z železnico vsak dan raste. Končno pa je mogoče doseči tudi v tej smeri zaželen uspeh, ki bo dosežen šele z izgradnjo nove povezave in priključitve po obstoječem projektu, ki ga bomo kasneje obravnavali. Pri sedaj obstoječih pogojih incidirajo transportni stroški pri posameznih vrstah kosovne robe, ki ga delno ali v celoti uvažamo, z 10,9 do 23 % na ceno proizvoda.

V letu 1966 napovedujejo strokovnjaki že 2,1 milijona ton prometa za zaledje, ki gravitira na severni Jadran. Po 7-letnem planu je predvideno, da se razširijo obstoječe obalne naprave za splošen promet tako, da bi dosegel na koncu omenjene dobe 2,5 milijona ton. Kajti topografski in geografski pogoji koprškega okoliša so taki, da se dopolnjujejo z investicijami petih milijard luške naprave za splošen promet in se zgradi nova moderna obala za manipulacijo rinfuznega blaga (rude, premog, umetna gnojila, fosfati itd.). Za tako pristaniško ureditev v Koprso je na razpolago 520 ha sveta, na katerem je mogoče predvideti vse pristaniške naprave. Na tolikšni površini je mogoče organizirati uskladiščenje blaga, ki ga je možno pripraviti za trgovino. Poleg tega je do 1000 ha prostora za industrijsko uporabo in obdelavo. Poleg topografskih pogojev, ki so izjemni v severnem Jadranu, obstajajo že institucionalni pogoji (prosta carinska cona — prosta luka), da se domače gospodarstvo preko luke širše vključi v svetovno tržišče.

Pristanišča pa niso samo prikladna mesta na stičnih točkah med morjem in celino. Čedalje bolj se uveljavlja njihova industrijska funkcija, ki je tesno povezana s sodobnim razvojem pomorstva in z mednarodno menjavo energetskih in internih surovin. Če ne drugo teži industrija za tem, da ima v lukah skladišča, iz katerih se sukcesivno oskrbuje s surovinami in da te surovine predeluje na obalah vsaj do faze, ki jim zmanjšuje transportne stroške.

Take zglede imamo skoraj v vseh atlantskih, severovzhodnih in sredozemskih pristaniščih, kjer se industrija nastani ob morju. Pogoji za razvoj in razcvit takih podjetij je, da je mogoč dovoz surovin po morskem poti in da so poleg geografskega položaja dani tudi še topografski pogoji za izgraditev predelovalnih institutov. Pri dovozu je važno tudi še dejstvo, da stane prevoznina ene tone na en km blaga po morju 1 dinar, po cesti s tovarnjaki 4,5 din in po železnici do 10 dinarjev. Stroški prevoza z ladjami so v razmerju z nosilnostjo brodov; čim več teže prenese pomorsko prevozno sredstvo, tem manjši je indeks stroškov. Ladja z nosilnostjo 20.000 ton ima indeks 100, potem ima parnik z nosilnostjo 100.000 ton komaj indeks 37.

Pri nas je ta težnja še v povojih. Če so že dani vsi pogoji za gradnjo železarne in rafinerije nafte v srednji Dalmaciji, je pomanjkanje velikih površinskih kompleksov na obali odločilno, ker povsod na naši jadranski obali primanjkuje prostora za izgradnjo industrijskih objektov. V tem oziru je situacija v Kopru prav posebno idealna. V luškem bazenu je na razpolago 1000 ha zemlje, primerne za pozidavo. Poleg tega bi bilo z zajetjem rižanskih izvirov dovolj industrijske in pitne vode. Pogonsko moč oz. energijo bi črpali iz že obstoječih naprav; zgraditi pa bi se mogla kalorična centrala, ki bi izkoriščala ceneno nafto, pripeljano iz jutranjih azjiskih oziroma afriških virov.

Odlične perspektive za napredek naše industrije so vzrok, da so začela nekatera podjetja razmišljati o možnostih izgradnje svojih industrijskih objektov, npr. železarne na Jesenicah, tovarna aluminija v Kidričevem, veletrgovina »Prehrana« in »Petrol« v Ljubljani, »Centroprom« v Beogradu in kolektiv »Luka Koper«. Sklenili so vsestransko pogodbo in ustanovili poslovno združenje z naslovom »Industrijska cona Koper«. Za vodenje skupnih interesov in ciljev ima združenje tudi svoje pisarne v Ljubljani, ki imajo nalog, da se zgradijo v luki potrebne infrastrukture, da organizira skupne komunalne, maritimne in druge servise ter uredi

industrijsko območje tako, da bodo soudeleženci lahko zgradili svoje obrate in poslovali s čim manjšimi stroški.

Tako je bila ustanovljena nova oblika kooperacije med gospodarskimi organizacijami, ki so zainteresirani za ustanovitev svojih etablismajev ob morskem obali koprškega pristanišča.

RAZPRAVLJANJA O ŽELEZNIŠKI POVEZAVI KOPRSKEGA PRIMORJA Z ZALEDJEM

Predlog komisije referentov z direktije železnic Ljubljana v negativnem poročilu o obnovitvi ozkotirne proge Koper—Buje, da naj se proučuje izgradnja normalnotirne zveze Kopra na omrežje obstoječih jugoslovanskih železnic v letu 1950, je vojna oblast akceptirala. Po preteku dobrega leta je komandant Vuje zaprosil, da se izdelata osnutek za povezavo Kopra z obstoječo železnico Divača—Pulj po dolinah reke Rižane, Dragonje in Badaševce. Predmeten elaborat je bil izvršen na topografski karti v merilu 1 proti 50.000. Tako so nastale štiri variante:

1. Sečovlje—Izola—Koper—Prešnica ali Podgorje v dolžini 61 km;
2. Sečovlje—Piran—Koper—Podgorje s ca. 54 km;
3. Koper—Feran—Rakitovec z gradbeno dolžino 45,2 km;
4. Sečovlje—Izola—Koper—Trst—Sv. Andrej z 42 km dolžine.

Projektant je priporočal inačico pod 1. Tu so elementi za izgradnjo najugodnejši; vzponi niso večji od 23 ‰. Vsak nadaljnji nagib podraži vleko. Zveza proti Trstu ima svoje hibe. Tudi to dejstvo je treba poudariti, da predstavlja vzpon od Trsta do Divače na vseh treh obstoječih linijah težje probleme kakor varianta pod 1. Poleg tega se izogne vsemu ozemlju okraja Kopra in delno tudi okolici Buj. Končno pa predstavlja varianta 4 za Trst poleg tehtnega problema tudi zamotano politično-gospodarsko vprašanje v tesni povezanosti s problemom cone A STO.

Zveze v dolini reke Dragonje in Rižane je bilo mogoče projektirati z odločilnim vzponom 26 ‰, medtem ko se je za zvezo s Trstom odločilni vzpon približeval 23 ‰.

Leta 1954 je direkcija železnic v Ljubljani naročila izdelavo programskega projekta v istih smereh z variantami za razne vzpone — na tipografski karti 1 : 25.000 s približnim proračunom ter ekonomsko utemeljitvijo najugodnejših variant.

V tem projektu je bilo obdelanih 15 inačic. Investicijski stroški so bili kalkulirani po zvišanem ključu v primerjavi porasta cen od leta 1954 dalje. To dejstvo je treba pou-

dariti, da bomo v nadaljevanju dobili pravilno sliko.

Ekonomsko utemeljitev so izdali strokovnjaki pri Izvršnem svetu SRS. Vse trase potekajo v težkih terenskih in geoloških razmerah, ki so gotovo med najtežjimi pri dosedaj zgrajenih progah v naši državi.

Poročevalci revizijske komisije pri generalni direkciji jugoslovanskih železnic so dne 9. marca 1956 pri pregledu projekta dali mnenje, da je gradnja te ali one proge utemeljena. Zato je zastopnik železniške direkcije Ljubljana odstopil od obravnave projekta pri revizijski komisiji glavne direkcije. Pač pa sta bili varianti Koper—Prešnica in Koper—Pobegi—Kubed—Podgorje določeni v nadaljnjo obravnavo.

V novembru istega leta je revizijska komisija G. D. J. Ž. programski projekt pregledala ter ekonomsko ocenila s konstatacijo, da bi bil prevoz po cesti letno za 234 milijonov cenejši in naročila, naj se trasa Koper—Podgorje geološko v detajlu prouči. Ker je bila ta ocena negativna, je ljubljanska direkcija projekt umaknila.

Zaradi tega je nastalo premirje, ki je trajalo od leta 1957 do 1960. V zadnje navedenem letu sta bili še dve trasi v pretresu in proučevanju; med tema zopet varianta Koper—Podgorje na že znanem poteku.

Jeseni leta 1961 je bil izdelan projekt za izbiro variant, v katerem so bile analizirane variante:

1. Koper—Dekani—Črni kal—Hrastovlje—Dol—Podgorje s	30,5 km in 23 ‰
2. Koper—Pobegi—Kubed—Dol—Petrinje	26,5 km in 24 ‰
3. Koper—Rižana—Hrastovlje—Črni kal—Petrinje—Hrpelje	37,0 km in 23 ‰
4. Koper—Rižana—Hrastovlje—Podpeč—Črnotiči—Prešnica	31,0 km in 26 ‰
5. Koper—Rižana—Hrastovlje—Podpeč—Črnotiči—Hrpelje K.	34,0 km in 26 ‰

Investicijski in obratovalni stroški so bili naslednji:	
ad 1. invest. stroški 8600 milij. obratovalni 385 milij.	
ad 2. invest. stroški 6850 milij. obratovalni 387 milij.	
ad 3. invest. stroški 7080 milij. obratovalni 381 milij.	
ad 4. invest. stroški 6050 milij. obratovalni 329 milij.	
ad 4. invest. stroški 6540 milij. obratovalni 338 milij.	

Pri primerjanju posameznih variant sta zaporedni številki 4 in 5 vse do km 27 identični; največ pozornosti zaslužita št. 2 in 4, tj. Koper—Pobegi—Kubed—Podpeč—Podgorje z odločilnim vzponom 24,5 ‰ in Koper—Rižana—Hrastovlje—Podpeč—Črnotiči—Prešnica z odločilnim vzponom 26 ‰. Prva ima krajšo gradbeno dolžino in manjši odločilni vzpon. Toda med naseljema Pečki in Kubedom so obsežni aktivni plazovi in predor v dolžini 1000 m v težkih geoloških razmerah. Da bi se dobre in slabe strani teh variant čimbolj pretehtale, je širša komisija priznanih gradbenih strokovnjakov, geomehanikov in geo-

logov analize in trase proučila in pregledala. Na njen predlog je bila osvojena inačica št. 4, tj. Koper—Rižana—Hrastovlje—Dol—Podpeč—Črnotiči—Prešnica.

Nadaljnje projektiranje je bilo ustavljeno kljub temu, da je železniško podjetje ponovno posredovalo pri vodilnih pristojnih krogih, da bi se začelo z izdelavo idejnega projekta, ki se za tako težko traso ne more in ne sme delati v naglici. Kajti predvideno je bilo, da mora biti ta inačica zgrajena do konca letošnjega leta. Sicer pa je ta rok zelo pozen, čeprav je izdelan idejni in tudi glavni projekt za najtežji del trase.

Za izdelavo idejnega projekta je bila povečana topografska karta v merilu 1 : 25.000 na merilo 1 : 10.000 in vanjo vrisana ustrezna trasa. Na podlagi te trase je Geodetski zavod v Kopru izdelal zanesljiv tahimetrični posnetek terena v merilu 1 : 2000; ta posnetek je služil za nadaljnjo obdelavo idejnega projekta, ki je bil v juniju 1963 dokončan.

Za izdelavo glavnega projekta je bila proga razdeljena v tri odseke: km 0—11, 11—21 in 21—31. Z zakoličenjem so pričela v srednjem odseku, tj. na km 11—21, ker so prav tu koncentrirana glavna dela do polovice vseh gradbenih del in bi bilo treba na tem odseku pričeti vsaj pol leta poprej z namenom, da bi izgradnja na celi črti enakomerno napredovala.

V začetku leta 1964 so bila vsa terenska dela za izdelavo glavnega projekta gotova in izdelan glavni predhodni projekt z aproksimativnim predmerom in predračunom tako, da so se mogli konec januarja istega leta sestati predstavniki gradbenih podjetij ter sestavili ponudbe za izvršitev gradbenih del.

V interesu celotnega gospodarstva se je delavski svet »Luke Koper« ob podpori vseh najvišjih gospodarskih krogov sestel in sklenil, da se mora proga začeti graditi. Kajti ugotovili so, da more doseči cestni promet iz luke do železniške postaje Hrpelje—Kozina do 400 tisoč ton luškega blaga letno. Ker pa je bila v letu 1963 že prekoračena vsota 600 tisoč ton prometa, se je razvijal prevoz skrajno naporno in je prišlo do pogostih zastojev. Take situacije je rešil le dobro organiziran kamionski prevoz in pospešeno prekladalno delo v priključni postaji Hrpelje—Kozina, da ni povzročilo hitremu razvoju napredujoče luke težjih posledic.

Po predračunih znašajo gradbeni stroški 3,5 milijarde din. Za pozneje je predvidena graditev treh izogibališč v Rižani, Hrastovljah in Črnotičih. Že z izgradnjo izogibališča na zadnji postaji bo propustna moč taka, da bo mogla voziti skoraj polovica več vlakov.

Glede pogonske moči je bilo dokaj razpravljano. Določeno je bilo, da bodo prevzeli vlečno službo motorji; mogoče pozneje bodo porabili električno silo, kar bo propustno moč povečalo za 40 %. Z izgradnjo priključne proge je po nalogu zveznega sekretariata za promet, inštituta za zunanjo trgovino in Jugoslovanske akademije znanosti ter drugih najmarkantnejših ustanov treba pohiteti, ker je razširitev kapacitet koprške luke nujna in potrebna. Predvideti je, da se bo promet čez vse naše luke povečal v teku 7 let od 10 na 18 milijonov ton. Od tega kvantuma bo odpadlo na Reko in Koper vsaj 8,5 milijona ton ter ves tranzit.

Opis bodoče variante Koper—Prešnica

Projekt pristaniškega kolodvora in obalnih tirnih naprav je izdelan na podlagi sprejete programa o razvoju koprškega pristanišča, ki vsebuje tudi programsko zasnovo pristaniškega kolodvora z obalnimi tiri in pripomb k programski zasnovi kolodvora, zlasti glede spremembe lokacije, ki je bila dokončno določena na razpravi v urbanističnem načrtu Kopra dne 13. januarja 1962, potem ko jo je železniška uprava usvojila kot definitivno inako.

Proga Koper—Prešnica se začne s čelnim kolodvorom na jugovzhodnem robu mesta. Postajne naprave delimo v tri dele in jih razčlenimo v potniški, luški in tovarni kolodvor. Vsak del zase je glede uporabe in službe samostojen, vsi trije pa tvorijo povezano celoto. Ta prvi del odcepne železnice poteka po Škocijanskem zalivu in južnem pobočju griča Sermina proti dolini Rižane. Železniške pristaniške naprave in naprave za razvijanje lokalnega prometa so nameščene ob glavnem tiru tako, da je mogoče razširiti naprave tudi za večji promet.

Na potniškem kolodvoru je zgrajeno sprememno-upravno poslopje z vsemi zgradbami in napravami za odpravo potnikov in prtljage. Trenutno še ni pričakovati večjega števila brzih in potniških vlakov, medtem ko bo tudi na tem področju voznega reda prišlo do zanesljivega napredka. V pričakovanju vedno večjega pretovora blaga bodo skladiščne in tirne naprave tako v železniškem, posebno pa v pristaniškem delu bogate. Ta del obsega uvozne grupe v km 2 + 100 do 2 + 500, smerne rajonske grupe km 0 + 600 do 1 + 200 in obalni tiri. Na pristaniškem prostoru se delijo tiri po treh harfah — uvoznih grupah, na katerih so položeni daljši in krajši tiri, prilagojeni dolžinam in vrsti posameznih skladišč. Od prve, najvzhodnejše

harfe se odcepita dva slepa tira, ki sta položena med pokritimi skladišči. Od naslednje harfe se odcepita dva dostavljalna tira. Nato se odcepita dva tira, ki služita vzpostavitvi vagonov in še dalje se vijeta v isti smeri dalje zopet dva dostavljalna tira. Harfa št. 2 igra važno vlogo s tem, da se nadaljujejo tirne naprave po 7 daljših in krajših slepih tirih v sredini celotne naprave. Od tretje harfe tipajo 4 tiri kakor pajkove noge proti jugozahodu in še dalje sili proti sredini zopet 7 tipalk-tirov med skladišča, stoječa v zaporedju. Proti vzhodu se zaključi postajni rajon v km 3 + 200, tako da obsega postajno območje dolžino 3 kilometrov in 200 metrov. Po tej točki kurentnega tira zavije proga točno proti vzhodu po levem bregu rečice Rižane v dolžini 8,24 km. V km 11.440 prečka kurentna proga rečico Rižano z ločnim mostom razpetine 60 m v višini 6,7 m nad cestiščem v dolžini nad 30 m. Na pobočjih z desne strani zveste spremljevalke Rižane se vije trasa skozi globoke useke in preko visokih nasipov. V jugovzhodni smeri prodre proga pod vas Hrastovlje, bodoče prve postaje, in potem nad naseljem Dol, nato spremeni smeri tek z ostrim ovinkom proti severu tako, da teče proga paralelno in nasprotno sedanjemu pravcu, torej proti severni strani. Neposredno za prvo prometno enoto je pred km 18.00 v dolžini 580 m zgrajen edini predor »Dol«. Proga nadaljuje svojo pot skozi naselje Zanigrad, nato neposredno pred vasjo Podpeč ter se vzpne nad Bezovico, Loko in Črni kal. Tu se trasa v ostrem kolenu obrne proti vzhodu in prispe v bodočo drugo postajo Črni kal, ki ima svoj planum v km 25.00. V ugodno speljani bodoči trasi pelje vlak proti severovzhodu mimo oz. pod naseljem Črnotiči ter v km 31 + 200 priključi v oddaljenosti 820 m na višinski koti 495.62 bivšega postajališča Prešnica na progi Divača—Pulj.

Počenši od začetne točke se v razdalji 11 km polagoma od km 0.00 dalje proga dviga do 9 %. Po pasiranju postajnih naprav v Rižani se začne proga nenehno dvigati do priključka na glavno progo z vzponom 26 % v dolžini preko 20 km. Vsekakor moramo priznati, da leži izbrana varianta v zelo ugodnih geoloških razmerah. Sicer je dognano s sondažami, da leži proga mestoma na čez tri metre, mestoma celo do 15 m debeli podorini. Sestavni del te podlage so: meljna glina, glinasti melj, pusta in mastna glina, pomešana na posameznih mestih s peščenjakom; podorine imajo za podlago sloje flišev, ki so nagnjeni do 30° proti strugi spremljajoče rečice Rižane ter predstavlja mestoma poleg sta-

rih še žive, pogrezajoče se plazove. Da bi se izognili takim zemeljskim premikom, je treba izvesti useke in nasipe, kar je težavno, zamudno in drago delo ne samo sedaj, marveč tudi kasneje, ko bo treba progo vzdrževati. Zato je bilo treba iskati stabilnejša mesta. Premaknitev je opravljena z inačico, po kateri poteka trasa od km 4.5 do 8.5 na desnem bregu Rižane, medtem ko so jo od km 8.5 do km 11.0 premaknili v neposredno bližino imenovane rečice. Proga je zgrajena v težkem terenu. Od km 18.0 do novega priključka v Prešnici preseka trasa petkrat vertikalno odsekane, 10 do 60 m visoke apnenčeve grebene, v katerih so visoki ukopi, pred njimi pa dokajšnji nasipi. Prav tu je bila naloga traserja, da izbere tak vzpon in prilagodi nadaljevanje poti primerno terenu s prečnimi profili. S temi se zemeljske mase čimbolj izenačijo; prihranijo se masovna dela. Obenem pa ima graditelj zanesljivo osnovo za določitev osnovnih elementov ter za določanje trase. Z njenim pomikanjem po prečnih profilih se prihrani ca. 200.000 m³ zemeljskih del. Za ilustracijo pravilnega ravnanja oz. premikanja po prečnih profilih naj služi trditev, da je bil s pomikom trase za 6 m v km 20.770 ob 60 m visokem apnenčevem grebenu pri Zanigradu zamenjan viadukt s tunelsko galerijo in zmanjšana zemeljska dela za 53.000 kubičnih metrov. V bližini prej omenjenega naselja se gradita dve galeriji; ena ima dolžino 35, a druga 110 m v km 27.1 pa vodi trasa s pomočjo nadvoza čez cesto Petrinje—Podgorje.

Postopek s premikanjem prečnih profilov je tale: najprej se trasa provizorično obeleži; nato se posamejno prečni profili in nariše situacijski načrt v merilu 1 : 500, potem se trasa pomika toliko časa, da se zemeljske mase čimbolj izenačijo, a njihova količina čimbolj zmanjša. Nato se šele lotijo definitivnega zakoličenja. Tak način zakoličenja trase se mora uporabljati v vseh težkih terenih.

Tudi v nadaljevanju gradnje od km 11.5 do 15.0 so morali graditi ukope v flišnih laporjih, pokritih tu in tam z gruščem ali tudi preperinami. Povsod, kjer so nasipi na podlagi glinastih preperin — in teh je po prečno največ — je bila drenaža nujna. Kratke, toda žive plazove je lahko onemogočiti v tem odseku kar z nepomembnimi stroški.

Nadaljnjih 6 km proge poteka po površini, kjer nadkriljujejo većinoma apnenci in flišni laporji. Tu ni najti nevarnih mest. Pri Podpeči se zopet pokažejo plazovi v sestavu, kakor smo naleteli nanje v km 11.5—15.0.

Tudi konec trase od km 22.1 do 26.8 teče po nasipih in ukopih. Svet sestavlja fliš in la-

porast apnenec, ki ne ovirata gradnje. V naslednjih fazah je podlaga zdrava in čvrsta v kraškem apnencu.

Proga je zgrajena kot železnica I. razreda z elementi za največjo hitrost 70 km/h, z najmanjšim radijem 300 m oz. 250 na dveh mestih zaradi zmanjšanja gradbenih stroškov.

Za položitev proge Koper—Prešnica je bilo treba premetati 650.000 m³ zemeljskega materiala, od tega nad polovico v apnenčevi skali. Za odtok vode so zgradili 60 propustov; za nemoten cestni promet so položili 4 mostove z razpetino 10—20 m in dva nad 20 m; 4 nadvozi v skupni dolžini 350 m. Dokajšnja je dolžina drenaž, ki so potrebne pri visokih nasipih in kjer more nastopiti ob deževnem času nevarnost plazov glede na že opisano sestavo terena.

Za izgradnjo proge na odseku km 3 + 200 do km 31 + 200 z zgornjim ustrojem brez izogibalšč znaša predračunska vsota 4800 milijonov din, za tirne naprave tovarne postaje in pristanišča Koper za začetno fazo eksploatacije pa 1200 milijonov; skupno torej 6 milijard din. Za končno fazo obratovanja se povečajo investicijski stroški za razdaljo 3 + 200 do 31 + 200 za ca. 1/2 milijona, za železniški in pristaniški del pa za znatno vsoto več.

Od denarnih sredstev je odvisna tudi dograditev priključka Koper—Prešnica. Delo je izlicirano in razdeljeno med štiri podjetja. To so: Gradbeno podjetje Primorje s sedežem v Ajdovščini, Splošno gradbeno podjetje Slovenija ceste v Ljubljani, Gradbeno podjetje Konstruktor na Reki in Žel. gradbeno podjetje. Datum začetka je težko ugotoviti, ker so se začela dela v različnih terminih. Pri prvi zasaditvi lopate in pri začetku zamolke pesmi krampa, kakor je sicer običajno, ni bilo posebnih in tradicionalnih slovesnosti.

OPOMBE

1. Janko Orožen: Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, 1958, str. 368. — 2. Benussi: L'Istria nei suoi due mille anni. — 3. Jože Šorn: Obdobje grosističnih tvrdk — Kronika, časopis za slov. kraj. zgodovino, št. 1, leto 1964, str. 19—20. — 4. Jože Šorn: Premogovništvo na Slovenskem od leta 1848 do 1945 (rokopis). — 5. Vestnik, glasilo slov. železničarjev, št. 11-12, letnik VII, 1952, str. 215—217. — 6. Kakor pod št. 5. — 7. Vestnik, glasilo slov. železničarjev, št. 1, leto VI, 1952. — 8. Vestnik glavne direkcije za eksploatacijo žel., Ljubljana, VI. leto, 1. VI. 1948, št. 11, str. 265: Ob novih progah po Primorju in Istri. — 9. Lokomotiva, žel. ilustr. list, št. 6, 1950. — 10. Lokomotiva, žel. ilustr. list, št. 21, 1952, str. 3. — 11. Žel.

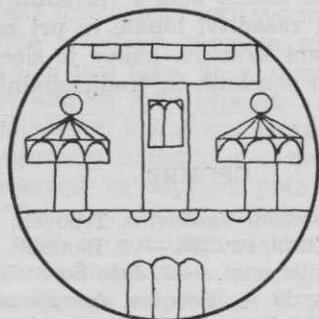
vestnik, priloga h glasilu direkcije žel. Ljubljana, št. 11-12, letnik V, 1952, str. 217. — 12. Kakor pod zap. št. 11. — 13. Kakor pod zap. št. 12. — 14. Vestnik, glasilo slov. železničarjev, št. 11-12, letnik VI, 1958, str. 215—217: Proga Lupoglav—Raša in Opatija—Matulji—Koželjak. — 15. Kakor pod zap. št. 14. — 16. Franc Hrobat: Žel. vestnik, priloga h glasilu direkcije J. Ž.: Proga Lupoglav—Raša, odprta za javni promet. — 17. Srečko Razpotnik: Predračun stroškov eksploatacije prometno-transportne službe za progo Koper—Buje 1950. — 18. Izvlečki iz: Poročilo komisije za preučitev vzpostavitve ozkotirnice Koper—Buje. — 19. Predračun stroškov investicij prometno-transportne službe za progo Koper—Buje. — 20. Viri in literatura k temu odstavku: Atlas svijeta, 1961. — Zoran Tevž: Pomorstvo (revija), letnik XVIII, 1963, št. 12, str. 371—372 (Izgradnja proge Koper—Prešnica je postala dejstvo). — Medjunarodni

transport, št. 4, april 1962, Palitizacija transporta u luci Koper. — Medjunarodni transport, št. 9, september 1964: Luka Koper sve značilneje mesto u sistemu jugoslovenskih luka. — Pomorstvo, št. 1-2, 1963 (Luka Koper v letu 1962). — Gospodarski vestnik, št. 71, dne 8. IX. 1964 (Koper pomorsko mesto). — Gospodarski vestnik, št. 81, dne 4. VIII. 1964 (Poslovno združenje »Industrijska cona Koper«). — Gospodarski vestnik, št. 84, dne 3. IX. 1964 (Specializacija luke Koper za promet z živili). — Gospodarski vestnik, št. 4, dne 15. I. 1965 (Luka Koper v l. 1964). — Drago Meze: Geografski obzornik, leto V, št. 3, 1958 (Prometna povezava kopskega Primorja z zaledjem). — Anton Melik: Slovenija (Pokrajine v tržaškem zalivu, str. 141—188.) — Ing. A. Poljanšek: Gradbeni vestnik, št. 5, letnik XII, 1964 (Proga Prešnica—Koper.) — Jos. Gorničić-Brdovački: Gradnja za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 1, str. 177.

SLOVENJEBISTRISKI SVET V XIV. IN XV. STOLETJU

JOZE KOROPEC

S salzburško mirovno pogodbo, sklenjeno leta 1311 s koroškim vojvodom Henrikom Goriško-Tirolskim, so dobili Habsburžani mesto in urad Bistrice, nadalje Savinjsko pokrajino tostran in onstran Save, kar vse so združili s svojo štajersko deželo in se tako bližali iz Srednje Evrope jadranskemu oknu v svet.¹ Habsburška penetracija k morju in salzburška oblast nad konkurenčnim Ptujem sta ugodno vplivali na razvoj mladega mesta. Da je bila Bistrica mesto že v predhabsburški dobi, izpričujejo vesti iz let 1309 do 1311. Avstrijska rimana kronika je govorila

Bistrisiki mestni pečat leta 1310

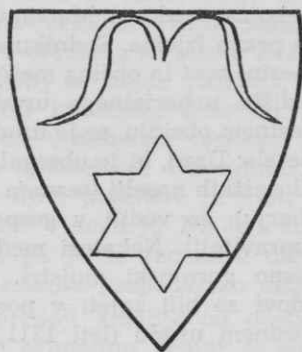
za leto 1309 o mestu Bistrici, listini iz let 1310 in 1311 je pečatila skupnost bistriških meščanov v mestu Bistrici z mestnim pečatom ob pričevanju meščanov. Mestni pečat, ohranjen iz leta 1310, predstavi shematično stolp ob Marijini cerkvi, »Grasslov« stolp, grad, obzidje, severna, zahodna in južna mestna vrata.² Hans Pirchegger, Milko Kos

in Bogo Grafenauer so stavili začetek mesta prezgodaj (pred leto 1297) ali prepozno (leta 1313).³

Že okoli leta 1315 je omenjen mestni davek. To je najzgodnejši pojav mestnega davka na Štajerskem.⁴ Iz leta 1321 je znan prvi mestni stražar.⁵ Ko je vojvoda Albreht Habsburški leta 1339 potrdil Bistrici mestne pravice, kakor so jih imela druga štajerska mesta, je obenem prepovedal prevoz vina iz Ptujčan in s kranjske strani skozi mesto, kjer naj bi meščani take prevoze ustavili in prepeljali vino na svojih vozovih dalje.⁶ Leta 1342 so Ptujčani začasno pomirili Bistrico s tem, da so jim dali dovoljenje prodajati svoje blago na ptujskih sejmi, Ptujčani pa so lahko neovirano vozili vino skozi Bistrico. Bistričanom so še dovolili, da so smeli ob ponedeljkih zamenjavati na drobno svoje usnje za surove kože, vosek in drugo blago s Ptujčani na ptujskih sejmi.⁷ Prvi bistriški usnar je znan iz leta 1337.⁸ Čeravno je bil bistriški svet vladarju pogosto predmet za trgovanje in je bilo mesto zastavljeno skupno z uradom, toda brez mestnega davka, oddanega že drugemu, leta 1355 za devet let Frideriku Walseeju,⁹ je vendar vojvoda Rudolf Habsburški leta 1360 ponovno potrdil Bistrici mestne pravice, tokrat po radgonskem primeru in z možnostjo preklica. S tem je bila meščanom priznana svoboda zemlje in vode. Po Martinovem (11. novembra) so smeli kupovati vino pri vinogradnikih samo Radgončani (bolj teoretično) in Bistričani. Za sodstvo je plačevalo mesto knezu letno 45

mark in toliko tudi mestnega davka. (Ovca je veljala $\frac{1}{4}$ marke).¹⁰ Ko so Habsburžani izročili bistriški svet Celjskim leta 1368, Bistrici niso bili več posebej naklonjeni. Še istega leta so prepovedali prometno zvezo Ogrske z Benetkami preko našega mesta. Bistrica se je smela oskrbovati s soljo le s Salzburškega, ne pa z morske strani. Ko je bila okoli leta 1378 modernizirana cesta Dunaj—Trst, so dovolili vladarji Ptuj svoboden prevoz vina skozi Bistrico.¹¹ Meščani niso mirno sprejemali udarcev, sklicevali so se na stare privilegije. Vojvoda je moral leta 1383 in leta 1399 mestu ukazati svoboden vinski prevoz za Ptujčane.¹²

Vsaj na začetku XIV. stoletja je bilo v Bistrici že dosti židov. Znana je naklonjenost, ki so jo kjerkoli uživali pri Goriško-Tirolskih.¹³ Žički samostanci so kupili leta 1370 od žida Hainka mlin, leta 1374 pa njivo ob

Grb mestnega sodnika Martina Chrewsla leta 1396

»Scheispach« poleg župnikove njive in židovskega pokopališča pod mestom.¹⁴ Konec stoletja je bil pokatoličanjeni žid Martin Chrewsel dolgoleten (1382—1399) bistriški mestni sodnik, ki je imel v svojem pečatu Davidovo zvezdo.¹⁵ Burno XV. stoletje se je začelo z izgonom židov iz Bistrice. Izgnati jih je dal leta 1410 Herman Celjski. Zatekli so se ponajveč v Maribor. Svoje nepremičnine v mestu in okolici so hitro razprodali.¹⁶

Posebno skrb so morali v Bistrici posvečati fortifikaciji. Prvi obrambni objekti so že iz zadnjih časov tako Gradišče pri magistratu in grad sam. Prvotno v romanskem stilu zidani grad je bil važna utrdba v mestnem obzidju na severozahodnem oglišču.¹⁷ Kmalu za mestnim pečatom ga (burg) izprije tudi listina leta 1313.¹⁸ Leta 1384 je zgorel grad (fest) z Anino kapelo, vendar so ju takoj obnovili.¹⁹ Henrik Massenberg, ki je bil upravitelj urbarialnega urada in z njim zvezanega mesta (leta 1362—1374), je za močnejše zavarovanje zelo okrepil stolp v jugozahodnem oglišču in v njem tudi živel. Za ta stolp je pridobil nekaj posesti v Kova-

či vasi, kjer je bila poleg kmetij večja švajga. Massenbergov stolp je dedoval kot celjski fevd leta 1413 Albreht II. Bistriški (iz Bistrice pri Ilzu, severozahodno od Fürstenfelda). Po njegovi smrti leta 1437 ga je dobila v fevd hči Ana, žena Krištofa Sulzerja. Po letu 1457 je bil v posesti Holleneških. Leta 1478 ga je kupil Anton Grassl, po katerem se imenuje še danes. Leta 1485 je bil že v štatemberški posesti.²⁰ Od začetka XV. stoletja govore listine tudi o stolpu pri Marijini cerkvi ob južnih mestnih vratih. Ta stolp je znan že iz mestnega pečata leta 1310, Marijina cerkev pa kot gospejna kapela od leta 1379. Stolp pri Marijini cerkvi in obnovljeni grad (turm) so imeli v fevdu Albreht II. Bistriški (leta 1420—1437). Valter Safner z Erazmom Viltuškim (leta 1437—1455) in Albreht Safner (leta 1455—1463). S posestjo kar treh mestnih stolpov so plemiči iz avstrijske Bistrice opravičili tudi v novi domovini svoje bistriško ime. Pust stolp ob Marijini cerkvi je izročil cesar leta 1464 mestu, grad (turm, fest, burg) pa dajal v najem skupno z uradom od leta 1463.²¹ Tik pred madžarsko zasedbo je bil v Bistrici Santonino. Tu je videl več mestnih vrat s stolpi, obzidjem, dva nasipa in jarek, znan sicer že leta 1394. Ko so mesto Madžari že resno ogrožali, so prevzeli meščani grad in tabor v oskrbo. Mesto samo bi se naj še bolj utrdilo, zato je obdržalo dohodke od skladiščnine.²²

Mnoge vojne so preizkušale obrambno sposobnost mesta. Spopadi med Habsburžani in Walseeji (leta 1411—1417) niso puščali Bistrice povsem ob strani. Habsburški zaveznik je bil tudi omenjeni Albreht II. Bistriški, ki si je bil z Walseeji v laseh tudi zaradi sporne dediščine v konjiški gosposčini. Na začetku celjsko-habsburške vojne (leta 1436—1443) so Bistriški izumrli leta 1437.²³ Celotni fortifikacijski sistem se je obnesel, ko je pridrl marca leta 1446 Ivan Hunyadi s 15.000 Madžari mimo Borla pred Bistrico, ki jo je uspešno branil celjski vojskovodja Jan Vitovec. Madžari so mesto dvakrat naskočili, prešli jarek, se priborili do obzidja, toda kljub temu, da je mesto že gorelo, se je moral Ivan Hunyadi brez uspeha umakniti. Po umiku Madžarov se je Friderik Celjski oddolžil Bistričanom s tem, da je ugodil njihovim željam o nevmešavanju v dedovanje meščanov vendar tako, da niso smeli odtujevati premoženja izven celjskih meja. Friderik jim je tudi potrdil staro pravico voliti si vsakoletno mestnega sodnika in obnovljene so bile doložbe zoper prevoz vina skozi mesto.²⁴

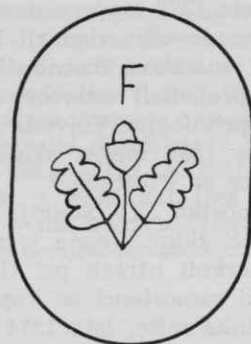
Po tragični smrti zadnjega Celjskega leta 1456 se je Bistrica z uradom takoj podredila

Habsburžanom. Že marca l. 1457 se je mudil v mestu cesar Friderik Habsburški in ga oprostil za šest let davkov. Novi vladar je ukazal v korist meščanom, da so se morali tu zastavljati vsi trgovci z blagom in prenočiti v mestu. Prevoz vina za Ptujčane in druge je bil pa zopet dovoljen do leta 1499, ko so uveljavili novo prepoved.²⁵ Ko je leta 1469 dvignil Andrej Baumkircher štajersko plemstvo v upor proti cesarju, je med prvimi postojankami padla upornikom v roke Bistrica, ki je za nekaj časa veljala celo za njihovo središče.²⁶ Komaj se je mesto otreslo ropajočih čet, že so se začeli pojavljati Turki v okolici in pred mestom (leta 1472, 1477, 1493 in 1494).²⁷ Leta 1480 je sprožil dolgo vojno ogrski kralj Matija. Pod poveljstvom Jakoba Szekelyja so Madžari osvojili Bistrico leta 1489. Bratislavski mir je dve leti nato zaključil vojno in mesto je postalo zopet cesarjevo. Od leta 1489 je odločal o Bistrici Jakob Szekely, najprej kot madžarski poveljnik, nato kot cesarjev privrženec.²⁸

Čas od srede XV. stoletja je pomenil za mesto obdobje sorazmerne prosperitete. Poleg Cerkvene ulice in »Strudel« ulice se je pojavila Nova ulica in bolnica. Proti koncu stoletja je bilo mesto že revno in dokaj opustelo kljub vladarjevemu prizadevanju, da bi obljudil propadajoče mesto. Vojne, požari, bolezni in gospodarske težave so opravljale svoj uničujoči posel.

Mesto je uživalo gospodarsko, upravno in sodno svobodo, zavarovano s privilegiji in obzidjem. Skladiščno pravo so dobili l. 1457, pravica do mitnine pa je znana pred letom 1489. Za vse svoboščine so morali meščani plačevati vladarju vsako leto mestni davek, sodni davek, davek za skladiščno pravo in davek za pravico do mitnice. Navadno je izročal vladar pravico do teh davkov skupno z gradom in urbanialnim uradom v oskrbo in uživanje raznim upraviteljem (hauptmann, burggraf). V drugi polovici XV. stoletja je dobival vladar za vse to letno po 300 ogrskih florintov. Od tega je prišlo na mesto po 60 ogrskih florintov in to obveznost do gradu je poravnava ob božiču. Pred letom 1489 je razpolagalo nekaj časa z bistriško mitnico mariborsko mesto. Od leta 1496 je moralo mesto plačevati še poseben deželni davek. Leta 1498 je pobralo mesto mitnine 80 ogrskih florintov. (Ogrski florint je bil vreden blizu 50 kg govedine). Skozi mesto so šli natovorjeni konji, vozovi s šest ali manj konji, kočije, voli, prašiči, ogrsko vino in podobno. Od prevoza vina je šla vladarju še posebna deželna vinska doklada, dana v zakup.³⁰ Za-

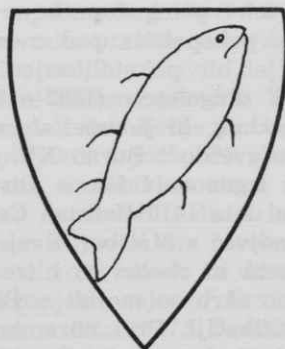
radi porasta prometa je bilo treba spričo več Bistric vsako natančneje označiti. Iz leta 1577 je ohranjen prvi zapisek o Slovenski (Windisch) Bistrici. Tako so poslej imenovali pretežno slovensko mesto sredi slovenske okolice.³¹ Na čelu mestne samouprave je bil vsako leto izvoljen mestni sodnik. Le redkokdaj so

Forstnerjev
pečat
leta 1346

izvolili isto osebo zaporedoma. Martin Chrewsl je bil v tem prava izjema. Sodniku sta stala ob strani mestni svet in občina meščanov.³²

Ker je središče urbarialnega urada bilo na gradu v mestnem obzidju, se je usoda vseh pogosto prepletala. Urad, ki je obsegal precej okoliških podložniških naselij (seznam v Otakarjevem urbarju), so vodili v gospodarjevem imenu upravitelji. Nekateri med njimi so bili istočasno gorninski mojstri. Bogati pohorski gozdovi so bili zajeti v posebnem bistriškem gozdnem uradu (leti 1311, 1346),

Grb mestnega
sodnika
Mihaela
Lederja
leta 1373

čigar upravitelj Friderik Forstner je s pečatom potrdil studeniškemu samostanu izjemne pravice.³³

Spremembe, ki so nastajale od habsburškega urbarja konec XIII. stol. v bistriškem uradu, so narekovalle sestavo novega reformiranega urbarja, nastalega med leti 1499 do 1502. Tokrat je obsegal urad 14 žup in 6 tinjskih koč. V župah je bilo zemlje za približno 135 kmetij, desetina tega je bila opustela. Polovico enot so obsegale cele kmetije, ležee izključno izven vinorodnih predelov. Po-

lovične kmetije, četrtnina vse posesti, so bile večinoma v vinorodnem svetu. Preostala četrtnina kmečke zemlje je bila organizirana v večjih gospodarskih enotah, ponajveč v poldrugih kmetijah ali pa z delitvijo slednjih nastalih tričetrtinskih kmetijah. Poleg kmetij navaja urbar še šest mlinov, poleg tinjskih koč še tri koč, šest njiv, klet in pašnik.

V osmih višje ležečih župah so bile dajatve od kmetije enake: 105 denarjev (kg govedine je tedaj veljal okoli 5 denarjev), 5—7 posod rži ali pšenice in 9 posod ovs (posoda je merila dobrih 26 litrov). Manj so dajale v Spodnji Novi vasi, Zgornji Bistrici in Kostanjevcu. Kmetije v Gladomesu, Ugovcu in Kačjeku so plačevale le po 34 denarjev in 12 posod ovs. Spodnjih šest žup je dajalo še od kmetije: proso, kokoši in jajca. Osem pohorskih žup je oddajalo namesto te male dajatve na Mihaelovo (29. septembra) po 2 prašiča. Pohorci so imeli večje obveznosti pač glede na velikost svojih samotnih kmetij. Najnižja bremena so bila v Kačjeku. Od pustih kmetij so dajali različno, tako kot pri obdelanih kmetijah, polovico manj ali pa tudi samo v denarju, vsekakor v odnosu do stopnje opustelosti. Od mlinov, koč, samostojnih njiv, pašnikov in kleti se je plačevalo samo v denarju. Na čelu župe je bil župan, ki pa je le redkokje užival za svojo službo manjšo gospodarsko olajšavo.

Pri predaji kmetije od očeta na sina so pobirali primščino, čemur so se kmetje upirali trdeč, da imajo dedno pravico, a tega niso mogli z dokumenti podkrepiti. Vsaka kmetija je plačevala letno pisarniški denar. Ob Ložnici je bilo 25 grajskih travnikov, ki so jih najemali meščani in podložniki za vsoto od 4 do 32 denarjev. Med najemniki je bil tudi podložnik iz Zafosta, nadalje Hudi Juri in Očevsin. Bogate dohodke za urad je pomenila gornina od vinogradov v Okoški gori, Gladomesu, Tinju, Visolah, Kačješkem bregu, Zgornjem bistriškem bregu, v Kovači vasi in pri Zgornji Novi vasi. Skupno so prejeli gornine 100 denarjev in okoli 125 veder vina (vedro je merilo 26,65 litra) od 257 vinogradov, med katerimi so bili le redki puisti. Vinogradi so bili zelo majhni, saj je posameznik oddal ponajveč po $\frac{1}{2}$ vedra gornine. Gorninski seznam nas seznaja s kraji Korplje, Modrič, Raskovec, s Hudičevim mlinom v Kovači vasi in z ljudmi, kot so bili šolnik Jurij, kmet Vitogoj, bistriški padar, Krabat, Čič, Freimann, Pinter, Hajd, Kumeranz, Vitmar, Grdimuc in v Kovači vasi Andrej Rotaler, ki je prodal svoj vinograd leta 1471. V Tinju so živeli podložniki domačega župnika, kmetije iz Smrečja pa so bili že od

časa Celjskih podložni ptujskogorski cerkvi. Vsi, ki so pasli svinje v grajskih gozdovih, so morali plačati pašnino, ki je nanese okoli 4800 denarjev. Blizu 2000 svinj se je podilo po teh gozdovih in mesto je imelo posebnega svinjskega pastirja. Grajski so ribarili po Bistriškem s postrvmi bogatem potoku in skupno s framskimi gospodarji v zgornjem toku Polskavskega potoka. Na gradu je bil sedež sodišča za podložnike. Sosedje sodišču so bili šentpavelsko, framsko, gromberško, zbelovsko, konjiško in kebeljsko sodišče. Na Dravskem polju je opravljal bistriški grad zaščitnino za žičke podložnike, za kar je prejemal oves. H gradu je pripadala tudi pristava, ki so jo uporabljali v turških časih za tabor.

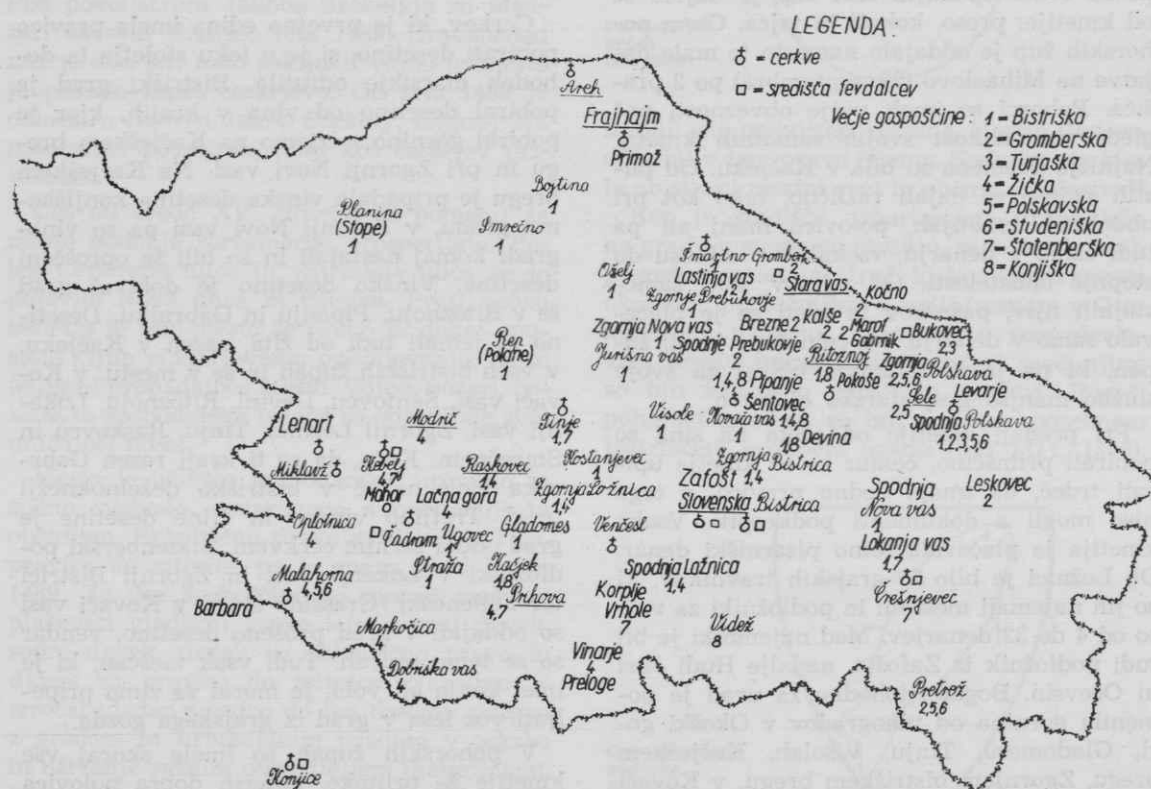
Cerkev, ki je prvotno edina imela pravico pobirati desetino, si je v teku stoletja ta dohodek marsikje odtujila. Bistriški grad je pobiral desetino od vina v krajih, kjer je pobiral gornino z izjemo na Kačješkem bregu in pri Zgornji Novi vasi. Na Kačješkem bregu je pripadala vinska desetina konjiškemu gradu, v Zgornji Novi vasi pa so vinogradi komaj nastajali in so bili še oproščeni desetine. Vinsko desetino je dobival grad še v Ritoznoju, Pipanju in Gabrniku. Desetino so jemali tudi od žita, razen v Kačjeku, v vseh bistriških župah in še v mestu, v Kovači vasi, Šentovcu, Devini, Ritoznoju, Lokanji vasi, Zgornji Ložnici, Tinju, Raskovcu in Smrečnem. Kaže, da so ti kraji razen Gabrnika šteli nekoč v bistriško deželno knežjo urad. Tretjino vinske in žitne desetine je grad oddal farnim cerkvam. Štatenberški podložniki v Lokanji vasi in Zgornji Bistrici ter holleneški (Grasslov stolp) v Kovači vasi so oddajali v grad proseno desetino, vendar so se temu upirali. Tudi vsak meščan, ki je imel konja ali vola, je moral za zimo pripeljati voz lesa v grad iz grajskega gozda.

V pohorskih župah so imele skoraj vse kmetije že priimke, katerih dobra polovica se je obdržala še do konca XVI. stoletja. V Gladomesu in v Kačjeku so poimenovali kmetije ponajveč z lastnim in očetovim imenom. Priimek Župan ali Rihtar se je obdržal na kmetiji, katere posestnik je to službo dalj časa opravljal. O izvajanju obrti na vaseh pričajo priimki Leitgeb, Gastgeb, Zimmermann, Müller, Stamfer, Schneider in Schuster. Po bistriških župah so živeli ljudje kot Vezjak, Cigan, Bratina, Kranjc, Lorbeer, Korošec, Pliberšek, Verweg, Marolt, Pregel, Klabus, Gril, Kegel, Klaferne, Scherler, Klasser, Žigart, Pfeiffer, Kernpeis, Repnik, Papež, Kokol, Jurišnak, Justinek, Oseniš, Kresnik, Javernik, Črešner, Smogavec, Mlakar, Greh,

Godec, Kralj, Grizec, Božič, Breznik, Vodošnik in Laznik.

Večina žup je imenoma znanih že v XIII. stoletju, le sedež župe se je preselil iz Straže v Ugovec (Okoška vas), ki je dobil ime po volkovih in so ga zelo ponesrečeno nemčili z Auginbach. Volkovi so se podili še leta 1692 v okolici Šmartna. Če se današnja katastrska občina imenuje po kmetiji Rep, se je isto ozemlje imenovalo v XIII. stoletju po kmetiji Ajd in konec XV. stoletja župa Polane. »Danslostorf« iz XIII. stoletja ima v našem urbarju naslednika v župi Stope in danes v Planini, katere del se imenuje Kurja vas. V Jurišni vasi je živel Andrej »zu Voderdorff«, ki ima danes potomce v Prednikih. Zgornja

na in lanu so pobirali prašiče, kokoši, jajca in proso. Gornine so pobirali sedaj petkrat več. Kmečka posest se je precej drobila in v vaseh so se javljali kot lastniki poleg vladarja tudi drugi gospodarji. Če navaja urbar marsikje manj kmetij, kot jih je bilo pred 200 leti, je šlo tu bolj za pojav odtujitve kneževi oblasti kot pa za opustelost. Porast kmetij je poznala samo Spodnja Nova vas. Novi urbar ne omenja več Leviča, Dobriške vasi, Kovače vasi in Smrečnega kot sestavin urada, ker so prešli v druge roke. Nova so podložniška naselja Gladomes, kjer so bili prej le vladarjevi v lastni režiiji obdelani vinogradi in pristava, Kačjek in Zgornja Nova vas. V XV. stoletju je zrastle še šest koč pri Ti-

Nova vas je nastala v XIV. stoletju najprej kot Nova vas za razliko od sosednje vasi preko Šentovškega potoka, ki se je začela imenovati Stara vas. V Bistrici so morali ločiti med dvema Novima vasema in so starejšo poimenovali s Spodnjo, mlajšo pa z Zgornjo.

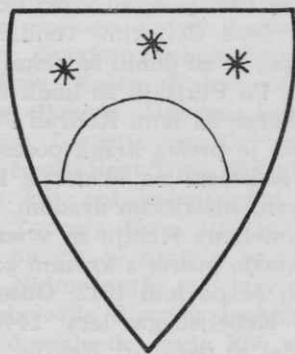
Primerjava s habsburškim urbarjem pove, da so kmetom zvečali dajatve v ovsu do polovice in močno tudi v rži in pšenici. Denarna dajatev je bila približno desetkrat večja, razliko pa omili dejstvo, da je denar veljal skozi stoletja vedno manj in da urbar ne navaja več posebnega ius officialis. Drobne dajatve so se vsebinsko spremenile. Namesto ječme-

nju. Ti kočarji so plačevali samo v denarju, eden med njimi je plačeval bolnišnici v Bistrici.³⁴

Frajthajmski svet je pripadal Wildoncem, ki so l. 1324 prodali štajersko deželno maršalsko čast skupno z gospoščino Fram na Pohorju Ptujskim. Frajthajm je s tem dobil za 104 leta nove gospodarje. Po Ptujskih so dedovali maršalsko čast s Framom plemiči Schaumbergi. Konec XV. stoletja je segala sem iz Fale šentpavelska sodna oblast.³⁵

Markvard Gromberski, poslednji svojega rodu, se omenja zadnjič leta 1309. Dve leti prej je imel še v Pretrežu štiri kmetije v

fevd od Benedikte Mariborske. Od njegovega dediča Friderika Hannaua je kupil gromberško posest Alram I. Bistriški (pri Ilzu), ki se je pojavil v naših krajih leta 1312. Šest let pozneje se je po očetovi smrti prepiral Alram II. Bistriški s tremi sestrami za dediščino. Spor so uredili tako, da je Alram podedoval med drugim Gromberk. Hans Pirchegger stavlja prehitro sem razdelitev gromberškega sodišča na štiri dele, kar se je zgodilo šele v začetku XVI. stoletja. Alramu sta sledila sinova Albreht I. (leta 1371—1411) in Ivan. V grbu so imeli Bistriški pol kolesa in tri zvezde. Zadnjega Bistriškega Albrehta II. (leta 1411—1437), ki je odigral pomembno

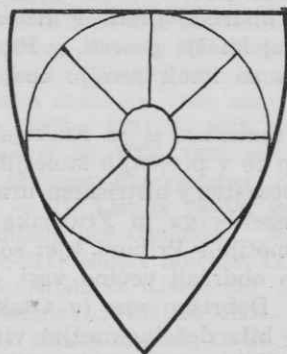

Grb
gromberških
Bistriških
leta 1395

vlogo tudi v Slovenski Bistrici, sta nasledila na gromberškem zelo utrjenem gradu Valter Safner in Erazem Viltuški. Z Erazmom je leta 1471 rod izumrl. Nasledil ga je Viljem Turjaški Bogati. Poleg alodija je obsegala gromberška zapuščina še vladarjeve fevde: kmetije pri Lačnem potoku (v Gabrniku), Gabrniku, Kalšah, Kotu in Kamnu (v Kočnem), pri obeh Polskavah, na Selah, v Leskovcu (pri Črešnjevcu), desetino v Spodnjem Prebukovju, Lastinji vasi, Breznem, Kočnah, Marofu, Bukovcu in še drugod, ribolov v Polskavi in Devinu ter lov med Bistrico in Ješenco. Po delitvi dediščine po letu 1478 si je obdržal Turjaški med drugim štiri kmetije v Kalšah, kmetijo v Spodnji Polskavi in alodialni vinorodni Bukovec, kjer si je dal turjaški oskrbnik ustvariti utrjeno postojanko, zavarovano z vodnim jarkom. Turjaški so Bukovec priključili k svojemu Viltužu. K Bukovcu se je prišteval celotni današnji polskavski svet severno od Drosarice, torej tudi Levarje. Prvič se omenja Bukovec leta 1428, ko je tu gromberški lastnik Albreht II. Bistriški izročil svoji ženi Gertudi med drugim tudi fevdno desetino. Po Albrehtovi smrti so dobili to desetino Safnerji, Gertrudini sorodniki. Druge posesti pa so ostale gromberške in so prešle od Safnerjev v last cesarja. Leta 1471 je bil na Gromberku upravitelj Greissenegg,

leta 1478 Wolkenstein in nato Martin Kleški (umrl leta 1492). Martina je nasledil brat Ivan in dobil od vladarja v fevd 8 hub v Kalšah, 4 na Pohorju in dvor Žlumberg (v Gabrniku). Leta 1493 je izročil ptujskim dominikancem dvor ob Spodnji Polskavi in hubo v Zgornji Polskavi. V Lastinji vasi je gromberški grad pobiral le žitno desetino. Njeni kmetje ne nastopajo v nobenem podložniškem seznamu vsaj do XVII. stoletja. Nemci so imenovali vas Eigendorf. Vse to kaže na svobodo kmetov v Lastinji vasi.³⁶ V Gabrniku, že zelo zgodaj izločenem iz gromberške posesti, so si pridobivali zemljo Stermolski in Holleneški, od obojih pa žički samostan in bistriški župnik. Vinsko desetino si je prisvojil bistriški grad.³⁷

Rod Polskavskih je na začetku XIV. stoletja izumrl v moškem kolenu, ostala je le Kunigunda Polskavska, ki je živela še leta 1369, poročena z Vulfigom Herzenkraftom. Leta 1317 je prodala studeniškemu samostanu dve kmetiji v Pretrežu. Kunigundin sin je bil Nikolaj Polskavski (leta 1379-1385). V pečatu je imel kolo. Leta 1402 se omenjata ločeno Spodnja in Zgornja Polskava. Nikolajev naslednik Rihel Polskavski je tu izročal neke posesti studeniškemu samostanu. Polskavski so imeli nekaj kmetij in pravic v Malahorni. Že je bilo omenjeno, da so imeli

Grb
Polskavskih
leta 1379

v Polskavi od vladarja v fevd nekaj posesti gospodarji na Gromberku, Turjaški in ptujski dominikanci. Tu so bili tudi celjski fevdi. Sele se prvič omenjajo leta 1333 v sporu med studeniškim samostanom in slivniškim župnikom zaradi nesporazuma, kdo naj uživa cirkovško, šmarčko, selsko in polskavsko cerkveno kmetijo. Sele so po nastanku mlajše od obeh Polskav, ustvarili so jih plemiči Polskavski, ki so naselili tu kmete na meji bogate spodnjepolskavske cerkve. Tip naselja (vas v vrsti) odločno izpričuje načrtno kolonizacijo. Nastale so ob polskavskem sekundarnem umetno ustvarjenem izgonem potoku. Leta 1436 so imeli tu Celjski nekaj zemlje in

od njih v fevd gospodarji Gromberka. Spodnjepolskavska cerkev se je razraščala v pomembnejšo gosposčino. Nad njo so imeli že leta 1349 patronatske pravice Viltuški, ki so podedovali to čast od sorodnih »Polskavskih«. Leta 1472 so se znesli nad Spodnjo Polskavo Turki in presenetili ljudstvo v cerkvi.³⁸

V Črešnjevcu so živeli v XIV. stol. vitezi Ptujskih. Imeli so fevdno in alodialno zemljo. Ko so izumrli leta 1428 Ptujski, sta prešla njihova Črešnjevec in iz bistriške posesti pridobljena Lokanja vas preko Schaumbergov in Konrada Pesničarja v sestav štatensberške gosposčine vsaj že leta 1460. Gospodarji Štatensberga so bili Prūschenki-Hardeggi. Leta 1472 so vas opustošili Turki, zato je bila cerkev leta 1487 ponovno posvečena. V Leskovcu so imeli fevde gospodarji Gromberka. Žitno desetino v Lokanji vasi so dajali v bistriški grad. V Pretrežu so imeli kmetije Mariborski, Gromberški, Polskavski in studeniški samostan.³⁹

Ko so propadali Konjiški in njihovi sorodniki Rogaški in Liechtensteini, gospodarji Devine, Pipanja, Ritoznoja, Šentovca in Videža, so njihove posesti postopno pridobivali vsaj že od l. 1312 Viltuški. L. 1385 so jih nasledili Devinski. Od njihovih naslednikov Walseejev (l. 1399 do okoli 1466) je prevzel vso posest cesar. Vinsko ali žitno desetino so iz Devine, Pipanja, Ritoznoja in Šentovca pošiljali v bistriški grad. V Ritoznoju je bilo tudi nekaj knežje posesti, v Pipanju in Šentovcu pa so imeli zemljo tudi žički samostanci.⁴⁰

Žički samostan si je razširjal ponajveč z nakupom že v prejšnjih stoletjih pridobljena znatna posestva v bistriškem uradu. Od Henrika Massenberga in Friderika Safnerja so kupili kmetije v Prihovi, kjer so Massenbergi še vedno obdržali večino vasi. Do leta 1435 so imeli Dobriško vas (v Otakarjevem urbarju je bila deželnoknežja) vitezi Blumensteini in Hebenstreiti. S konjiško pomočjo je postala celotna vas posest žičkih menihov. Od Eibiswaldskih in Massenbergov so kupili del Lačne gore, od Raumschüssla kmetije v Modriču in Raskovcu, kjer je prodal kartuziji kmetije tudi Friderik Safner. Nadalje je kupila vdova Celjska poldrugo kmetijo od Petra Schmalzhofna v Raskovcu in jo izročila leta 1379 skupno z dvema kmetijama in mlinom v Zgornji Ložnici bistriškemu župniku in ta Žičam. Zgornja Ložnica, Spodnja Ložnica, Markočica in Oplotnica so veljale zvečina za žičko posest. V Spodnji Ložnici so pobirali žički menihi celotno desetino, ko je pravico do ene njene tretjine odstopil bistriški župnik. V žički Malahorni, kjer so imeli

nekaj kmetij in pravic Polskavski in studeniški samostan, so živeli kartuziji pokorni vitezi Mindorferji. Njihovo imenje je bilo prodano med leti 1468 in 1491 Veliki ali revni bratovščini na Dravskem polju. Žički so si pridobili tudi obširne posesti in vinograde v Vinarjih pri Vrholah, Zgornji Bistrici, Pipanju, Šentovcu in v mestu. Massenbergi in Kebeljski so prodali samostanu nekaj kmetij in planš pri Koblju.⁴¹

Na Koblju so živeli vitezi Kebeljski kot vazali krških škofov v okroglem »Zajčevem gradu«. Leta 1312 so dobili krški Kebelj v fevd Lipniški, leta 1335 Walseeji. Ko je umrl leta 1363 Eberhard, zadnji graški Walsee, je po njem podedovala hči Neža, mati Hartnida Ptujskega. Leta 1387 je kotel krški škof izročiti Kebelj v fevd Celjskim, vendar so ga obdržali Ptujski, ki so dobili še nekaj posesti od Kebeljskih. Po Ptujskih so imeli te krške fevde Stubenbergi, za temi Konrad Pesničar. Okoli leta 1500 je prešla krška posest skupno s krvnim sodiščem na vladarja, ki jo je povezal s slovenjebistriškim uradom. Kebeljski vitezi so imeli na Koblju in v sosedstvu tudi deželnoknežjo posest s krvnim sodiščem in so tu živeli še po letu 1312. Obsegala je za zadnjega Kebeljskega leta 1440 stolp (»Zbegov grad«) in dvor pri Koblju, mlin in osem kmetij pri trdnjavi, dvor pri Tinju, kmetijo, domec in 26 veder gornine pri Vrholah, tri kmetije, vinograd in 13 veder gornine pri Slakovi, pustote pri Prihovi in 6 veder gornine pod Zrečami. Leta 1471 je vladar zastavil ta kebeljski svet Frideriku Kleškemu, leta 1485 pa je bil že pridružen Graslavemu stolpu in s tem Štatensbergu.⁴²

Versko življenje so vodili duhovniki v cerkvah pri Bistrici, Venčeslu, Tinju, Šmartnu, Spodnji Polskavi, Črešnjevcu, Čadramu, Koblju, Slivnici, Laporju, Slovenskih Konjicah in Zrečah. Poleg teh cerkva so zgradili v obravnavanih obeh stoletjih še podružna sveetišča izven gostejših naselbinskih jeder (Areh

Farna organizacija

v Frajhajmu, Primož v Frajhajmu, Uršula v Bojtini, Lenart v Koritnu, Miklavž v Koritnu, Mohor v Lačni gori in Barbara v Malahorni). Pogosti so bili prepiri med cerkvenimi ustanovami za premoženje. Cerkev je postajala vedno bogatejša v mestu in na podeželju. Žički in studeniški samostan sta dobila v Bistrici hiši, osvobojeni vseh dajatev in obveznosti. Večina cerkvenih ustanov si je ustvarila manjša ali pa že tudi pomembnejša zemljiška gospodarstva. Leta 1477 je prišlo do upora proti prezahtevnemu bistriškemu župniku.⁴³

V časovnem razponu 200 let se prvič omejnajo v slovenjebistriškem svetu naslednji kraji: Ritoznoj, Sele, Lokanja vas, Spodnja Ložnica, Preloge, Zafost, Leskovec, Gabrnjak, Bukovec, Spodnje Prebukovje, Brezne, Vinarje, Vrhole, Kalše, Kočno, Marof, Pipanje, Korplje, Pokošje, Ugovec, Lačna gora, Zg. Nova vas, Lastinja vas, Devina in Šentovec, kjer so častili Šent Tilna. Nekaj teh krajev je nastalo kot sad kolonizacije (Sele, Zafost, Marof, Zgornja Nova vas in Lastinja vas), večina pa jih je nastala že pred XIV. stoletjem. Najmočnejšo rast je v obravnavanem času zabeležila Bistrica. Izoblikovala se je v mesto, dosegla do srede XV. stol. prvo kulminacijo, nato pa že začela propadati. Rezultat 200-letnega spreminjanja moči zemljiških gosposčin je bil ta, da so slabele ali celo propadle krška, kebeljska, gromberška in polskavska gosposčina v korist vedno močnejše štatensberške posesti in zlasti raznih cerkvenih ustanov, tako Žič, Studenic, Ptujске gore, spodnjepolskavske, mestne in tinjske župnije. Izoblikovala se je izrazita fevdalna razbitost lastninskih in posestnih pravic do zemlje.

OPOMBE

1. Milko Kos, *Zgodovina Slovencev*, 1955, str. 295. — 2. Listini 1735 a in 1745 a, Štajerski deželni arhiv (= Šda); Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, 1962, str. 129. — 3. Milko Kos, *Zgodovina Slovencev*, 1955, str. 232; Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda II*, 1955, str. 154; Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, 1962, str. 129. — 4. Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, 1962, str. 133. — 5. Listina 1893, Šda. — 6. Listina 2150, Šda. — 7. Listina 2209, Šda; Franjo Veselko, *Mestne pravice Ptuja iz leta 1376*, Kronika VI, 1939, str. 203. — 8. Listina 2109 a, Šda. — 9. Listini 2553 in 2908 a, Šda. — 10. Listina 2738, Šda; Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, 1962, str. 132—133. — 11. Listina 3025 b, Šda; Hans Pirchegger, *Geschichte der Steiermark II*, 1942, str. 246. — 12. Listina 3447, Šda; Albert Muchar, *Geschichte des Her-*

zogtums Steyermark VII, 1864, str. 64. — 13. Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 1961, str. 170. — 14. Listini 3095 in 3095 a, Šda. — 15. Listine 3445 g, 3609, 3869 in 3986 b, Šda. — 16. Listine 4090 c, 4639, 5097 c in 5749 a, Šda; Hans Pirchegger, *G. St. II*, 1942, str. 285. — 17. Jože Koropec, *Slovenjebistriški svet...*, Kronika V, 1957, str. str. 21. in 24. — 18. Listina 1775 c, Šda. — 19. Listine 3355, 3478 in 7480, Šda. — 20. Listine 2812 a, 3095 in 3201 a, Šda; Ernst Birk, *Urkunden-Auszüge...*, AKÖGQ X, 1853, str. 396, 415 in 438; Albert Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen...*, BKStGQ, XXXII, 1902, str. 226; Adolf Gstirner, *Die Schwaighöfe...*, ZHVSt XXXI, 1937, str. 83; Hans Pirchegger, *Die Herrschaft Feistritz bei Ilz*, ZHVSt XXXV, 1942, str. 50—57; Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, 1962, str. 133. — 21. Listini 3355 in 6543 a, Šda; Ernst Birk, *Urkunden-Auszüge...*, AKÖGQ X, 1853, str. 213 in 438; Georg Göth, *Urkunden-Regesten...*, MHVSt XI, 1862, str. 249 in 254; Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 118 in 132; — Augustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, 1909, str. 158; Hans Pirchegger, *Die Herrschaften des Bistums Gurk...*, 1956, str. 10. — 22. Listina 3803, Šda; G. Göth, *Urkunden-Regesten...*, MHVSt X, 1861, str. 330; Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 154—155 in 158; J. Mal, *Z oglejskim vizitatorjem po Sloveniji*, Sl. poročevalec, maj 1950. — 23. Listina 4090 c, Šda; Albert Muchar, *G. St. VII*, 1864, str. 223—224; Augustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, 1909, str. 271; Hans Pirchegger, *G. St. II*, 1942, str. 37—40; Hans Pirchegger, *Die Herrschaft Feistritz bei Ilz*, ZHVSt XXXV, 1942, str. 50—57. — 24. Albert Muchar, *G. St. VII*, 1864, str. 336—337; Franz Krones, *Die Freien von Saneck...*, 1883, str. II. 103—105; Augustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, 1909, str. 271. — 25. Listine 6619 a, 6620 a, 6621 in 9955, Šda. — 26. Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 54; Ignaz Rothenberg, *Andreas Baumkircher*, ZHVSt VI, 1908, str. 69. — 27. Listina 7858 b, Šda; Franz Ilwof, *Die Einfälle der Osmanen...*, MHVSt XI, 1862, str. 202—211; Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 115; Adalbert Klein, *Zur Geschichte der Türkeneinfälle...*, ZHVSt XIX, 1924, str. 112—116. — 28. Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 154—155 in 158; M. Slekovec, *Die Szekely*, 1894, str. 18—20. — 29. Listini 4445 c in 7480, Šda; Ernst Birk, *Urkunden-Auszüge...*, AKÖGQ X, 1853, str. 434; Joseph Zahn, *ONB*, 1893, str. 503; Hans Pirchegger, *G. St. II*, 1942, str. 94. — 30. Listini 6543 a in 7387 b, Šda; Mariborska mestna knjiga, fotokopija, Drž. arhiv SR Slovenije, podružnica v Mariboru, fol. 2; Ernst Birk, *Urkunden-Auszüge...*, AKÖGQ X, 1853, str. 213 in 438; Georg Göth, *Urkunden-Regesten...*, MHVSt XI, 1862, str. 254; Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 142; Augustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, 1909, str. 158. — 31. Jože Koropec, *Slovenjebistriški svet...*, Kronika V, 1957, str. 23. — 32. Listina 1735 a, Šda; Albert Muchar, *G. St. VIII*, 1867, str. 154—155 in 158. — 33. Listine 1745 a, 1855 a, 2296, 2812 a, 3201 a in 3524 a, Šda. — 34. Bistriški deželnoknežji urbar okoli leta

1500, Šda; Ignac Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I, 1875, str. 499; Franz Mensi, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark II, 1912, str. 369–371; Robert Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse II, ZHVSt XXX, 1936, str. 73 in 141; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25. — 35. Listina 5158 a, Šda; Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I 1, 1917, str. 276; Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt XLII, 1951, str. 20. — 36. Listine 1730 b, 1769, 1834 c in 3853 c, Šda; Rudolf Gustav Puff, Marburg, 1847, str. 68; Ernst Birk, Urkunden-Auszüge..., AKÖGQ X, 1853, str. 191; Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, str. 102; Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., BKStGQ XXXII, 1902, str. 175–177 in 316–317; Hans Pirchegger, Die Herrschaft Feistritz bei Ilz, ZHVSt XXXV, 1942, str. 50–57; Hans Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, ZHVSt XLIII, 1952, str. 26; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25; Hans Pirchegger, Die Untersteiermark..., 1962, str. 120–123. — 37. Imenjska cenitev Jernejeve cerkve v Bistrici, Šda; Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, str. 115; Augustin Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 270. — 38. Listine 2049 e, 4093 in 7858 b, Šda; Carl Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark 1822, I, str. 415; II, str. 56; III, str. 230; Albert Muchar, G. St. VI, 1859, str. 230; Joseph Zahn, ONB, 1893, str. 193 in 460. — 39. Bistriški dežel-

noknežji urbar okoli leta 1500, Šda; Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., BKStGQ XXXII, 1902, str. 317; J. Mal, Z oglejskim vizitatorjem po Sloveniji, Sl. poročevalec, maj 1950; Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt XLII, 1951, str. 25; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25. — 40. Bistriški deželnoknežji urbar okoli leta 1500, Šda; Augustin Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 58, 61–62, 65–66, 268–269 in 271; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet, Kronika V, 1957, str. 20–25; Hans Pirchegger, Die Untersteiermark..., 1962, str. 139–141. — 41. Listine 3095, 3095 a, 3309 b, 4093 in 5235; Albert Muchar, G. St. VIII, 1867, str. 26–27; Joseph Zahn, ONB, 1893, str. 325 in 364; Augustin Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 139 in 268–271; Hans Pirchegger, Die Untersteiermark..., 1962, str. 146. — 42. Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen..., BKStGQ XXXII, 1902, str. 217; Augustin Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 139; Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt XLII, 1951, str. 29; Hans Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk..., 1956, str. 9–10. — 43. Listine 4093, 4468 a, 6543 a, 7480, 7633 ab, 7634 a, 7644, 7669 abc, 7673 a, 7677, 7822, 7915, 7946 a, 8081, 8087 in 8261, Šda; Augustin Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 47, 115–129, in 132–140; J. Mal, Z oglejskim vizitatorjem po Sloveniji, Sl. poročevalec, maj 1950; Jože Koropec, Slovenjebistriški svet..., Kronika V, 1957, str. 20–25.

STAREJŠA GREGORIJANIKA V LJUBLJANSKIH KNJIŽNICAH IN ARHIVIH

JANEZ HÖFLER

UVOD

Pričujoče delo je poskus, urediti in sistematizirati starejšo gregorijaniko po ljubljanskih knjižnicah in arhivih, to je gradivo, ki je za nas sicer izredne važnosti, pa doslej še ni bilo pregledano in urejeno. Iz celotne gregorijanske zapuščine sem izbral tiste primerke, ki datirajo izpred srede XV. stoletja; po tem času gre že za kaligrafsko zelo popolne, a šablonizirane izdelke, ki imajo svojo vrednost v umetnostno-zgodovinskem pogledu, vendar notacijsko in muzikalno ne pomenijo tega, kar je gregorijanika pomenila stoletja poprej.

Starejša gregorijanika pri nas je po doslej znanih podatkih ohranjena skoraj le v posameznih fragmentih, ki so popolnoma nedokumentirani. Edini kompletni kodeks je gradual ms. 22 v NUK, večja skupka folijev sta v DAS, kjer je ohranjenih šestdeset listov, in v MAL, kjer so ohranjeni štirje listi nekakega kodeksa. Vse drugo je zelo fragmentarno, le v posameznih folijih, največkrat v

vezavi ali platnicah drugih, nenotiranih kodeksov in zvezkov. Doslej je bila gregorijanska zapuščina evidentirana v NUK in v DAS razen primerka iz mrliške knjige z Iga, v MAL so pa koralne makulature iz raznih zvezkov, ki so razen omenjenih folijev vse iz poznejšega časa, lepo očiščene in zbrane v dveh mapah, vendar ne urejene in signirane. V škofijskem in kapiteljskem arhivu sta bila evidentirana le dva folija, druge primerke sem odkril pri pregledu več kot dva tisoč zvezkov matičnih knjig in urbarjev. Le-ti v tem času še niso bili očiščeni, mnogokrat niti ne sneti s platnic, tako da jih je bilo težko pregledovati. Knjižnica frančiškanskega samostana žal nima niti enega znanega primera starejše gregorijanike.

Vsakemu primerku posebej sem skušal ugotoviti tip notacije ter čas in po možnosti izvor nastanka. Ob vseh teh ugotovitvah obstaja še možnost, da je bil primerek ali prinesen s področja izvora na naše ozemlje ali pa ga je pri nas napisala roka, izšolana na

izvirnem področju. Kakršnekoli trditve glede tega vprašanja bi bile tvegane. Ker sem se v tej nalogi zadržal le ob gradivu iz Ljubljane in bi morebitno iskanje drugod po Sloveniji, ki bi bilo potrebno za odkrivanje novih primerkov na še neraziskanem področju, močno prekoračilo okvir naloge, ki sem si jo zadal, sem si prihranil splošnejše zaključke o gregorijaniki v naši deželi. Zaradi istega razloga se nisem spuščal v liturgično-historične probleme, ki so mi jih nudili obravnavani primerki; ostajal sem v osnovni nalogi, v sistematizaciji obravnavanega gradiva.

Težišče obravnave je bilo v primitivnih tipih notacije, pred gotskim in kvadratnim. Primerkov zadnjih dveh oblik je pri nas mnogo, posebno iz konca XV. stoletja, iz XVI. in XVII. stoletja. Izbral sem le tiste, v katerih se čutijo sledovi starejših tipov. Obravnavano gradivo sem porazdelil na naslednjih šest skupin:

- I. visoka st. gallenska notacija, (ms. 6 v NUK; primerek z mrliške knjige iz Iga v DAS).
- II. pozna st. gallenska, (ŠAL, folija iz matičnih knjig iz Kroke in Dola pri Ljubljani; list št. 1 iz mape koralnih listov; primerek s sign. 212; 1374; z urbarja iz Šenčurja; NUK ms. 17; 35; 141; 49).
- III. metenska — zgodnjegotška, (ŠAL, z lista št. 1, ob robu; DAS, Coll. I/1, foliji iz graduala; MAL, listi iz koralne zbirke).
- IV. gotška, (ŠAL, mapa št. 1, list 2; SKL, 2/123 R; ŠAL, 999, 1002, Mošnje).
- V. italijanska, lombardsko-beneventanska in beneventanska, (NUK, ms. 29; ms. 69; KAL, primerek z urbarja iz Šmartna pri Litiji).
- VI. kvadratna, (NUK, ms 22; ŠAL, sign. 308; ŠAL, list št. 3 iz mape koralnih listov).

Pisave nisem podrobno analiziral, notalno gradivo sem primerjal z gradivom v Liber Usualis, ki je plod moderne muzikološke restavracije gregorijanskega koral po najstarejših rokopisih iz konca IX., X. in XI. stol. in zato temeljni vir za proučevanje starejše gregorijanike.

Pričujoča sistematizacija še ni in ne more biti zaključeno delo. O vsakem pomembnejšem primerku, posebno pa še o večjih, gradualnem v DAS, folijih iz MAL in ms. 22 v NUK, je mogoča in potrebna temeljitejša in podrobnejša študija.

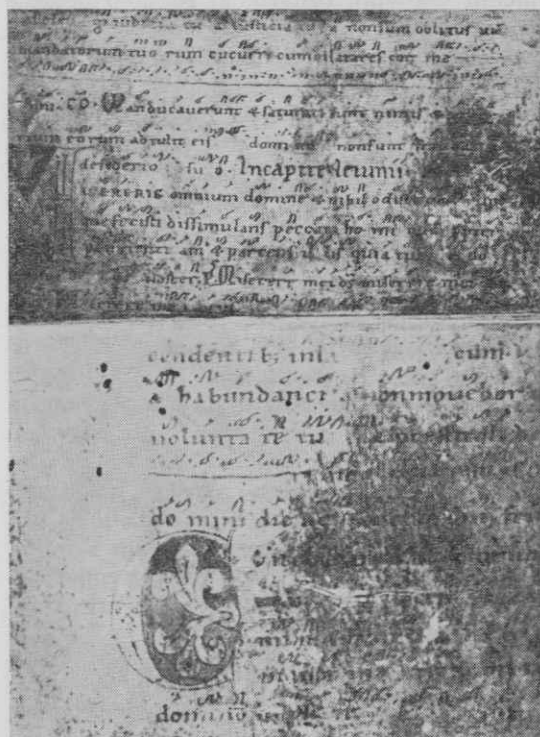
PRIMERKI STAREJŠE GREGORIJANIKE

1. DAS; Ig — Mrliška knjiga II (1687 do 1706) — platnice (sl. 1)

Mrliška knjiga II. iz Iga je podolžnega formata, obe platnici sta z zunanje strani oviti v pregamenten folij iz nekega večjega kodeksa, graduala. Knjiga je bila slabo hranjena in je površina folija precej potemnela, vendar sta pisava in notacija razen na nekaj izrazito poškodovanih mestih lepo vidni. Pisava je karolinška knjižna minuskula X. do XI. stoletja, rahlo kurzivna, vendar že kaže težnjo po pokončnosti. Na dveh mestih se pojavlja uncialni majuskulni M, diftonga ae ni, tudi naznačenega ne. Izdelana je dokaj skrbno, na foliju sta tudi dve večji rdeče izrisani iniciali.

Notacija je nevmatična, brez črtovja, nastajala je sočasno z besedilom, kar potrjujejo razmaki med tistimi besedami, nad katerimi so melizmi.

Pričujoči primerek je eden najstarejših v skupini fragmentov, ki jih zajema ta obravnava, obenem pa tudi najlepši in najbogatejši primer cvetoče st. gallenske notacije zgodnjega obdobja, katere prve spomenike predstavljajo Cod. 359 in Cod. 339 iz St. Gallena (pozno IX. in X. stol.) ter Cod. 121 iz Einsiedelna blizu St. Gallena v Švici (XI. stol.).¹ Elementi notacije našega primera, ki je žal ohranjen le kot fragment, so v naslednjem: poševna virga s kljukico (tab. št. 1, a); podatus z zaprto zanko (b); clivis z nekoliko neenakomerno krivino (c); torculus (d); li-

SL. 1

kvescenčna formacija podatusa (epiphonus, e); likkvescenčna formacija clivisa z zaprto zanko (cephalicus, f); likkvescenčni torculus v dveh oblikah (g, pinosa, i); porrectus (h); strofične nevme (o).

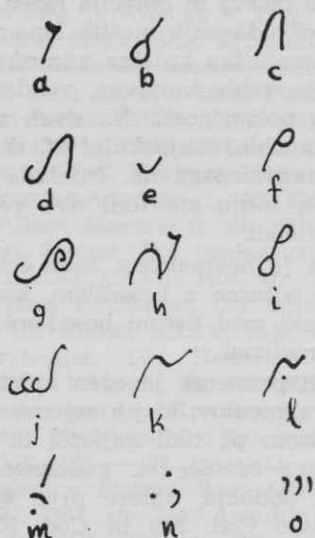

Tabela 1

Notacija je bogata s posebnimi in ornamentalnimi oblikami. Tako quilisma (j), franculus (k), presus (l) in trigon (n). Redka in za starejše kodekse značilna je oblika salicusa (m), bogate so tudi sestavljene oblike. Ritmičnih črkovnih označb, ki so tako pogoste za najstarejše st. gallenske kodekse, ni moč zaslediti. Glede na elemente notacije in pisave lahko fragment datiramo v XI. stoletje, za kar govori dejstvo, da ne zasledimo ritmičnih črkovnih označb niti ne ritmično diferenciranega podatusa, obenem pa so še navzoče bogate posebne, ekspresivne in ornamentalne arhaične oblike. Ožja datacija pa ob razpoložljivih podatkih ni mogoča.

Vsebino lista tvori mašni proprij za nedeljo quinquagesimo (LU, str. 512 in dalje), brez začetka. Začne šele z gradualom Tu es Deus, qui facis mirabilia solus..., sledi mašni proprij do konca, zatem pa celoten mašni proprij za kvatarno sredo po quinquagesimi (Feria Quarta Cinerum, LU, str. 515 in dalje). Melodika spevov se razen v nekaj nepomembnih odklonih ujema z verzijo v LU, na nekaterih bogatih mestih ji celo v najfinjših odtenkih dosledno sledi, kar zopet kaže neposredno zvezo tega fragmenta s St. Gallenom.

2. NUK; ms. 6 — uvodni list (sl. 2)

Drugi najstarejši primer st. gallenske notacije pri nas je v rokopisu ms. 6 v NUK, Lathcenova Ecloga de moralibus Job; po pi-

savi (zgodnja karolinška minuskula z nekaterimi posebnostmi merovinške kurzive) ga je moč datirati v prvo polovico IX. stoletja. Notne zapiske srečamo na celotni prvi strani naslovnega lista (v nadaljevanju fol. o) ter kot pripise na fol. 44', 75'—76, 118' zgoraj in fol. 44'—45, 45' spodaj.²

Uvodni list je iz drugega kodeksa, dodan ob priložnosti nove vezave rokopisa. Pisava je karolinška knjižna minuskula X.—XI. stoletja. Notacija je tipična st. gallenska, bogata z ekspresivnimi in ornamentalnimi nevami. Žal je zgornji del lista precej poškodovan, vendar kaže notacija pa tudi pisava bližino z notacijo oziroma pisavo že omenjenega Cod. 339 iz St. Gallena.

Značilne posebnosti, ki kažejo na tako zgoden čas nastanka, so poleg celotne krhke grafične izdelave predvsem:

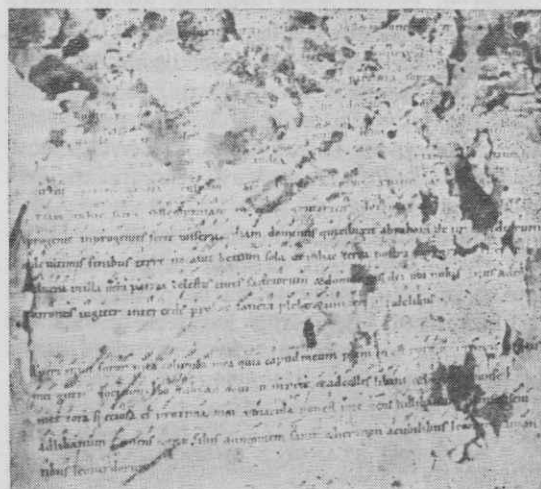
elementarna oblika virge kot poševne, a ravne črtice (tab. 2, a); elementarna oblika clivisa z enakomerno okrogolino (b); oblika obeh ritmičnih vrst podatusa, prvi s preprostim, oblom delom (c), drugi z zelo izbočenim in zaokroženim spodnjim delom (d),

Bližina s St. Gallenom je še očitnejša kot v prvem obravnavanem primeru, prav zato lahko ta drugi primer z gotovostjo datiramo v X. stoletje, vendarle prej v drugo kot v prvo polovico stoletja.

Vsebino folija tvorijo biblični citati, vidna je delitev v tri odstavke. Prvi odstavek je zaradi poškodbe zgornjega dela strani zelo nečitljiv:

a) Sux... esse virginum hunc duxit virg... horem super hunc...

b) A progenie in progenies fecit misericordiam dominus qui eduxit Abraham... et de ultimus sinibus...

Sl. 2

c) Aperi mihi soror mea columba mea quia capud meum plenum est rore et cincinni... mei guttis noctium. Ibo mihi ad montem myrre et ad colles libani et loquor sponse mee. Tota speciosa es proxima mea et ma-

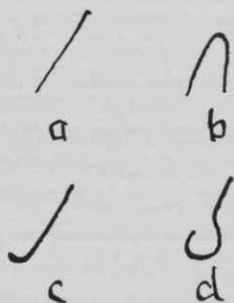

Tabela 2

cula non est inte veni ad libanum sponse veni ad libanum. Veniens per transibis ad montem saniy et hermon a cubilibus leonum a montibus leopardorum.

Posebna pozornost velja tretjemu citatu, ki ga tvorijo sicer brez reda in z različnimi pomanjljivostmi verzi iz Salomonove Visoke pesmi (Canticum canticorum, poglavje IV. in V.). To je za sedaj edinstven primer neliturgične lirike pri nas, ki je tudi v širšem okviru pomembna.³

Pripisi ob robu folijev v samem kodeksu so najbrž nastali v času, ko so dopolnjevali recitativne oznake v tekstu rokopisa, na kar lahko sklepamo po isti barvi črnila dodanih elementov recitativnih oznak in notalnih pripisov. Notacija je v grobem zopet st. gallenskega tipa, nekatere grafične značilnosti izvirajo iz površnega značaja pisanja in niso značilne za kakšno posebno provenienco, vendar kaže na nekoliko poznejši čas kot notacija na fol. o, čemur je vzrok rahla podaljšanost in obenem zaobljenost grafične oblike. Datiramo jo lahko v prvo polovico XI. stoletja, zaradi fragmentarnega značaja pripisov pa moramo dopustiti možnost nastanka tudi v drugo polovico X. oziroma drugo polovico XI. stoletja. Poznejši nastanek je zaradi ekspresivnega in ornamentalnega bogastva notacije manj mogoč, prav tako pa zgodnejši zaradi same grafične oblike pisave in notacije.⁴

Vsebina pripisov je zelo pisana in brez kakšnega reda, sestavljajo jo kitica himnusa (O, crux gloriosa) in začetek drugega (O, beata trinitas) ter trije alelujini spevi:

fol. 44' zgoraj:

O crux gloriosa
o crux adoranda

o lignum preciosum
est admirabile victus. (LU je ne navaja)

fol. 44'—45 spodaj:

Alleluia —
salva nos christe salva nos per virtutem sancte crucis qui salvasti peturum in mari miserere nobis. (samo besedilo, z drugačno melodiko v LU, str. 1460)

fol. 45' spodaj:

Alleluia —
hec est vera fraternitas que vincit mundi crimina christum secuta est inclita tenens regna celestia. (LU, str. 1508. Rokopisna verzija je mnogo bogatejša od verzije v LU)

fol. 75'—76 zgoraj:

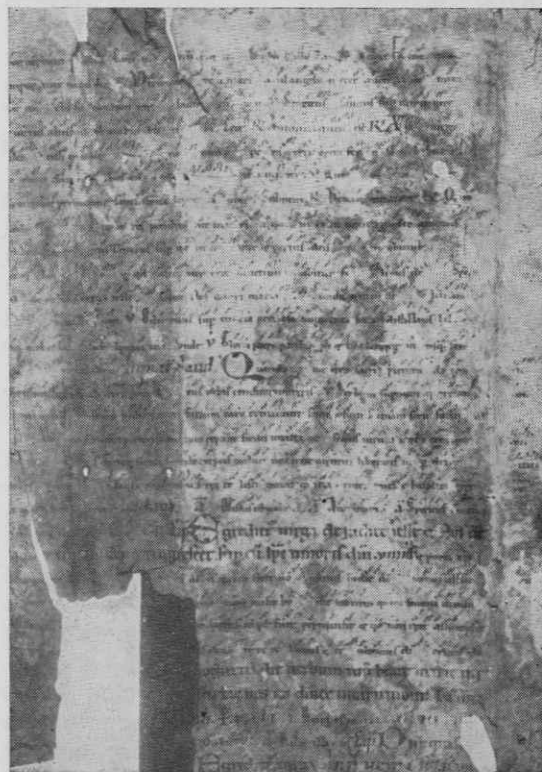
Alleluia —
os iusti meditabitur sapientiam et lingua eius loquetur iudicium lex dei eius in corde ipsius. (LU, str. 1200, introitus na isti tekst, melodika drugačna)

fol. 118 zgoraj:

O beata trinitas
et indivisa... (ni končano)

3. ŠAL; v mapi koralnih folijev, dva folija z gorenjskih matičnih knjig (Kropa, Dol pri Ljubljani) — (sl. 3).

Oba najstarejša folija iz ŠAL sta služila za platnice dvema gorenjskima matičnima knjigama. Čeprav izhajata knjigi iz dveh različnih krajev, sta oba lista nedvomno iz

Sl. 3

istega rokopisa, kar se da ugotoviti že brez podrobnejšega pregleda. Oba sta fragmenta nekega večjega antifonarija — breviarija s precej nenotiranega besedila. Zunanja stran folijev je precej potemnela, medtem ko je notranja še kar jasno čitljiva. Pisava folijev je skrbno izdelana romanska knjižna minuskula XII.—XIII. stoletja z rahlimi gotskimi potezami, notirani del besedila, ki je manjše izpisan, so responzoriji ob raznih kanoničnih urah — po besedilu in antifonah sodeč pri prvem foliju za praznik Marijinega oznanjenja, pri drugem pa za velikonočni čas.

Že prvi pregled notacije pokaže, da gre za zelo bogat primerek, ki ga lahko postavimo ob sicer starejši st. gallenski v DAS. Odlikuje jo izredno muzikalno bogastvo in krhka grafična izdelava, v kateri omenjeni primer iz DAS celo prekaša. Po tipu je zanimiv primer visoke st. gallenske notacije na stopnji, ko se je nagnila v splošni nemški st. gallenski tip. Tako jo še z visokim tipom veže poleg običajnih elementov, ki so se ohranili v poznejši čas (likvescenčna epiphonus in cephalicus, quilisma, trigon, franculus in pressus) tudi redkejši salicus v posebnih oblikah z rahlo vijugo v sredi (tab. št. 3 a), ki se včasih veže z virgo v obliko, kakršno zelo redko srečamo (b). Poleg tega še bogate ligature z likvescenco (likvescenčni torculus v dveh oblikah, e in f). Zanimiv pojav je oblika clivisa, prečrtanega z rahlo vodoravno črtico (c); mogoče je to oblika clivisa z episemo, ki je pogosta v starejših st. gallenskih kodeksih. Pogost je cephalicus z rahlo vodoravno črtico ob zanki (d), bogate so tudi ligature s salicusom.

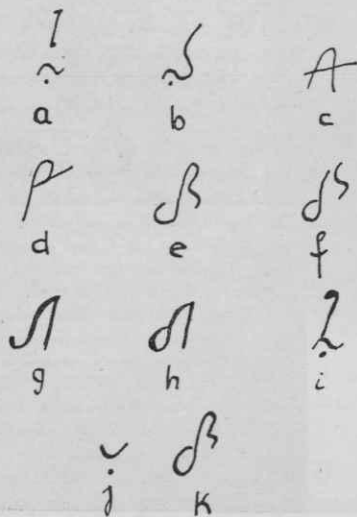
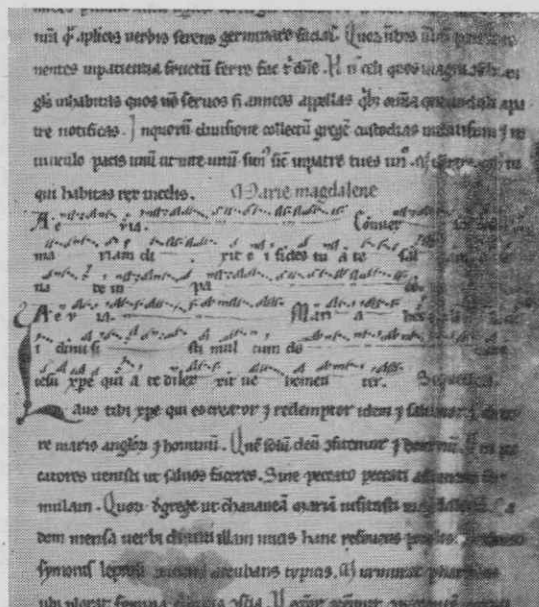

Tabela 3

Sl. 4

Datacija takšnega primera notacije bi bila mogoča že v XII. stoletje, vendar pa pisava govori prej za poznejši kot zgodnejši čas. Podobno st. gallensko tradicijo ob istem tipu pisave srečamo v izdelkih skriptorija v samostanu Engelberg v Švici; natančnejša primerjava našega primera in strani znanih engelberskih kodeksov pokaže tesno podobnost.⁵ Glede na to lahko naš primer datiramo v konec XII. ali začetek XIII. stoletja.

4. ŠAL; mapa koralnih folijev, list št. 1

Prvi list v mapi koralnih folijev v ŠAL je fol. 9 nekega breviarija iz druge polovice XII. stoletja v prehodni poznoromanski oziroma zgodnjegotski knjižni minuskuli. Na zadnji strani folija, za praznik sv. Marije Magdalene, sta dva notirana alelujna speva, ki ju LU ne uvaža (sl. 4):

Alleluia: Conversus iesus ad mariam dixit ei: fides tua te salvam fecit vade in pace.

Alleluia: Maria hec est illa cui dimisisti multum domine iesu christe quia te dilexit vehementer.

Notacija je srednenemškega tipa brez črt z izvorom v pozni st. gallenski notaciji, iz istega časa kot rokopis besedila in je prav lep primerek pisave visokomelizmatičnega speva.

Elementi notacije kažejo mlajšo stopnjo pojava, ki ga je nakazal še prejšnji primer iz ŠAL, postopno degradacijo visoke st. gallenske notacije. Vidna je vse večja grobost potez, predvsem na obliki clivisa in torculus z neenakomernim, priostrenim vrhom

(tab. št. 3, g, h), posebne ekspresivne in ornamentalne oblike počasi izginjajo, predvsem bogate likvescenčne ligature. V našem primeru so še ohranjeni quilisma, epiphonus, cephalicus in trigon, ki so se od vseh še najdlje obdržali, franculus in pressus, nekajkrat nastopa tudi salicus v podobni, vendar bolj grobi obliki kot v prejšnjem primeru iz ŠAL (i) in enkrat samkrat tudi likvescenčni scandicus (epiphonus praepunctus, v prvi vrsti, j), komaj zaznavna je še tudi oblika likvescenčnega torculusa (v drugi vrsti nad mariam, k).⁶

Glede na razmeroma precej pogoste arhaične oblike se stanje notacije ujema z datacijo kodeksa po pisavi, to je v drugo polovico XII. stoletja.

Na spodnjem robu prve in druge strani tega folija je poznejši pripis v dveh vrstah na štirivrstnem črtovju z označenima ključema c in F. Pisava je gotška kurzivna minuskula. Notacija je v glavnem punktualna, brez ligatur, očitno metenskega področja z značilnim punktom v obliki lastavičjega repa (tab. št. 4, a) in brez močnejših poznejših gotških elementov, datiramo jo lahko v XIV. stoletje, pri čemer je ožja datacija zaradi fragmentarnega značaja pripisa nemogoča. Pripis je nastal v nemškem krogu, za kar govori nekolikanj podaljšano pokončno deblo pri clivisu (b), kakor ga srečamo v gotški notaciji (dvakrat v prvi vrsti na drugi strani). V taki obliki se je metenska notacija z izvorom v Metz, severovzhodni Franciji, po nemških in avstrijskih deželah širila predvsem z minnegesangom in je koral v takem zapisu precej redek.⁷

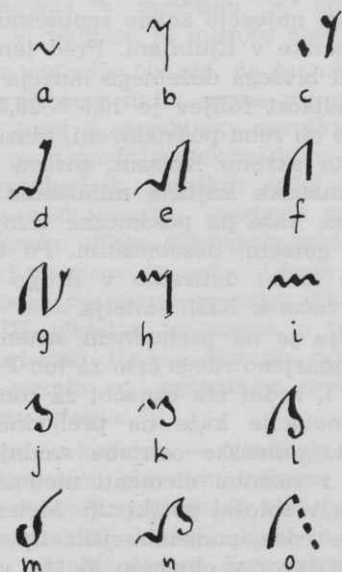
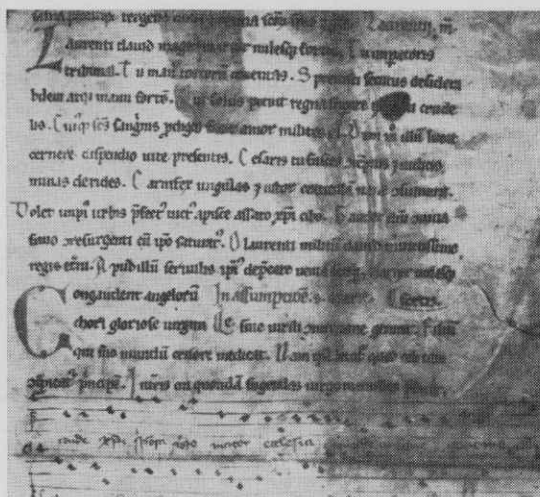

Tabela 4

Sl. 5

Fragmentu manjka začetek, poleg tega je pisava zelo slabo čitljiva in mi je bilo nemogoče ugotoviti, kaj ta fragment predstavlja. Melodika kaže prav gotovo na poetično kitično obliko precejšnje lepote, v strukturi pa na psalmodično octavus tonus:

Inde christi sponsi virgo mater celestii omnium devotionem generas illis cottidie per quos... itd. (sl. 5).

Vsi naslednji znani primeri pozne st. gallenske, srednjenemske koralne notacije pri nas so ali mlajši ali pa manj pomembni od pravkar obravnavanega primera. Še najlepši primer te skupine je ovitek kranjskega urbarja iz l. 1602, v ŠAL, 212 gorenjske zapuščine, folio nekega misala, katerega notacija je lepo ohranjena, pisava pa na nekaterih mestih zelo obledela, žal pa v času pregleda še ni bil snet z urbarja in očiščen (sl. 6). Notacija je precej poenostavljena, od posebnih nevm so ohranjene le običajne oblike (cephalicus, trigon, quilisma, pressus), in kaže stanje druge polovice XIII. ali prve polovice XIV. stoletja, medtem ko pisava postavlja ta čas še celo v mlajšo dobo.

Zelo fragmentarno zasledimo nevmatični zapis v ms. 17 v NUK, rokopisu stiške provenience iz druge polovice XII. stoletja, na fol. 149. Kaže isti pozni st. gallenski tip, vendar brez slehernega ekspresivnega značaja. Zapis je brez besedila, lahko ga datiramo v isti čas kot rokopis sam ali pa pol stoletja pozneje.

Drugi tak rokopis v NUK je ms. 35 iz druge polovice XII. stoletja, katerega večji del tvori breviarij. Na fol. 194 je zgoraj nad tekstom, nad prvo vrsto skupnih oficijev za Marijine praznike (Mirabile mysterium ecclesie...) in ne spada k samemu besedilu.⁸

V rokopisu ms. 49 v NUK, ki poteka iz gornjegrajskega samostana (druga pol. XV. stoletja), je spredaj uvezan list iz nekega antifonarija — breviarija, ki ima tudi del notiranega besedila v pozni st. gallenski notaciji iz druge polovice XII. ali prve polovice XIII. stoletja. Vsebinsko tvori antifona z intoniranim psalmom za dneve mučencev:

Isti sunt sancti, qui pro testamento dei sua corpora tradiderunt et in sanguine agni laverunt stolas suas. ps. Tradi (derunt). (Rokopisna verzija se ujema z verzijo v LU, str. 1156).

Zadnji znan fragment tega tipa v NUK je v ms. 141, stiškem rokopisu iz prve polovice XV. stoletja, ki vsebuje znane zapise v slovenskem jeziku. Notranjost kodeksa je obložena z listi iz starejšega rokopisa, misala manjšega formata, po prehodnem tipu romanske knjižne minuskule jih lahko datiramo v drugo polovico XII. stoletja. Na listih pred zadnjimi platnicami so odlomki iz mašnega proprija za božič, dnevno mašo:

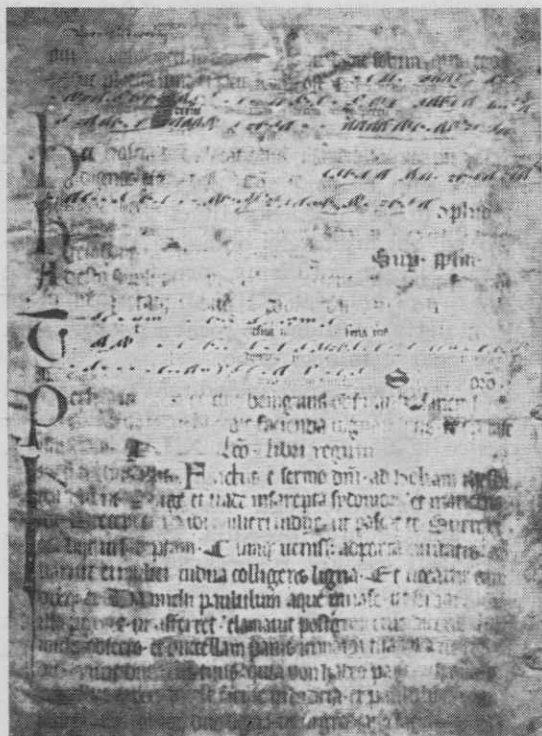
intr.: Puer natus est nobis...

gradual: Viderunt omnes...

offert.: Tui sunt celi..., in za epifanijo:

intr.: Ecce advenit dominus... (LU, 408—9, 410, 459).

Od ekspresivnih in ornamentalnih nevm se je ohranila le quilisma.

Sl. 6

Poleg že omenjenega primera ŠAL 212 sta v istem arhivu še dva fragmenta v pozni st. gallenski notaciji, na platnicah urbarjev gorenjske zuparšine s signaturo 1374 in brez signature (iz Šenčurja). Platnice ŠAL 1374 so z zunanje strani ovite z dvema folijema nekega misala v poznoromanski knjižni minuskuli druge polovice XII. stoletja v tipu, ki je zelo soroden pisavi osmih najstarejših stiških rokopisov tega časa v NUK. Ena vrsta na prvi strani platnic, začetek novega folija, je drobneje pisana in notirana brez črt v znani pozni st. gallenski notaciji z vsemi že naštetimi značilnostmi. Vendar je lahko nekoliko starejša od do sedaj omenjenih primerov, na kar lahko sklepamo po večji krhkosti grafične oblike. Vsebina je communio za nedeljo v božični oktavi: Tolle puerum (LU, 436), v katerem pa namesto besede Israel uporablja besedo Juda:

...et vade in terram iuda: defuncti...

(LU: et vade in terram Israel: defuncti...)

Zadnji znan primer v ŠAL je na platnicah majhnega urbarja iz Šenčurja na Gorenjskem za leta od 1534. dalje, brez signature, folij nekega breviarija. V spodnjem desnem kotu ima enajst notiranih vrst v poznem st. gallenskem tipu brez črt. Vsebina odlomka je antifona h kanonskim uram laudam za tretjo nedeljo po epifaniji: Cum autem descendisset iesus de monte (LU, 1108). Folij je zelo potemnel, tako da je notacija skoraj nečitljiva.

5. DAS; Col. I, 1 (sl. 7).

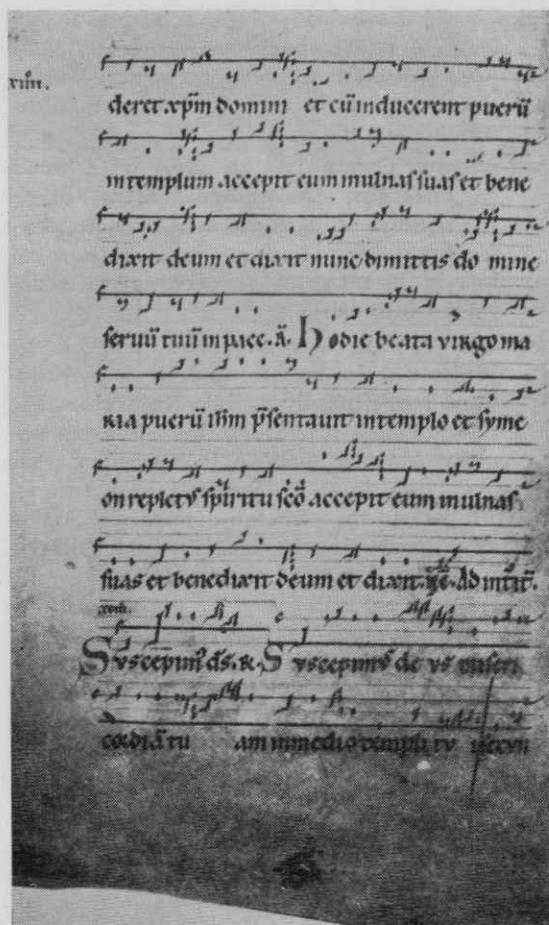
V mapi s to signaturo je poleg raznih fragmentov tudi šestdeset folijev istega graduala, kar predstavlja poleg ms. 22 v NUK po obsegu največjo znano zapuščino starejše gregorijanike v Ljubljani. Pred tem je bila v posesti bivšega deželnega muzeja Rudolfinum. Velikost folijev je 19,5 × 29,5 cm, nekateri so ob robu poškodovani, pisava in notacija sta skrbno izpisani, pisava sama je poznoromanska knjižna minuskula prehodnega tipa, kaže pa posamezne težnje k nekaterim gotkim posebnostim. Po taki oceni jo lahko datiramo v drugo polovico XII. ali začetek XIII. stoletja.

Notacija je na prehodnem sistemu štirih črt s poudarjeno rdečo črto za ton F in okta-vo višji f, redni sta označbi za ton F in c. Oblika notacije kaže na prehodno tvorbo pozne st. gallenske oziroma srednjenemške notacije z raznimi elementi metenske pred razvojem v splošni gotski tip. Metenska notacija je eden pomembnejših tipov, ki je imel svoj izvor v območju Metza, v severovzhodni Franciji. Pod vpliv te notacije je

prišel tudi tisti del nemškega ozemlja, ki ni bil v območju st. gallenskega oziroma srednjenemškega tipa, predvsem severozahodna in severna Nemčija. V velikem loku čez vzhodni rob nemškega ozemlja je segel celo na vzhodno področje avstrijskih dežel.⁹ Metenski tip je sodeloval pri oblikovanju gotskega in so posamezni elementi te vrste neposredno prešli že v predhodne oblike gotške notacije. Naš primer spada v eno takšnih oblik, ki kaže na eni strani vrsto metenskih, na drugi strani vrsto poznih st. gallenskih značilnosti. Zanimivi stao bliski clivisa: metenska, ki preide takšna tudi v samo gotsko (tab. 4, b), in st. gallenska (f), ki skupaj nastopata v rokopisu. V samostojnem položaju prevladuje prva oblika, v sestavljenih nevmah pa druga — predvsem in obliki porrectusa. Punctum in virga (c) nastopata v še elementarnem odnosu, virga predstavlja vedno višji ton kot punctum. Podatus (d) in torculus (e) imata metensko obliko, prav tako likvescenčne formacije: cephalicus v dvojni obliki (j in l), ki jima je vzrok ravno dvojna oblika clivisa, punctum s plico (k), epiphonus v čisti metenski obliki (m), likvescenčni tarculus (n). Likvescenca je v rokopisu zelo pogosta, včasih izražena v bogatih ligaturah. Pressus (h) in strofične nevmе (i) imajo metensko obliko, ki preide tudi v poznejši gotški tip notacije. Punctum v kromoidnih ligaturah (punctum inclinatum) se ne loči od oblike samostojnega puncta. Zanimiva, st. gallenski quilismi podobna oblika (fol. 114, slika 7, v drugi vrsti od zgoraj nad et), je, kakor pokaže primerjava z istim mestom v LU (str. 1360), punctum z epiphonusom, kar je mogoče ugotoviti tudi z razdružitvijo nevmе in punctum in epiphonus. Quilisme v rokopisu ni mogoče najti.¹⁰

Analiza notacije pokaže, da je rokopis pisan v grafičnem duhu pozne st. gallenske notacije, torej z osrednjega nemškega področja, in ne v zgodnjegotskem duhu severnih in severovzhodnih nemških dežel in da v grafičnih nadrobnostih vendarle prevladujejo metenske oblike. Nastanek takšnega rokopisa, ki po pisavi in notaciji kaže za svojo vrsto zgoden čas druge polovice XII. ali začetka XIII. stoletja, je mogoč le tam, kjer se je metenski tip na črtovju neposredno srečal s poznim st. gallenskim srednjenemskim brez črtovja.

Foliji so iz kodeksa — graduala običajnega tipa, s petimi glavnimi točkami mašnega proprija: introitus, gradual, aleluja, ofertorij in communio. Alelujin spev in nekateri drugi so ob določenem času zamenjani s tractusom.

Sl. 7

- fol. 37 Maša za kvatarno sredo v septembrskem času v celoti, za mašo kvatrnega četrtka le introitus in gradual.
- fol. 44 Ofertorij in communio za devetnajsto nedeljo po binkošti ter introitus in gradual za petek po tem prazniku.
- fol. 46—51 Četrta nedelja v quadragesimi (od konca introita do communia), nato ferie od ponedeljka do sobote, za katero manjka konec communia.
- fol. 54—68 Dnevi pred cvetno nedeljo (Dominica in palmis) od torka (v celoti) do sobote. Nato sama nedelja, začenši s procesionalnimi antifonami in velikim responzorijem, ki jim sledi maša. Nato dnevi velikega tedna od ponedeljka do sobote. V maši za veliko sredo je bil introitus In nomine iesu pozneje prirejen za uporabo na praznik Kristusovega imena (2. januar), ki je bil uveden v liturgično leto mnogo pozneje. Zadnji folio te skupine se konča sredi himne Pange lingua za veliki petek.

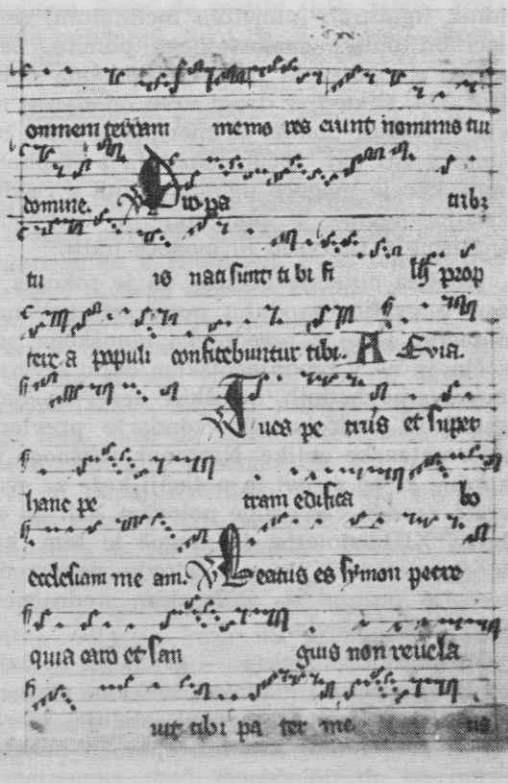
- fol. 71—74 Naslednja skupina folijev se začneja s tractusom *Sicut cervus* za veliko soboto. Sledi maša za veliko noč in dneve po veliki noči do vključno ofertorija za sredo.
- fol. 85—100 Communio za vigilio in maša za binkoštni dan. Sledijo kvatrnji dnevi ter nedelje od prve do sedemnajste, septembrski kvatrnji dnevi do sobote v celoti in le introitus za osemnajsto nedeljo po binkošti.
- fol. 102—116 Od enaindvajsete nedelje po binkošti do zadnje nedelje v cerkvenem letu (triindvajseta). Nato se začne Sanctorale s praznikom sv. Silvestra papeža, Marcela papeža in mučenca, Priske, Fabijana in Sebastijana, Agneze, Vincenca, spreobrnjenje apostola Pavla, sv. Agneze drugič, Marijine purifikacije s procesionalnimi antifonami in Agate (le do tractusa).
- fol. 131 Praznik sv. Janeza in Pavla mučencev, viglija pred sv. Petrom (do ofertorija). Spevi rokopisne verzije so mnogokrat transponirani, večkrat zasledimo tudi krajsanje melizmov, posebno na koncih spevov, po načinu cistercijske in kartuzijanske redakcije gregorijanskego ko-

rala. Za določitev pravega namena graduala bi bila potrebna natančnejša historično-liturgična študija rokopisa.

6. MAL; štirje najstarejši foliji iz zbirke makulatur (sl. 8).

V zbirki makulatur, ki sicer obsega same mlajše primere, so tudi štirje dvojni foliji nekega istega graduala (fol. 105, 112—115, 118—120). Foliji so spodaj odrezani, služili so za ovitke raznim knjigam, so pa lepo očiščeni in tako dobro čitljivi.

Pisava folijev je zgodnjegotska knjižna minuskula XIII. stoletja, notacija prav tako zgodnjegotska na štirivrstnem črtovju že z enakomerno poudarjenimi črtami, tip, katerega starejšo obliko predstavlja Cod. 807 Univerzitetne knjižnice v Gradcu. Notacija tega kodeksa je v elementih popolnoma mesinska, njena grafična celota pa vendarle kaže, da je nastal rokopis daleč od matičnega področja te notacije. Elementi v našem primeru se v detajlih ujemajo z notacijo tega kodeksa, le da so v skladu s časom nastanka gotizirani, čeprav še ne kažejo tiste zrele gotske grafične oblike XIV. in XV. stoletja. V primerjavi s prejšnjim primerom iz DAS pa naš primer nima niti ene posebnosti, ki bi bila st. gallenskega izvora.¹¹

Vsebinsko folijev tvori sanktoralni del graduala, katerega spevi so mnogokrat le nakazani.

- fol. 105 (ali 106?) Del proprija sv. Agneze device in mučenice, za tem praznik Marijine purifikacije.
- fol. 112 Mašni proprij za praznik apostolov Filipa in Jakoba.
- fol. 112' Praznik mučencev Aleksandra, Evencija in Theodula, Odkritje sv. Križa.
- fol. 113 Nadaljevanje praznika s prejšnje strani.
- fol. 113' Konec praznika s prejšnje strani (ofertorij in communio), za tem praznik mučencev Gordijana in Epimaha.
- fol. 114 Praznik Pankracija mučenca, za tem mučencev Marcelina in Petra.
- fol. 114' Prima in Felicijana.
- fol. 115 Cirina in Naborija.
- fol. 115' Marcijana in Marcelina.
- fol. 118 Del introita in proprij do konca za mučenca Janeza in Pavla.
- fol. 118' Vigilija pred praznikom apostolov Petra in Pavla.
- fol. 119 Mašni proprij za dan apostola Petra.
- fol. 120 Nadaljevanje in konec prejšnjega proprija.
- fol. 120' Mašni proprij za dan apostola Pavla.

7. ŠAL; list iz mape koralnih folijev (z označbo Registrum de Annis 1453 1459 do 1475) (sl. 9)

ŠAL hrani nekaj primerov starejše gotske notacije. Od teh je najlepše ohranjen folio nekega večjega misala, ki je pozneje služil za ovitek nekega registra (od tod označba). Pisava folija je vseskozi gotska kurzivna minuskula, vendar tako kot notacija skrbno ni izdelana. Notacija je gotskega tipa na štiri-vrstnem črtovju, še z izrazitimi potezami Haufnagelschrift starejšega tipa (XIV. stol.), kar se vidi na obliki virge, ki ima rahlo črtico ob levi strani glavice. Jasno je ravnotežje med osnovnima nevmama punctum in virga, pri čemer nakazuje virga redno višji ton. Ostale nevmi ne kažejo kakšnih posebnosti, opozoril bi le na plico, ki se še vedno jasno loči od bistrope (v četrti vrsti nad matris sue ter zadnja nota v zadnji vrsti druge strani), čeprav se na splošno v tem in poznejšem času likvescenca izgubi, plica (pogostejše cephalicus) pa preide v bistrofo.

Prva stran folija navaja ofertorij Protege Domine plebem tuam (LU, 1630) in communio Nos autem (LU, 667, 1454), ki pa se v LU pojavljata na več različnih mestih, tako da mi praznika ni bilo moč ugotoviti. Druga stran ima proprij za vigilijo pred praznikom sv. Janeza Krstnika. Od tega sta introitus

Sl. 9

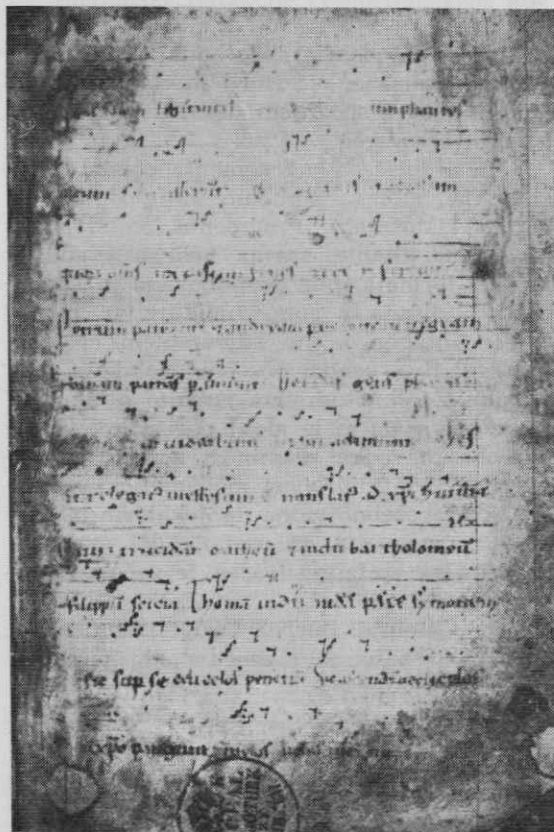
(Ne timeas, Zacharia) in gradual (Fuit homo) v celoti izpisana, offertorij in communio pa le označena v spodnjem desnem kotu v začetnimi besedami.

ŠAL hrani še dva fragmenta gotske notacije XIV. stol., z matičnih knjig št. 999 in 1002 (v Mošnjah). Fragmenta, ki sta bila ob strani platnic, sta iz nekega graduala malega formata, zelo poškodovana in komaj čitljiva, pisana v gotški polkurzivni minuskuli. Notacija je na štiri-vrstnem črtovju, gotskega tipa, vendar posebno drobne in krhke oblike. Punctum ima izrazito obliko lasti-čijega repa in je manj pogost kot virga, posebna in redka značilnost notacije pa je kurzivna kontinuiranost melizmatičnih zapisov, ki je posebno vidna na nekaterih mestih prvega fragmenta, ki vsebuje del mašnega proprija za epifanijo (viden je začetek graduala Omnes de Saba... in visokomelizmatški spev aleluje: Surge). Drugi fragment je bolj silabičen, zaradi slabega stanja ga nisem mogel določiti, vidna je delitev na krajše odstavke, katerih začetnice so poudarjene (O, christe..., Ecce spiritus...). Datacija obeh fragmentov je zaradi slabe razločljivosti in posebnega tipa notacije tvegana, najbrže pa ju lahko postavimo v XIV. stol., seveda brez natančnejših omejitev.

8. SKL; rokopis št. 2/123 pod R

Rokopis te signature v SKL je vezan v obliki knjige, katere platnice so od zunaj oblepljene s folijem nekega graduala. Zgornji del, četrtnina celotnega folija, je konec sekvence *Dies irae, dies illa* za mašo umrlih:

... ex favilla. Judicandus homo reus: Huic ergo parce deus. Pie ihesu domine dona eis requiem. Amen. Pisava je gotška knjižna minuskula, prav taka je tudi notacija (Hufnagelschrift) in ne lepo izdelana, časovno jo moremo gledati na stopnjo gotiziranja v pisavi datirati v XIV. ali prvo polovico XV. stol. Ostale tri četrtine folija izpolnjuje obširen alelujin spev, dodan pozneje v kurzivi in v gotski notaciji na način, ki ga poznamo s področja samostana Melka na Avstrijskem.²¹ Za to področje govori predvsem preprostejša grafična izdelava notacije in precejšnja puntualnost, medtem ko je za severno in srednjememško področje značilna prevlada virge in bolj kompliciranih ligatur. V splošnem kaže že stopnjo notacije prve polovice XV. stol., ko so se popolnoma izgubile njene posebnosti in ornamentacija in ko se je izraz že popolnoma šabloniziral. Omenjena aleluja je za praznik apostola Jerneja. Del zapisa ob stranskih robovih zaradi vezave ni viden.

Sl. 10

Zadnji znan primer starejše gotške notacije je folij iz DAS, Coll. 1/I, poškodovan list nekega misala, v gotski knjižni minuskuli, na listu je poleg zgolj pisanega besedila tudi *communio Tanto tempore vobiscum sum* za praznik apostolov Filipa in Jakoba. Notacija fragmenta je gotška, podobnega tipa kot mnogo starejši primer iz MAL, vendar že rezultat razvoja in skrbneje izdelana. Sklepamo lahko na nastanek v drugi polovici XIV. ali v prvi polovici XV. stol., čeprav se še pojavlja likvescenca v obliki plice 'sredi pete vrste' — da tu ne gre za *bistropho*, pokaže primerjava tega mesta z ustreznim v LU (str. 1465 D).

9. NUK; ms. 29 (sl. 10)

Naslednji primer v rokopisu v NUK s to signaturo je prvi iz skupine z izvorom zahodno od slovenskega ozemlja. Sam rokopis je kostanjeviškega porekla, analiza pisave (pozna romanska knjižna minuskula) govori za čas XI.—XII. stol.¹³ Na prvem in zadnjem listu (fol. 70') vsebuje tudi prilepljen folij z nevmatičnim zapisom. Oblika notacije kaže nedvomen italijanski izvor, z natančnejšim pregledom moremo odkriti vplive beneventanskega področja, ki pa se niso uresničili v čisti grafični obliki, temveč v potezah, ki jih opredeljujemo z nazivom langobardsko-beneventanski tip severnoitalijanskega področja. Ta ne šteje med čiste izvirne vrste koralne notacije.

Beneventanski vpliv se kaže v več posebnostih: v vsaki vrsti se po večkrat pojavlja montecassinski *clivis* z ravno vodoravno črto (Tabela št. 5 a), v prvi polovici druge vrste in drugi polovici tretje vrste na fol. 1 je lepo viden za ta tip značilen *torculus* s poudarjeno navpično črto ob desni strani (b). Iste lastnosti obeh vrst se pojavljajo tudi v sestavljenih nevma. Poleg teh dveh beneventanskih posebnosti je za naš primer značilna težnja po puntualnosti v istosmernih ligaturah in sicer na dva načina: v navpični vrsti kot zaporedje samostojnih *punctus*ov (melodična smer navzdol, lepo vidno v sedmi vrsti folija, na tabeli pod c) ter v proti desni strani nagnjeni vrsti kot zaporedje *punctus*ov, povezanih z rahlo valovito črto 'melodična smer navzgor, v obeh zadnjih vrstah fol. 1, na tabeli pod d). Te posebnosti nedvomno kažejo na Lombardijo; na ta način si lahko razlagamo pojav st. gallenskemu *torculusu* podobne nevme (skoraj v vsaki vrsti, e). Te oblike našega primera lahko razložimo kot *podatus*, ki je v ožji lombardski, milanski notaciji sestavljen iz dveh med seboj povezanih *punctus*ov, poševo drugega

nad drugim. Vse te posebnosti srečamo tudi v ligaturah (primer ligatur, f).¹⁴

Črtovje je prehodnega tipa s poudarjeno črto za ton F in bi za nemško ozemlje zagotovilo šele polno XIII. stol. Ker pa gre za nastanek na italijanskem ozemlju, kjer ima

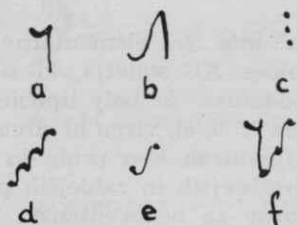

Tabela 5

črtovje svoj izvor, lahko glede nanj in na tip notacije folija datiramo v prvo polovico XII. stol. Zgodnejša notacija bi bila tvegana.¹⁵

Vsebina prve strani so odlomki iz Novega testamenta, ki jih ni bilo mogoče točneje določiti, prav tako je branje zaradi slabe ohranjenosti lista zelo težavno. Prav tako je z zadnjo stranjo, na kateri je neki himnus. Ta ima z znanim himnusom *Iam lucis orto sidere* za kanonične ure prime ob nedeljah skupno le besedilo prve vrstice, glasbena rešitev pa je popolnoma drugačna.

10. NUK; ms. 69

Rokopis s to signaturo v NUK iz bistrske pisarske delavnice je komentar k psalmom v gotski kurzivni minuskuli iz prve polovice XV. stol. Na notranjih straneh platnic sta prilepljena dva lista iz večjega starejšega liturgičnega kodeksa z nevmami na treh zelenih in eni rdeči črti za ton f (slika 11).

Pisava obeh fragmentov je romanska knjižna minuskula z nekaterimi arhaičnimi potezami, kot sta naznačitev starega diftonga *ae* s kljukico pod običajnim *e* ter ligatura *et*. Notacija kaže na severnoitalijanski izvor, langobardsko-beneventanski tip z izrazito težnjo po puntualnosti, tako je jasna severnoitalijanska transformacija beneventanske notacije, kot smo jo srečali že v ms. 29. Posebnosti, ki govore za omenjeni tip, so v naslednjem:

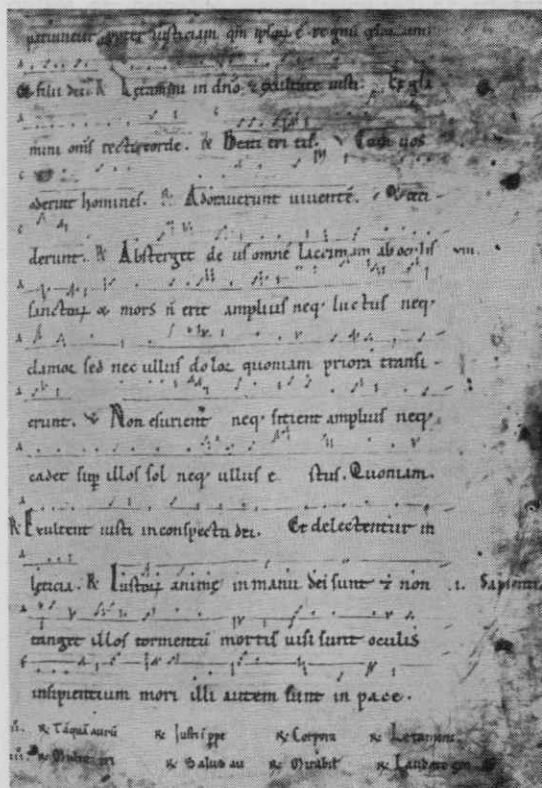
punctum v obliki narobe obrnjene vejice z odebeljenim desnim delom (tabela št. 6, a). To posebnost srečamo že v beneventanski notaciji, po drugi strani pa v nemški transformaciji metenske notacije; odsotnost virge kot znak puntualnosti; puntualni podatus (b), tipičen za severnoitalijansko notacijo in ki ga beneventanska ne pozna; puntualni clivis (c), ki ga prav tako beneventanska ni-

ma; beneventanski torculus in druge ligature, vendar v mnogo mehkejših potezah, ki spominjajo na mesinski tip; epiphonus v obliki rahlo zaobljene črke v (d).

Pri ožji lokalizaciji bi prišlo v poštevek dejstvo, da notacija našega primera ne kaže milanskega vpliva, kakor je to bilo pri ms. 29.¹⁶

Langobardsko-beneventanski tip notacije je bil prvi, ki je prevzel novo notacijsko prakso na črtovnem sistemu. V našem primeru gre za gotovo za starejši prehodni sistem s poudarjeno rdečo črto za ton F, ki posebej pogosto niti ni naznačena, navadno velja oznaka le tonu a ali c. Zelene črte so bile najbrž pozneje prevlečene čez starejše. Tak tip notacije, kakor ga kaže naš primer, poznamo sicer še tudi iz XIII. stoletja, vendar glede na prisavo lahko naša folija datiramo v prvo polovico XII. stol. Zgodnejša datacija je manj upravičena, saj predstavlja naš primer langobardsko-beneventanske notacije določeno razvojno stopnjo starejših prvin, ki se izvirno pojavljajo v bolj grobi in neizdelani obliki.

Oba folija sta iz nekega antifonarija, vsebina prvega so odlomki iz kanoničnih ur praznika apostolov Petra in Pavla. Ne v istem vrstnem redu in z nekaterimi drugimi

Sl. 11

odstavki jih navajata LU, str. 1515—1525 ter Tack, str. 117 in 143. Skupni odlomki se ujemajo melodično, sicer z nekaj nepomembnimi odkloni. Vsebina drugega folija pa so

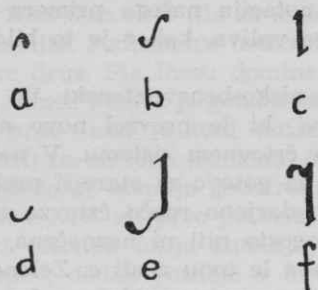
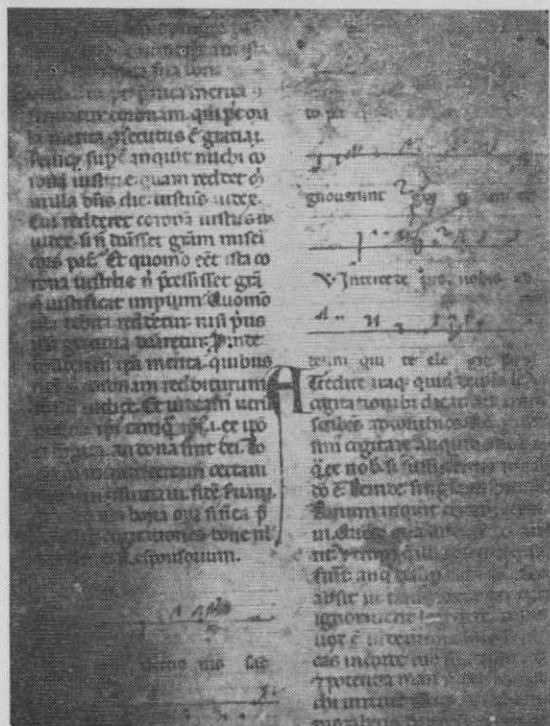

Tabela 6

odlomki iz kanoničnih ur za praznik mučencev. Nekaj odstavkov navaja tudi LU, str. 1123—1173.

11. KAL; Urbar iz Šmartina pri Litiji iz leta 1652—1695

Primer iz Kapiteljskega arhiva v Ljubljani na platnicah urbarja iz Šmartina pri Litiji je edini pravega beneventanskega tipa notacije na prehodnem sistemu štirih črt. Folij je iz nekega breviarija z nekaj pisanege besedila in posameznimi responzoriji. Da gre tu za beneventansko notacijo, je vidno

Sl. 12

že brez podrobnejšega pregleda, čeprav pisava sama ni tistega tipa, kot ga poznamo z rokopisov južnoitalijanskih skriptorijev. Folij je lepo izdelan v romanski knjižni minuskuli, ki kaže na eni strani vpliv beneventane predvsem v oblosti in oblikah ligatur, na drugi strani pa že rahle poteze gotiziranja (slika 12).

Notacija ima še elementarne beneventanske poteze XI. stoletja, ki se kažejo v oblikah podatusa, še bolj tipičnega scandicusa (tabela št. 6, e), virge in clivisa (f). Prav tako je v ligaturah, kjer pride do izraza menjava energičnejših in rahlejših potez, ki je značilna prav za beneventanski tip notacije.¹⁷

Lombardskega vpliva ni mogoče zaslediti in bi fragmentu lahko določili izvor južneje od obeh že omenjenih primerkov iz NUK, pri čemer pa moti tip pisave. Datiramo ga lahko v XII. stol., vendar brez ožje omejitve. Za to govorita tip pisave in tip notacije, ki v XIII. stoletju v taki obliki ne bi bila več mogoča. Notno črtovje na taki stopnji je še v XI. stoletju bilo za italijansko področje redkost, v dvanajstem pa še običajen pojav, medtem ko ta nova praksa v tem času na sever še ni prodrla.

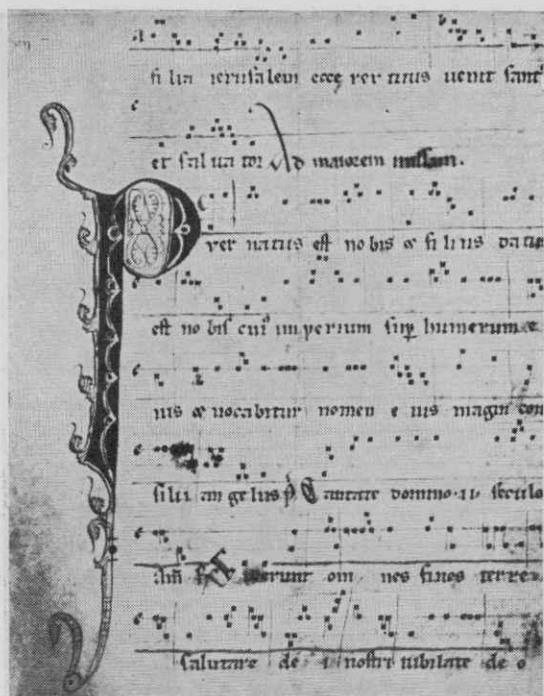
12. NUK; Gradual ms. 22

Gradual ms. 22 v NUK je po doslej znanih podatkih najstarejši v celoti ohranjen, popolnoma nevmiran kodeks in edini celotni spomenik starejše gregorijanike. Njegov pomen je tako zaradi majhne bere dokumentov te vrste pri nas velik, čeprav predstavlja za ta čas ustaljeni tip liturgične knjige.

Kodeks je manjšega formata, vezan v sočasne lesene platnice, prevlečene z rdečim usnjem, katerega barva je obledela. Obsega 178 folijev, od katerih je bil fol. 41 vstavljen pozneje, iluminacija je preprosta, večjega formata sta le začetna iniciala A, v grobi izdelavi, in iniciala za božični introitus Puer natus est nobis (fol. 12', slika 13). Celoten okras kodeksa je neizrazit.

Pisavo kodeksa moremo klasificirati kot zgodnjegotsko knjižno minuskulo prve polovice XIII. stol. Razen v nekaj dodanih fragmentih je vseskozi čutiti isto roko. Notacija je v prehodnem štirivrstnem sistemu s poudarjeno rdečo črto za ton F in oktavo višji ton f, često sta naznačena tudi tona c in a. Sistem je mnogokrat zlomljen navzgor ali navzdol (menjava ključa). Črtovje na fol. 1 do 4 je bilo pozneje enakomerno prevlečeno v skladu z novo notalno prakso.¹⁸

Kodeks je notiran v enem od prototipov kvadratne notacije, ki se je v polnem XIII. stol. razširila v razviti obliki, ki jo je na-

SL. 13

kazovala že severnofrancoska, normanska notacija. V st. gallenskem območju se je uveljavila šele v poznem XIII. stol. in v začetku XIV. stol. Notacija našega primera očitno ni tega tipa, marveč kaže po svojih elementih izvor drugje. Je izrazito punktualna, njena grafična oblika je ostra, z navpično zašiljenimi robovi. Osnovni element je punctum, ki služi za gradnjo vseh drugih ligatur, ne srečamo poševnih ligatur, ki so značilne za razviti tip kvadratne notacije, prav tako ne kromoidnih nevm. Lisvescenca ni nikoli naznačena, niti ne vsebuje kakršnih koli ekspresivnih ali ornamentalnih označb. Oblike osnovnih nevm kaže tabela št. 7: punctum (a), podatus (b), clivis (c), scandicus (d) in climacus (e).

Pri dataciji našega primera je nujna njegova lokalizacija ali ugotovitev morebitnih vplivov kakšnega določenega notacijskega območja. Pri tem se moremo poslužiti več dejstev: punktualnost notacije, odsotnost kromoidnih nevm, zasukan vrhnji punctum pri podatusu in scandicusu in grafična oblika notacije. Prve tri značilnosti se že jasno kažejo v tipu diastematične koralne notacije, ki je izvirala s področja akvitanke notalne šole s centrom v Limogesu, že v XII. stol. To je eden od prototipov kvadratne notacije, ki je znana predvsem z rokopisov dvoglasnih organov samostana St. Martiala¹⁹ in ki bi utegnil biti tudi predhodnik našega tipa no-

tacije. Na to lahko sklepamo iz nekaj znanih rokopisov XIII. stol., sorodnih našemu primeru, nastalih v Akvitaniji in Provan-si.²⁰ Omenjeni prototip kvadratne notacije še ne pozna grafične ošiljenosti, ki jo kaže notacija našega kodeksa, kar pa bi bilo mogoče za ta tip v XIII. stol. Te ošiljenosti pa ne kaže zgodnja kvadratna notacija, ki se je razvila iz severnofrancoskega tipa in ki so jo uporabljali na področju severno od našega ozemlja.²¹ Seveda se ob teh ugotovitvah poraja težko rešljivo vprašanje, ali je nastal naš rokopis v sami južni Franciji ali kakšnem področju v njeni neposredni odvisnosti, ali pa ga je izpisala tuja roka, izučena v tej akvitanški maniri, na našem ozemlju.

Datacija kodeksa, ki jo nudi primerjava s spomeniki akvitankega prototipa kvadratne notacije, je ob upoštevanju časovnega okvira, ki ga nudi pisava, možna v prvo polovico XIII. stol., vendar prej v poznejša desetletja.

V te ugotovitve se vključujejo tudi nekateri fragmenti v kodeksu, izpisani z drugo roko in ob drugačni priložnosti. Tako je s pripisom z manjšo skrbjo ob strani fol. 78 in spodaj fol. 87' in 88, (slika št. 14), ki je rahlo poznejši (enakomerno poudarjen notni črtovni sistem), vendar še vedno globoko v XIII. stol. in v svoji elementarni obliki jasno kaže akvitanke poteze tega časa z vsemi omenjenimi značilnostmi.

Na drugi polovici prve strani fol. 7 je bil zbrisan stari in napisan z drugo roko nov, manj obsežen ofertorij Confortamini, kar potrjuje prazen prostor za staro označbo Off. in pred staro označbo Comm. To se je zgodilo na drugih tleh, prav gotovo v območju St. Gallena, kar kaže poleg grafične izdelave,

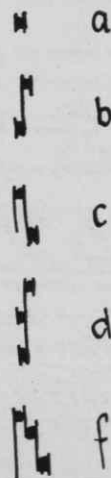

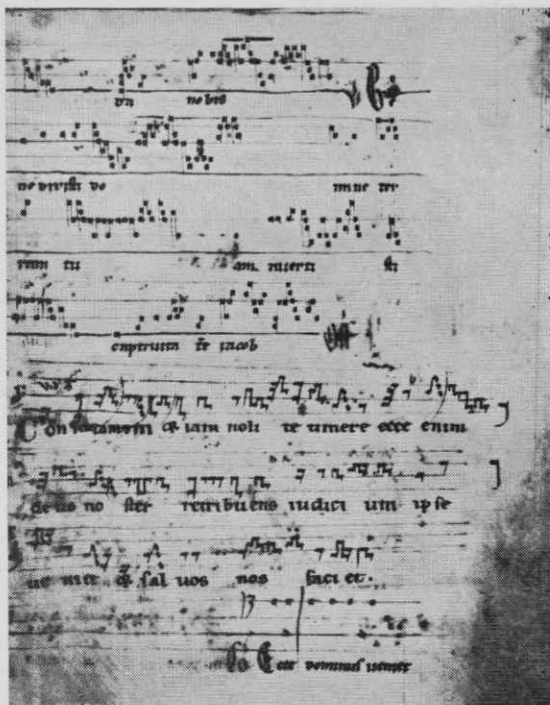
Tabela 7

značilne za ta prostor, tudi ponovna pojava kromoidnih nevm in normalnega podatusa. Pisava, notacija, predvsem pa prehodna, nejasna oblika kromoidnih nevm da sklepati, da je pripis istodoben, mogoče z nekaj desetletij časovne razlike (slika 15).²²

Vstavljeni fol. 41 kaže očitno razliko s celotnim kodeksom. Pisava sama je razvita gotška knjižna minuskula, ki kaže nedvomen vpliv nemškega prostora. Notacija je kvadratna, v zadnji stopnji svojega razvoja, s kromoidnimi nevmami in poševnimi ligaturami. Pisava na drugi strani folija je polkurzivna minuskula XV.—XVI. stol., na ta čas kaže tudi pisava prve strani in celotna grafična oblika notacije.

Folij 176 je pisan v razviti kvadratni notaciji zadnje stopnje XV.—XVI. stol., ko jo srečamo že na vstavljenem fol. 41. Prav tako je z drugo stranjo tega folija. Nasprotno pa je fol. 177 v maniri celotnega kodeksa nadaljevan gradual, vendar po pisavi sodeč, ki ima že močnejše gotške elemente, iz pol stoletja poznejšega časa.

Fol. 177 vsebuje znano antifono *Salve regina* v zelo bogati verziji v zgodnji kvadratni notaciji st. gallenskega tipa iz prve polovice XIV. stoletja. (Slika št. 16).²³ Na to opozarja več elementov: v oblikah virge in podatusa je še čutiti severnofrancosko poreklo te vrste notacije, kromoidne skupine so nejasne in nihajo med punctom in pravo rombično obliko, v *porrectusu* in porektualnih delih ligatur je vezna črta rahlo vijugasta, ob strani

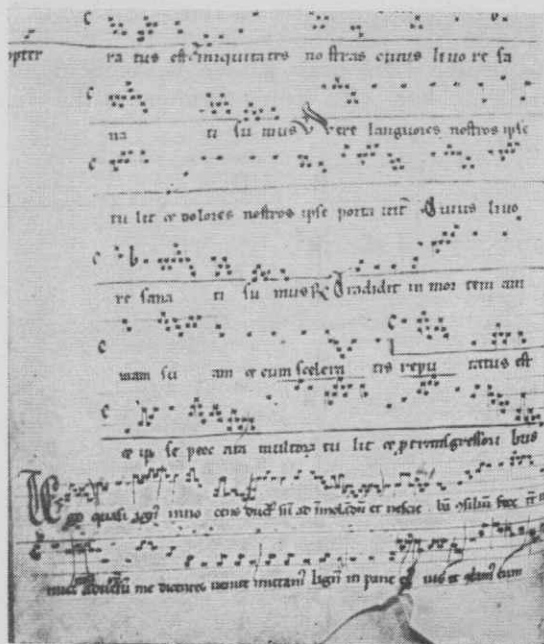

Sl. 15

spodnjih punctov v ligaturah zasledimo včasih rahle navpične črtice, ki so lepo vidne že v pripisu na fol. 7. Na enem mestu (v četrti vrsti, prva polovica), se pojavlja tudi severnofrancoska oz. kvadratna plica (v obliki cephalicus).

Znotraj prednjih platnic kodeksa je prilepljen list iz starejšega rokopisa večjega formata, katerega vsebino tvori del prefacije za božični čas in cela za epifanijo. Pisava je prehodnega tipa druge polovice XII. stol., notacija je recitativna, z virgami severnofrancoskega, normanskega tipa oz. zgodnje-kvadratne notacije na štirivrstnem sistemu s poudarjeno rdečo črto za ton F. Ti skopi podatki zadoščajo za datacijo v drugo polovico XII. ali začetek XIII. stol.

Vsebino graduala tvori glavnih pet točk mašnega proprija, ki so po svoji strukturi visoko melodičnega značaja (*concentus*) z razliko od drugih, ki so le recitativne, in katerih redki melodični obrati se gibljejo v okviru že določenih obrazcev. Te točke so: *introitus*, *gradual*, *aleluja* s *psalmom*, *ofertorij* in *communio*. V času od nedelje septuagesime do cvetne nedelje je *alelujin* spev zamenjan s *tractusom*, prav tako je v velikem tednu, od velike noči pa do binkošti *gradual* zamenjan z *alelujinim* spevom. Poleg teh rednih zamenjav pa obstaja še nekaj drugih posebnih primerov. *Psalm* v *introitusu* je redno le intoniran.

Sl. 14

fol. 1—22: Temporalne za nedelje, začnši od prve nedelje v adventu do četrte, nato adventni kvatrní dnevi (Feria IV, VI in Sabbato), vigilija pred božičem, nočna in dnevna maša za božični dan, trije svetniški prazniki, ki vedno štejejo v temporalne, (sv. Štefan, Janez Evangelist, dan nedolžnih otrok), in nedelja v božični oktavi. Slede maše za epifanijo, nedeljo v njeni oktavi ter drugo in tretjo po epifaniji.

fol. 22'—28': Sanktorale za maše sv. Vincenca, Marijine purifikacije (svečnica), Agate, Benedikta ter Marijinega oznanjenja (proprij identičen s proprijem četrte adventne nedelje).

fol. 29—103: Temporalne za vse nedelje pred veliko nočjo od septuagesime dalje, kvatrní dnevi pred kvadragesimo in Feriae po njej, veliki četrtek z nekaj odlomki iz oficijev (kanoničnih ur), velika noč, Feriae po veliki noči ter nedelje od prve do pete po veliki noči.

fol. 103'—104': Sanktorale za sv. Marka Evangelista ter Filipa in Jakoba.

fol. 105—145: Temporalne za čas od prošnjih dnevov pred vstajenjem do konca cerkvenega leta (Dominica XXIII post Pentecosten). Vmes še vigilija pred binkoštimi in kvatrní dnevi po tem prazniku.

fol. 145—168': Sanctorale z začetkom In Dedicatione Ecclesiae, nato vigilija pred sv. Janezom Krsnikom, sam praznik, vigilija in sam dan opostolov Petra in Pavla, spreobrnitev apostola Pavla, praznik sv. Jakoba, Marije Magdalene, Lavrencija, vigilija in dan Marijinega vnebovzetja, rojstvo sv. Jerneja, povišanje sv. Križa, prazniki sv. Marte, Mavricija, Mihaela, cerkvenih očetov, Simona Jude, dan vseh svetnikov, Martina in na koncu Andreja.

fol. 167—176: Dodatek — skupna maša za Marijine praznike, oficij in maša za umrle (rekviem), praznik sv. Agneze ter kvatrna sredo in petek v septembrskem času.

del. fol. 176: Kyrie in Christe iz maše Dominator Deus (XV, in Festis Simplicibus, LU str. 56—7).

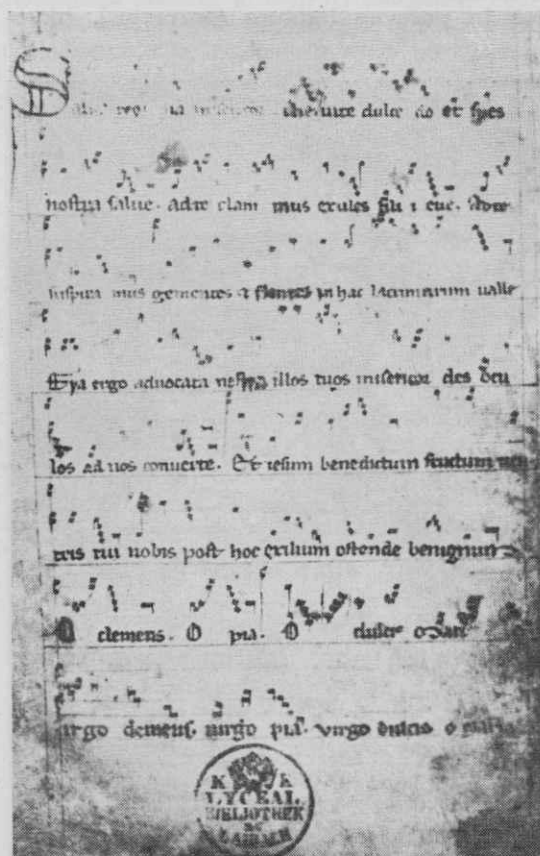
fol. 176': Antifona Salve regina misericordiae, vitae dulcedo ... itd. Prepis s folija 177', LU 276. Oba pripisa na fol. 176 in 176' sta v popolnoma razvití že internacionalni kvadratni notaciji.

fol. 177: V maniri celotnega kodeksa nadaljevan gradual, najbrže kvatrna sobota v septembrskem času.

fol. 177': Antifona Salve regina v zgodnji kvadratni notaciji st. gallenskega tipa iz prve polovice XIV. stol. Zgornja vrsta je deloma poškodovana in skoraj nečitljiva, vendar lahko celotno antifono rekonstruiramo s pomočjo poznejšega prepisa na fol. 176'. Rokopisna verzija se v mnogo detajlih loči od verzije v LU in je mnogo bogatejša (slika 16).

Temporalni in sanktoralni del kažeta ustaljenost gregorijanskega koralna v tem času in se le z majhnimi odkloni ujemata z ustrezno verzijo v LU. Odkloni so v glavnem ali kot transpozicija tonovskega načina, toda ne več kot za celi ton, ali pa kot krajsanje ali bogatenje melizmov. Zelo pogosti so odkloni enega ali več tonov v sicer LU verni daljši frazi. Seveda bi bila za točnejšo ugotovitev provenience ali posebnega namena kodeksa potrebna natančnejša študija melodičnega toka, transpozicij in odklonov vsebujočih mašnih spevov.

Razvoj kvadratne notacije je prav tako kot razvoj gotske povzročil propad lokalnih koralnih dialektov, njena uniformacija je osiromašila barvitost gregorijanskega izra-

Sl. 16

za in ga internacionizirala. Obravnavami gradual ms. 22 v NUK je dosegel že to stopnjo, vendar zaradi takšne dispozicije že v akvitanski notaciji. Večina kvadratnih koralnih fragmentov pri nas, notiranih v kvadratni notaciji, so mlajšega nastanka, iz druge polovice XV. stol. in iz poznejšega časa in prav tako kot gotski v muzikološkem pogledu niso zanimivi.

Na tem mestu navajam še dva zgodnejša primera kvadratne notacije v ŠAL, ki sta vrednejša omembe. Prvi je fragment na platnicah urbarja iz Šmartina v Tuhinju s signaturo 308, folije iz nekega misala, skrbno izdelanega v poznoromanski — zgodnjegotski knjižni minuskuli prehodnega tipa. Sredi folija je v zgodnji kvadratni notaciji notirana vrsta, ki jo lahko s pisavo vred datiramo v drugo polovico XIII. stol. ali začetek XIV. stol., predstavlja pa le recitativni tip z virgami in eno kromoidno ligaturo.

Drugi primer je lep dvojni folij večjega formata, snet z nesigniranega škofijskega urbarja iz leta 1572, zdaj v mapi koralnih folijev, ki je skrbno izpisan v gotski knjižni minuskuli XIV.—XV. stol. in notiran v kvadratni notaciji. Zanj so značilni neenakomerni puncti, tanke veznice, kromoidne nevme in poševne ligature (porrectus), likve-

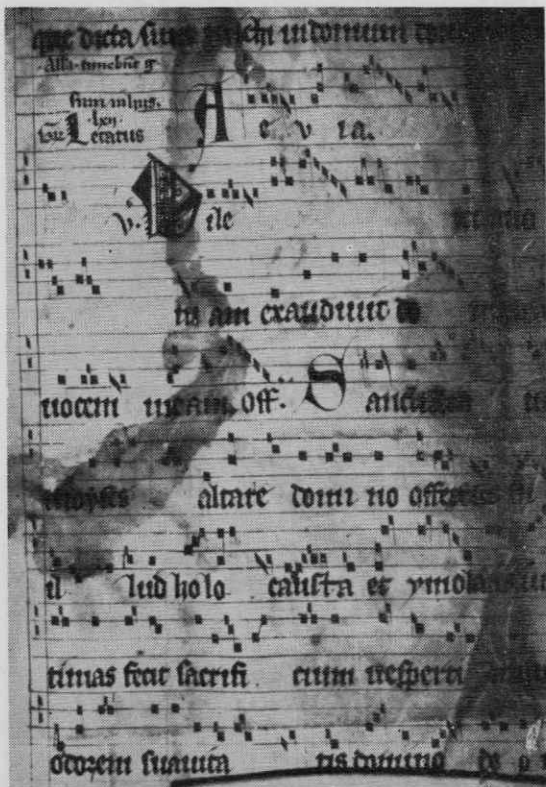
scenca ni naznačena, tudi ni nikakršnih ornamentalnih ali ekspresivnih označb (slika št. 17).²⁴ Folij je iztrgan iz srede kodeksa, graduala in oštevilčen z zaporednima številka 145—146, njegovo vsebino tvorijo mašni propriji za zadnje nedelje po binkošti (osemnajsta, devetnajsta in dvajseta), v začetku pa sta petek in sobota v septembrskem kvatrnem času (LU, 1052—1065). Rokopisna verzija se brez pomembnejših odklonov uje ma z verzijo v LU, nekateri spevi so le naznačeni, redno pa se ločijo v alelujinem spevu, kar kaže na neustaljenost liturgične prakse v tem času za zadnje nedelje po binkošti, ki so tudi zadnje nedelje v cerkvenem letu.

Folij je že lep primer internacionalne kvadratne notacije XIV.—XV. stol., ki sicer kaže deloma italijansko maniro tega in poznejšega časa, ki pa jo poznamo tudi z nemškega področja.²⁵

OPOMBE

Okrajšave: LU — Liber usualis, Missae et Officii, Tournai, 1964; (izdaja benediktincev iz Solesma, osnovana na proučevanju najstarejših koralnih kodeksov). — MGG — Die Musik in Geschichte und Gegenwart, (dir. Friedrich Blume), splošna glasbena enciklopedija, Kassel, 1949 in dalje.

1. Willi Apel, *Gregorian Chant*, London, 1958, pl. I. in II; Carl Parrish, *The Notation of Medieval Music*, London, 1958, pl. II; Franz Tack, *Der gregorianische Choral*, Köln, 1960, pr. št. 3 in 25; Omenjeni trije kodeksi so najpomembnejši. V detajlih se naš primer nekoliko razlikuje, kar je seveda rezultat poznejšega nastanka: ima le episematično virgo in eno samo vrsto podatusa z zaprtim spodnjim delom. Našemu primeru identične predloge nisem mogel najti, kljub temu je nedvomno ozko povezan s st. gallenskim krogom, saj kažejo transformacije st. gallenske notacije X. in XI. stol. v severnejšem (Nemčija) in južnejšem področju (severna Italija) drugačen grafični rezultat: večjo podolgovato in bolj grobo izvedbo. — 2. O Eclogi glej: Kos-Stele, *Srednjeveški rokopisi na Slovenskem*, Ljubljana, 1931, in Kos, *Ljubljanski rokopis Lathcenove Eclogae de moralibus Job*, v *Razpravah znanstvenega društva za humanistične vede*, II, 289—302. Notalni pripisi so omenjeni v *Cvetkovi Zgodovini glasbene umetnosti na Slovenskem*, I, Ljubljana 1958, str. 32. Fol. 76 reproduciran na str. 28. — 3. Doslej mi v literaturi ni bilo mogoče najti niti ene omembe notirane Visoke pesmi. — 4. Mogoča je domneva, da pripisi niso nastali v neposredni bližini St. Gallena prav zaradi grafične podaljšanosti, ki je značilnejša za njegovo periferno področje. Prim. faks. graduala iz Monze, (X. stol.) v MGG, 1, tab. 20, str. 512 sl. 1. — 5. O kodeksih samostana Engelberga glej MGG 3, 1345 in 1349-51. Primer na str. 1351 (XII.—XIII. stol.) se v vseh detajlih notacije in razporeditve

Sl. 17

nevmiranega in nenevmiranega prostora ujema z našim primerom, katerega pisava je sicer bolj gotizirana, pomembna je podobnost v oblikah virge in salicusa. — 6. Tack, prim. 29. a: Engelberški kodeks iz konca XII. stol., vendar v šibkejši st. gallenski tradiciji. Tack ima za ta tip naziv alemanische Neumen (str. 13), v nasprotju z germanische (drugi muzikologi: deutsche) Neumen, ki predstavljajo derivacije metenskega — gotskega tipa. Po Sunnolovi karti primitivnih koralnih dialektov (v MGG 9, 1619), kjer je sicer označen z deutsche, je ta tip obsegal južnonemško območje, Frankovsko, Bavarsko in Salzburško. — 7. Prim. faks. Frauenlobovih del v Denkmäler der Tonkunst in Österreich, XX/2 in Parrish, The Notation, tab. XVII. — 8. Omembe po vrsti v Kos-Stele, Rokopisi, 60, 89—90, 43—47 in v Cvetko, Zgodovina I, 32—33. — 9. Glej že omenjeno Sunnolovo karto. Mesinska oziroma nemška transformacija mesinske notacije je zajela sev. Nemčijo, Saško, Češko in Dolno Avstrijo (Klosterneuburg in Dunaj). Tudi graške knjižnice hranijo nekaj takšnih primerkov. — 10. Prototip notacije našega primera predstavlja notacija Velikega Hildegardinega kodeksa iz Wiesbadena (XII. stol.), v Tack, prim. 47. a in MGG 6, tab. 19, str. 416. Avtor kodeksa, Hildegarda von Bingen je delovala v pokrajini Pfalz, torej na meji med vplivom st. gallenske in metenske tradicije. Zaradi zgodnejšega nastanka ima Hildegardin kodeks močnejše izražene st. gallenske prvine in nima metenskega clivisa, sicer pa se oba primera v vseh detajlih ujemata, le da ima naš primer bolj kurzivno grafično obliko. Prav tako mislim, da bi bilo treba v transkripciji Hildegardinega kodeksa (Tack, prim. 47 b) quilismi podobni element reševati na predlagani način. — 11. O graškem kodeksu 807 glej MGG 5, str. 623, reprodukcija tudi v Tack, prim. 17 a. Nastal je v samostanu Klosterneuburgu nad Dunajem. Takšen tip notacije je neposredno vplival na razvoj češkega gotskega tipa, posebno v obliki specifičnega podatusa, ki je značilen za vse spomenike češke proveniencie. Neposredno češko provenienco našega rokopisa potrjuje primerjava z antifonarijem iz Sedleca, XIII. stol. (MGG 10, tab. 95, str. 1600). Primera se v najfinejših detajlih ujemata, čeprav je pisava naših fragmentov nekoliko bolj gotizirana. Lahko domnevamo celo isti skriptorij, žal pa nisem našel natančnejših podatkov o omenjenem antifonariju. — 12. Prim. Franz Zagiba, Die ältesten musikalischen Denkmäler zu Ehren des Heiligen Leopold, Wien, 1954, faks. rokopisov iz Melka in

Klosterneuburga iz časa proti koncu XV. stol. Naš primerek je očitno starejši. — 13. Ms. 29 in 69, omenjena v Kos-Stele, Rokopisi, str. 53—54, 74 in Cvetko, Zgodovina I, 33. Fol. 1 ms. 29 reproduciran istotam, 32', prednji list ms. 69 pa na str. 32". — 14. Tack, prim. 66 in MGG 9, 1621. — 15. Za XI. stol. je črtovje izpričano le za Camaldulenški in Strumski samostan v Italiji (glej MGG 9, 1621). — 16. Peter Wagner, Neumenkunde, Leipzig, 1921, faks. str. 309, iz kartuzijanskega graduala Jacquesa Rosenthala v Münchnu, XII. stol., nastal v severni Italiji. Isti tip notacije, v kateri si oba primera v elementih sledita, čeprav je naš primer starejši. Grafična podobnost notacije z mesinsko nas navaja na misel, da je izvor našega primera v samostanu v Comu, ki je sprejel metensko tradicijo (prim. MGG 9, 1621). — 17. Wagner, Neumenkunde, faks. str. 306; Parrish, The Notation, pl. VI, (XI. stol.), dalje v MGG 2, 315, sl. 2, MGG 3, tab. 51, MGG 4, tab. 34, itd. — 18. Kos-Stele, Rokopisi, 118. Omembe v Cvetko, Zgodovina I, 32—33. Reprodukcijska enega od folijev na str. 34'. — 19. Prim. Parrish, The Notation, pl. XXII. — 20. Prim. Johannes Wolf, Handbuch der Notationskunde I, Leipzig, 1913, faks. str. 130. — 21. Tack, prim. 40 a, 41 a, 42 a. Pri tem je treba pripomniti, da je tudi severna Italija v tem času sprejemala kvadratno notacijo severnofrancoskega tipa, ki je zajemala tudi tisti del sedanjega francoskega ozemlja, ki meji na italijansko. Področje akvitsanske notacije je bilo tako ločeno od italijanskega. Glej Sunnolovo karto primitivnih tipov koralne notacije v MGG 9, 1620 in komentar na str. 1621. — 22. Tack, prim. 14, 15, 16 a. — 23. Glej op. 25. — 24. Že v teku XIII. stol. so temporalni del v gradualu ločili od sanktoralnega in je v celoti tvoril njegov prvi del (glej Apel, Gregorian Chant, 12). — 25. Prim. Wagner, Neumenkunde, faks. str. 315, primer iz druge polovice XV. stol., iz Arezza. Naš primer je glede na pisavo starejšega datuma. Jasen je popolnoma isti tip notacije z vsemi grafičnimi nadrobnostmi in nepravilnostmi (neenakomernost punctov, poševne ligature), vendar zasledimo skoraj isti tip notacije tudi v drugi provenienci. Prim. faks. znanega Schwandenovega kodeksa iz Einsiedeln, prva polovica XIV. stol. MGG 3, 1203, sl. 2 in poznejši tip istega skriptorija, tab. 31, sl. 2, ter faks. antifonarija benediktinske opatije St. Lambrecht na Štajerskem, (Graz, Univerzitetna biblioteka, 29 in 30), prva polovica XIV. stol. v MGG 1, tab. 21, str. 544, sl. 4.

KOSITRARJI BAROČNE LJUBLJANE

DONSEK K OBRтни ZGODOVINI KOSITRARSTVA NA SLOVENSKEM

BRANKO KOROŠEC

1.

O nekdanji obrtni obdelavi te polžlahtne kovine, kositra, o kositrarskih delavnicah in njihovih izdelkih pri nas je bilo doslej napisanega zelo malo. Prav pomanjkanje takega ali namenu primerne študijskega gradiva v slovenskem obsegu pa je tudi vzrok, da vse premalo cenimo vrednost izdelkov te sicer preživete kovinske stroke pri nas ter preradi prezremo tudi pomen, ki ga je kositrnina v razvoju ožje stanovanjske kulture pri nas nekdaž imela.

Kositrarska obrt je bila v slovenske dežele vpeljana s severa. Naraščajoče potrebe srednjeveškega in predvsem baročnega meščanstva slovenskih mest so to obrt nujno vključile v proizvodnjo življenje svojega časa. Utesnjena v ozke zakone cehovstva je bila vezana in v razvoju odvisna od svojih obrtnih središč z roba slovenskih meja ter ji zato v nekem smislu pritiče pečat provincialnosti. Vendar pa ta namišljena provincialnost njene dejanske vrednosti v kulturno-zgodovinskem razvoju naše ožje domovine ne more okrnjevati.

Za uvod le nekaj besed o splošnem razvoju kositrarske obrti. Lahko rečemo, da so že ljudstva bakrene dobe vsaj delno spoznala elementarne lastnosti kositra, sicer z njim ne bi skušala utrditi za obdelavo krhkega bakra. Nova zlitina, bron, pomeni v kulturni zgodovini človeštva važen preokret, hkrati z uporabo brona pa je narasla vrednost tudi kositru. Pirenejski polotok in Britansko otočje sta prvi znani nahajališči kositra, ki jih je odkril in črpal človek bronaste dobe. V Sredozemlje so ga zanesli Krečani, v Egipt pa njihovi mornarji v kretske službi. Helada v dobi Homerja uporablja kositer brez primesi kot polžlahtno kovino za okraševanje svojega orožja in ščitov, tiran Dionizij kuje iz njega denar, Aristotel omenja kositren kip Dedala. Cassiteros, grška beseda za kositer, je keltska izposojenka, celinski Kelti so namreč Britansko otočje, od koder so dobavljali to kovino, imenovali Kasiteride — daljno otočje. Klasična Grčija in potem Rim sta glavna konsumenta kositra, ki prihaja s Pirenejev po tako imenovani »kositrni cesti«, ob jantarjevi poti najpomembnejši cestni zvezi Evrope tistega časa. Cezarski Rim beleži prve kositrarske delavnice, ki skušajo manj premožnim nadomestiti razkošje v srebru in zlatu. Krščanstvo, vera ubožnih, pa propadanje imperija pospešita uporabo ko-

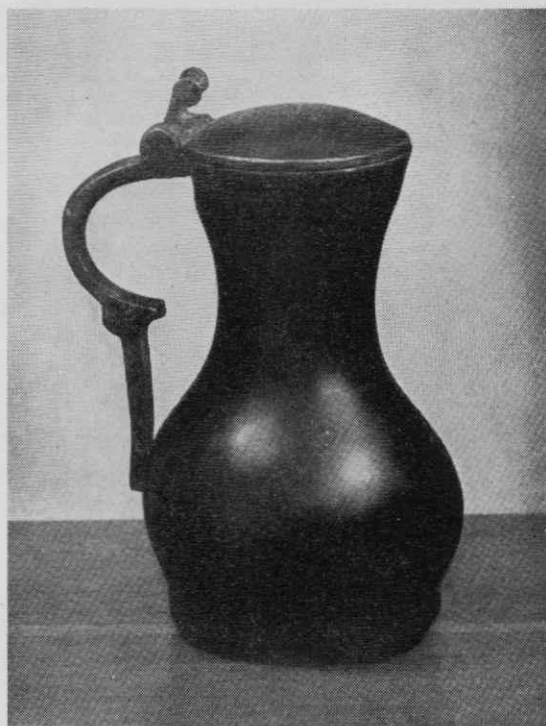
sitrnine v cerkvah in jedilnicah meščanskih domov. Vpad barbarov in zlom imperija pa utrne za več kot stoletje tudi to obrtno dejavnost.

Literarna poročila o uporabi kositra v zgodnjem srednjem veku so skromna in tudi ne vedno povsem točna. Da pa je bil kositer v tistem času zelo važna surovina, nam potrjuje SHEDULA DIVERSARIUM ARTIUM, zapissek meniha Teofila Presbyterja iz okoli leta 1100, ki vsebuje popoln opis ulivanja in obdelave kositrnega vrča. Pospešen razvoj kositrarske obrti pomeni v XIII. stoletju pričetno izkoriščanje ležišč kositrne rude v saško-češkem rudogorju; prve prave umetnoobrtne kositrne izdelke pa zasledimo v zgodnjem XIV. stoletju. Predvsem so to krstilni kotliči iz čeških in moravskih cerkva, v severni Nemčiji, na Badenskem in v Porenju. Posebnost v takratni kositrarski umetni obrti so kositreni vodnjaki, med najznamenitejše sodijo tisti v Kilsheimu, Braunschweigu in Mainzu. Dalje štejejo med takratne umetnoobrtne kositrne izdelke tudi razni relikvariji, reliefna romarska znamenja in svetinjske, popotne čutarice — ampule ali pilgrimarice — hostiariji in podobno. Koliko se je kositer udomačil v hišni rabi, nam posreduje opis zgodovinarja Germaina Bapsta v knjigi L'Étain, kjer avtor navaja kot redne izdelke kositrarskih delavnic XIV. stoletja vrče in ročke, pivske vrčke, sklede, krožnike, žlice, vilice, zajemalke, stojala za kis in olje, podstavke, pladnje, pa svečnike, razne tekočinske merice v hišni in apotečni rabi in posodje za shranjevanje. Pravi razvoj kositrarske umetnosti pa se prične šele konec XV. stoletja. Kositer se je tedaj pocenil, v Evropo prične namreč prihajati tudi vzhodnoindijski kositer. Nova stanovanjska kultura zgodnjerenešane dobe in njen napredujoči življenjski standard narekujeta zamenjavo glinastega in lesenega posodja z boljšo in lepšo iz kositra, ki je hkrati cenejša od posodja v srebru, pa izlikana do popolnega sijaja prav tako reprezentančna. XVI. ter prva četrtina XVII. stoletja postaneta vrhunski doba za razcvet evropske kositrarske obrti in njene umetnosti. Za umetniško oblikovanje kositrnine pa je posebno važna doba kasne renesanse, ki ustvarja izdelke, ki niso namenjeni samo praktični uporabi, temveč predvsem okrasju in reprezentanci. Te predmete, ulite iz najboljše kositrne zlitine — vrči, sklede, krožni-

ki, svečniki, doze, plakete in podobno — označujemo kot *žlahtno kositrnino* v razliko od navadnega kositrnega namiznega posodja. V obliki in izdelavi se žlahtna kositrnina naslanja na srebrarska dela te dobe. Ulito reliefno okrasje nadomesti gravuro, motivika okrasja sega po bogatih vzorcih arabeske, mitoloških scenah in alegorijah in antikiziranjem ornamentu. Najznamenitejši mojster in oblikovalec žlahtne kositrnine te dobe je bil francoski kositrar in graver François Briot (1550 do 1615), njegov najuspelejši izdelek je vedno znova ponavljana *Temperantia*, garnitura umivalnega vrča s skledo z osrednjim reliefnim motivom sedeče *Temperantie*. V nemškem kositrarskem središču te dobe, v Nürnbergu, je v vrsti znanih imen tamkajšnjih kositrarjev že najpomembnejše ime Gašperja Enderleina (1560—1633), ki je bil uspešen posnemalec svojega francoskega vzornika. Iz njegove delavnice je izšla vrsta modelov (kalupov) ljudskih okrasnih stenskih krožnikov, ki postanejo v dobi baroka skoraj obvezni del dekorativne opreme večine meščanskih obednic. Poleg Nürnberga je bil Augsburg najpomembnejše srednjeevropsko kositrarsko središče. Vrsto pomembnih reprezentativnih kositrnih izdelkov dobavljajo saške in severnočeške delavnice; tudi švicarski mojstri-kositrarji ne zaostajajo. Med meščanstvom italijanskih mestnih republik se kositrnina ni uveljavila, tu je za reprezentanco služilo srebro in steklo, kositrnina pa ostala domena siromašnejšega prebivalstva. Podobno je v tedanji Franciji; nasprotno pa kositrarji Nizozemske, Danske in Anglije, domovine najboljšega evropskega kositra, zalagajo obednice svojih someščanov s posodjem, ki le v surovini zaostaja za bleščečo srebrnino plemiških dvorcev. Občutno obubožanje srednjeevropskega prebivalstva med tridesetletno vojno (1618—1648) je imelo za posledico nazadovanje dejavnosti za prenekatere umetno obrt. Vojni sledeče obdobje porajajočega se evropskega absolutizma pa ob trenju med nastajajočo industrijsko proizvodnjo (manufakture) in tradicionalno krajevno obrtno dejavnostjo nehote pospeši ponoven razvoj in razcvet tistih obrti, brez katerih si zaključene slike o baročni umetnostni dejavnosti tedanje Evrope ne moremo zamisliti. Kositrarstvo je bilo vse do renesanse manj pomembna pastorka umetnosti — in to prav upravičeno. Še v dobi renesanse je kositrarska obrt predvsem obrtna proizvodnja življenju potrebnih uporabnih predmetov, katerih obdelava bodisi v obliki ali okrasju zdaj že sledi splošnim zahtevam po duhu renesanse vzgojenega estet-

skega in lepotnega okusa potrošnikov, ki pa doživi svojo poživitev in nakaže prehod v pravo umetnostno obrt visoke kvalitete z osvojitvijo *okrasnega* posodja tipa Biotovih in Enderleinovih temperanc. Barok pa pritisne temu »srebru malega človeka« tisti dokončni pečat prave umetne obrti, ki ji ostane zvest vse do njenega zatona v drugi polovici XIX. stoletja.

Lahko rečemo, da prednjači srednjeevropsko baročno kositrarstvo predvsem v kvantiteti svojih izdelkov, njih kvaliteta v umetno-obrtnem smislu pa polagoma zvodeneva v ponavljanje, ki ga prekinjajo le občasne poživitve nekaterih uspelih dodelav starih, že ustaljenih oblik. Prave umetniške ustvarjalnosti in izvirnosti v oblikovanju kalupov ali površinski krasilni obdelavi ulitka je v tem obdobju zelo malo. Oblikovno dognano posodje nekaterih kositrarjev, ki so na osnovi tradicij ustvarjali izredno uspele variante nekdanjih tipov tekočinskega ali namiznega posodja, pa njihove kalupe posredovali naprej, je vrsta kositrarjev s pomanjkanjem okusa in brez smisla za dejansko estetsko vrednost modela, z vsiljeno gravuro in tudi preoblikovanjem skvarila v poprečne, sploš-

Sl. 1

Namizni vrček za vino ali mleko, nesigniran izdelek iz prvih desetletij XV. stol. — Tektonsko dognana oblika vrčka ne potrebuje nikakega okrasja. Oblikovalec je sprostil svojo ustvarjalno domišljijo le v oblikovanju ročaja, ki tu nevsiljavo še podčrtuje umirjenost in lepoto oblike. — Slaba kakovost zlitine ter čas dajeta posodi značilen temni lesk.

nemu okusu ustrezne izdelke. Asortiman posodja in uporabnih predmetov v baročnih kositrarnah je obširen. Ločnica med okrasnim in reprezentativnim posodjem ter predmeti za vsakodnevno rabo je že odločno potegnjena. Relief se umakne na okrasne predmete, stenske krožnike, temperance, svečnike. Kot okras spet zagospodarita vrezana krožnica in gravura. Slogovno oblikovani so le manj pomembni deli posodja, ročaji, locnji, noge, gumbi na pokrovi. Namizno posodje ostaja brez ulitega okrasja, vsa gravura na njem je dodatno delo in največkrat ne izhaja iz kositrarskih delavnic. Reprezentančni vrči dobe v tem času tisto osnovno obliko in okrasje, ki se v naslednjih slogovnih obdobjih le malenkostno spreminja, a nikoli ne preseže.

V dobi rokokoja se kositrarska umetna obrt zgleduje po oblikah in krasitvi sodobne srebrnine, vendar porcelan in fajansa vedno močnejše potiskata kositrnino iz uporabe. V XIX. stoletju kositer kot umetniška surovina ne pomeni več dosti niti ga prisiljeno kopiranje igrivosti bidermajerskih porcelanastih namiznih garnitur ne more rešiti. Po 1850 je kositrnina povsem izrinjena iz meščanskih obednic, vendar mu je umetna obu-

ditev obrti v XX. stoletju v svojih izdelkih čistih in žlahtnih oblik brez kičastih prido-
datkov vrnila nekdanjo vrednost in veljavo.

V kositrarskih delavnicah so kositer s posebnimi primesmi vred raztalili na vetrnih pečeh do 234° Celzija. Pravilno taljeno zlitino so z zajemalkami ulivali v pripravljene kalupe, bodisi da so bili ti peščeni, iz mavca, svinca, serpentina, marmorja, medenine ali železa. Predvsem kositrarji renesančne in baročne dobe ulivajo svojo žlahtno kositrnino v graviranih medeninastih in železnih kalupih. Odlitek se je potem še površinsko obrusil, reliefno okrasje pa so dodelali s puncirno iglo in dletom. Poleg te izrečno livarske tehnike uporabljajo kositrarji tudi tehniko tolčenja, pri kateri se z udarci kladivca na mehki podlagi doseže zaželen oblika predmeta. Poleg ulitega reliefnega okrasja, katerega izvedba je odkritje renesanse, je najpogostejša krasilna tehnika izdelkov cizeliranje, punciranje, vrezovanje z dletom, pilo ali iglo. S srebrom črnili, niellirali so le po posebnem naročilu in redkokdaj da kositrarji sami. V obdobju bidermajerja pa prisili kositrarje konkurenčna borba s porcelanom v srebrjenje in emajliranje svojih izdelkov. Končno morajo celo popustiti v kompromisne kombinacije kositra s steklom in porcelanom.

Zlitinsko razmerje kositra in prido-
datkov, najpogostejše svinca, pri žlahtni kositrnini in angleških izdelkih antimona, so določevali posebni deželni zakoni, ki so odredili tudi redni oblastni nadzor kositrnine, imenovan *kositrna preizkušnja*. Zlitinsko razmerje je izdelke razvrščalo v troje kakovostnih skupin, ki je bila vsaka posebej označena z določeno signaturo. Tako imenovani žlahtni kositer nosi značko angela in napis *Englisch Zinn* — iz delavnic nemških, avstrijskih in slovenskih kositrarjev — le malo slabša zlitina mora biti označena s krono (*Kronen Zinn*), še slabša z vrtnico (*Rosen Zinn*). Kositrarji manjših mest in province ulivajo namizno posodje iz zlitine, ki je malenkostno boljša od rožnega kositra, zato signirajo svoje izdelke te vrste s kombinirano signaturo vrtnice s krono. Prav iz kositrarn slovenskih mest izhaja največ boljše kositrnine s to zlitinsko oznako. Tretja vrsta kositrnine, torej vse drugo, kar ne sodi med predmete jedilnih garnitur, je bilo ulito iz zlitine v razmerju pod 6:1. Poleg kakovostne signature zlitine pa je bil vsak mojster dolžan signirati svoj izdelek tudi z lastnim znakom. Najpogostejše uporabljajo mojstri signature, kjer je kakovostna oznaka zlitine združena z njihovimi iniciali in emblemom ter dostikrat tudi z letnico zadnjega oblastnega pregleda in

Sl. 2

Reprezentančni pivski vrč z reliefno arabesko, augsburški izdelek iz dobe visoke renesanse. — Reliefna arabeska je vrezana že v kalup, po predlogi italijanskega umetnika-dekoraterja ter po roki odličnega graverja prenesena na kositer.

odobritve kvalitete izdelkov. Ravno tako igra važno vlogo v signaturi tudi emblem ali ime mesta, kjer kositrar deluje. Signatura ljubljanskega mojstra Mihaela Reitterja, ki nam jo ponazarja skica, je lep primer take kombinirane signature kvalitetnejše kositrnine.

Porast števila obrtnikov, ki so se izrecno ukvarjali samo z ulivanjem in obdelavo kositrnih predmetov, je v srednjeveških mestih Flandrije in Holandije, severni Franciji in Italiji, predvsem pa v Nemčiji, narekovala organiziranje obrtnega življenja tudi znotraj mestnih meja. Verske bratovščine mestnih obrtnikov iste stroke postanejo tako osnova tudi njihovim strokovnim organizacijam, cehom. Nürnberški kositrarji postavijo s svojo obrtno organizacijo in predpisi osnovo za združevanje kositrarskih obrtnikov po vseh nemških in tudi sosednih avstrijskih deželah. V XIV. in XV. stoletju dobe tudi avstrijska mesta Dunaj, Krems, Innsbruck, Steyr, Salzburg in Linz svoje prve kositrarske delavnice, v Gradcu leta 1564 in v Celovcu 1573; prvi izrecno kositrarski mojster v Ljubljani prične z delom 1537 (Blaž Zingieser), v Mariboru leta 1630 (Mathes Weisshaupt), v Ptujju leta

1644 (Pavel Pelsler), v Radgoni leta 1650 Adam Hammer). Posamezna slovenska mesta so podobno kot provincialna mesta sosednjih avstrijskih pokrajin v svojih mestnih statutih strogo določevala število obrtnih mojstrov posamezne stroke v sorazmerju s trgovsko in obrtno zmogljivostjo posameznih delavnic ter stvarnim popraševanjem po izdelkih, kar je bilo seveda odvisno od številčnega in gmotnega stanja mestnega prebivalstva. Omejitev števila samostojnih mojstrov znotraj mestnih meja je bila v glavnem le ukrep v korist mestnih mojstrov in v zaščito pred nelegalno konkurenco potujočih kramarjev ali prekupčevalcev kositrnine iz južnonemških kositrarskih središč. Dvojica ali trojica samostojnih mojstrov posameznega mesta, tako npr. Ljubljane, ni mogla računati na lastno obrtno združenje, zato so bili kositrarji štajerskih mest vključeni v obrtno združenje v Gradcu, ljubljanski pa priključeni združenju v Celovcu, ki pa je bilo tudi podrejeno graškemu, saj je to veljalo za glavno kositrarsko obrtno združenje notranjeavstrijskih dežel. Deželna obrtna združenja, v našem primeru združenje v Gradcu, so podrejenim ce-

Sl. 3a in b

A. Okrasni krožnik, baročni izdelek po renesančni predlogi. — Središčni medaljon: napis FERDINAND III. DG:ROM:IM:S:A — cesar Ferdinand III. na konju, odet v vladarski plašč s krono na glavi in žezlom v roki, ob njem grb s tehtnico. — Medaljoni na robu: Šest medaljонов s konjenišskimi podobami deželnih plemičev in njihovimi grbi. Medaljoni so ovalni in obrobljeni z bisernim nizom. Enako tudi roba arabeske, ki dopolnjuje vsen prostor. Arabeska komponirana v podobo stilizirane maske. Oznake izdelovalca kalupa ni, prav tako tudi ne insignij kositrarja ali delavnice. Krožnik je ulit iz izredno mehke in čiste kositrne zlitine. Verjetno masovni dekorativni izdelek — Hranilišče: Narodni muzej v Ljubljani, zbirke kulturnozgodovinskega oddelka.

B. Okrasni krožnik, baročni izdelek po renesančni predlogi. Središčni medaljon: KRISTUSOVO VSTAJENJE z banderom, ob njem se iz krste dviguje dvoje stebrov kroglastih oblakov, ki ločijo Kristusa od preplšenih vojakov. — Medaljoni na robu: 12 pokončno ovalnih medaljонов nosi podobe apostolov Petrusa, Andreasa, Iacobusa, Iohhanesa, Philipusa, Bartholmeusa, Iudasa, Thadaee, Thomasa, Simonusa, Matheusa, Mattiasa. Vmesna arabeska predstavlja cvetlično drevesce, robovi medaljонов in arabesk so obrobljeni z bisernim nizom, zunanji rob krožnika pa z renesančnim nizom ploskih ovalov. Oznaka izdelovalca kalupa je vtisnjena v grbku ob desnem vojščaku, nerazločna, insignijev kositrarja na krožniku ni. — Hranilišče: Narodni muzej v Ljubljani, zbirke kulturnozgodovinskega oddelka.

hom in preko njih mestnim mojstrom posredovala vladne in lastne obrtne odločbe, prepovedi šušmarstva in uvoza izdelkov tujih združenj, predpise o mojstrstvu, pomočništvu in učni dobi v obrti, določevala in nadzirala surovinske zlitine ter največkrat tudi posredno ali neposredno dobavljala potrebno surovino in kalupe.

Najstarejši obrtni predpis štajerskih, koških in kranjskih kositrarjev je osnovan na generalnem mandatu cesarja Ferdinanda I. iz leta 1587, v katerem prepoveduje uvoz vsakršnega inozemskega kositra, prav tako tudi njegovo obdelavo ali prodajo. Vrsta vladarjev za njim (nadvojvoda Ernest, Jožef I., Karel VI., Marija Terezija) je z raznimi uredbami, prepovedmi in dopolnili oblikovala osnovni obrtni red kositrarjev pa tudi urejala lastniška, dedna in davčna vprašanja posameznih mojstrov.

V drugi polovici XV. stoletja je v Ljubljani deloval livar zvonov Jurij — Georgius de Labaco — ki je ulival poleg zvonov, vsakovrstnih bakrenih predmetov za dom in cerkev, možnarjev in podobnega tudi prvo posodje iz kositra. Res je, da je bil Jurij kot tudi njegova naslednika, Matej Ljubljanski (Mateas de Labaco) in Frančišek iz Padove (Franciscus Patavinus), predvsem zvonar, ki je le priložnostno ulival tudi kositrnino, vendar vse tri prav glede na obrtne in življenjske

razmere takratne Ljubljane in njenega zaledja lahko štejemo za prve livarje, ki so tod ulivali tudi kositer. Prvi pravi kositrar v Ljubljani je bil že omenjeni Blaž Zingieser (1537—1544), ki je ulival tudi topove. Livarsko delavnico je imel na Rebri, po njegovi smrti je ta prehajala v lastništvo nasledujočih ga mojstrov. Blaževa vdova Uršula se je poročila z njegovim pomočnikom Lenartom Giesserjem (1544—1571), ki je prevzel Blažovo obrt in tudi dolžnost mestnega orožarnarja. Kositrarja Krištof Kop in Jorg Prefeld sta v Ljubljani delovala le nekaj let, bolje pa je obrtno uspel Ljubljančan Martin Edlman, ki je priženil z Giesserjevo vdovo ali hčerjo tudi delavnico na Rebri. Jakob Maček in njegov sin Boštjan (1599—1612 in 1613—1645) sta imela svojo delavnico na Zabjaku; da je bila njuna obrt v mestu že trdno vpeljana, moremo soditi po tem da sta oba priseljena kositrarja, Rudolf Fiering in Gregor Elber, ostala in delovala v mestu le malo časa, ker obema Mačkoma nista mogla konkurirati. Podobno kot Fiering in Elber se je v tem obdobju v Ljubljani samo začasno naselil tudi kositrar Hanns Fischer. Leta 1646 prične delovati v Ljubljani kot kositrar Andrej Smrekar, verjetno Trnovčan, ki je s priženitvijo prevzel tudi Mačkovo delavnico na Rebri. Splošna kriza, ki je kot posledica tridesetletne vojne prizadela tudi trgovsko in obrtniško prebivalstvo Ljubljane, Smrekarju ni dopuščala razmaha, moral je obrt opustiti in že šest let kasneje ga nasledi drug Ljubljančan, Jernej Pintar (1652—1673). Pintarja je v obrti nasledil Gregor (Moby) Kisl (1673—1688), poleg Kisl pa sta v mestu ulivala kositrnino še dva samostojna mojstra, Pavel Schret in Jožef Košak, ki pa oba po 1700 že prenehata z obrtjo.

Ljubljanski kositrarji XVII. stoletja so nam sicer znani iz zabeležb v mestnih arhivih, važnejši kot osebni podatki o njih pa bi bili seveda dokazi: izdelki njihovih delavnic, ki pa žal niso ohranjeni. Poudariti je namreč treba, da večina kositrnih izdelkov te dobe ni bila reprezentančna, temveč le praktičnega pomena, ki se je razmeroma hitro obrabila in odslužila, potem pa znova našla pot v talilne peči ljubljanskih mojstrov. Signiranje z mojstrovimi inicialkami in mestnim znakom je bilo predpisano že z obrtnim zakonom iz leta 1592. Brez dvoma so ljubljanski — in tudi drugi slovenski — mojstri vsaj svoje kvalitetnejše izdelke tudi signirali. Za ostalo robo, ki je bila prodana na podeželje ali namenjena sejmom odročnejših krajev, pa signiranja niso uporabljali, saj največkrat ni ustrezala predpisom. Kalupe za izdelke je

Sl. 4

Okraški krožnik, renesančni izdelek, obdelan v nielski tehniki. — Tipična renesančna arabeska na robu in v dnu krožnika je vjedkana, potem pa zalita s srebrno zmesjo, ki postane povsem črna. Površina je obdelana do polnega bleska, kar poudarja kontrast nielske okrasitve. — Hranišče: Narodni muzej v Ljubljani, kulturnozgodovinski oddelek.

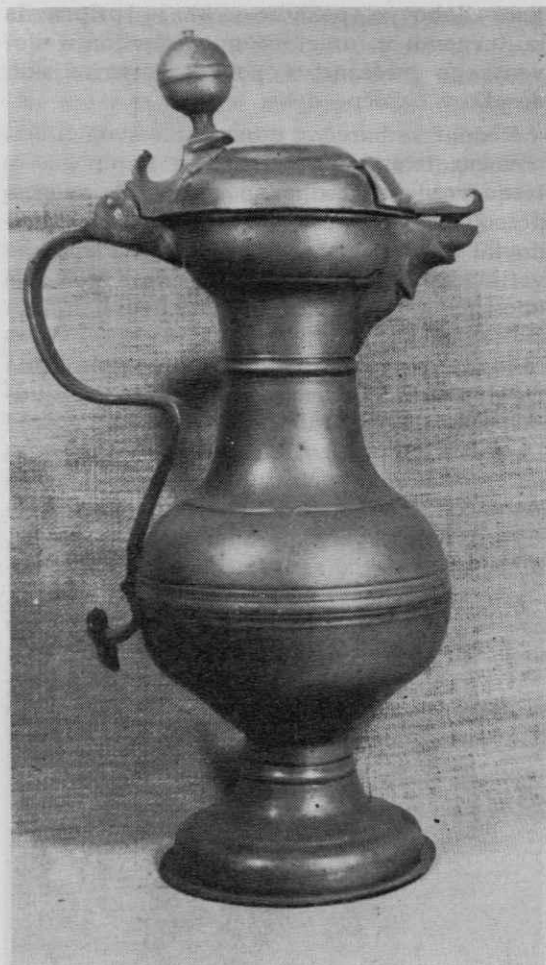
Ljubljancanom posredovala obrtna bratovščina v Celovcu. Večina teh je prihajala iz južnonemških kositrarskih središč v Augsburgu in Nürnbergu. Bili so to kalupi predmetov za splošno uporabo, brez slogovnih posebnosti ali okrasja, preprostih in ustaljenih oblik, ki so po obrtnih centrih že izginjale iz mode ali se umikale novim modelom sveže stilne oblikovitosti. Okraševanje teh ljubljanskih izdelkov se je omejevalo na površinsko vrezano, grobo izpeljano listno ali vitičasto okrasje, pa inicialke lastnikov in kratka nabožna gesla ali posvetila.

Toliko o kositrarjih te dobe. Manj nam je znanega o uporabi kositrnine v meščanskih domovih. Da je imela Ljubljana že v prvi polovici XVI. stol. svojega stalnega kositrarja, je samo dokaz, da se je srednjeveško meščanstvo slovenskih mest že zgodaj oklenilo uporabe kositrnine ter jo po zgledu predvsem meščanstva onkraj severnih meja vse intenzivneje vključevalo med svoje potrebe. Vendar promet s kositrnim posodjem vsaj ob rojstvu te obrti pri nas še ni bil tako močan, da bi mu uspelo izpodrinuti iz jedilnic in kuhinj starejšega tekmeča, lončeno in bakreno posodje, ki se je tam obdržalo kot vsakdanje, pomožno posodje še daleč v dobo, ko je tudi nadvlada kositra že davno minila. In kakor je v XVI. stoletju kositru še drugovala lončenina ter v skromnejšem obsegu tudi majolika, tekmujejo konec XVII. stoletja s kositrnino fajansa, porcelan in tudi steklo. Lep primer sožitja kositrnine z nekovinskim domačim posodjem nam daje opis inventarja krakovske kuhinje XVI. stoletja. Poleg lesenih, železnih in bakrenih predmetov je omenjen tudi sklednik s kositrnimi skledami ter žličnik s kositrnimi, lesenimi in roženimi žlicami. S kositrnino bogatejša je oprema kuhinje kranjskega trgovca s suknom Kropfhauserja; njegovo kuhinjsko posodje sestavlja vrsta kositrnih ponev, skled, krožnikov, vrčev in bokalov. V enaki meri, če že ne še bolj — saj so imeli lastne kositrarje — so se kositrnine posluževali tudi ljubljanski meščanje in prav verjetno je, da je kasneje — v dobi baroka — kositer povsem izpodrinil lončenino iz meščanskih jedilnic. V kolikšni meri sta ga uporabljala gosposka in plemstvo, pa nam kaže opis hišnega pribora in opreme jedilnice kranjskega plemiča Valvasorjeve dobe, ki omenja poleg namizne garniture iz barvane majolike 18 velikih kositrnih servirnih pladnjev, garnituro 82 kositrnih krožnikov ter poleg vrča za nazdravljanje iz serpentina še vrsto kositrnih bokalov, poličev in maseljcev.

2.

KOSITRARJI BAROČNE LJUBLJANE

Sprememba umetniškega sloga pod vplivom severnoevropske renesanse in manirizma ter vse intenzivnejše uveljavljanje predhodnemu obdobju tujih vrst umetniškega ustvarjanja pomeni v našem umetnostnem življenju dokončen prelom s tradicijami srednjega veka. V likovni umetnosti je ta prelom najbolj opazen, saj se zdaj slikarstvo kot tudi kiparstvo preusmerjata iz predvsem cerkvenih, verskih teženj v izrazito meščanski, profani milje ter se sčasoma dodobra podredita njegovim političnim in razsvetlenskim nagibom. Zunanji znak te preusmeritve se v umetnostnem delovanju izraža med drugim tudi v krasilni motiviki, kjer nekdanje

Sl. 5

Reprezentančni vrč za vino ali pivo, baročni izdelek brez signature. — Takšni reprezentančni vrči se v dobi kasnega baroka izdelujejo po želji posameznih verskih in cehovskih bratovščin ter služijo bolj za okrasje kot namenu. Vrč na sliki je visok nad 60 cm, z dvojnikom vred je krasil zbirni prostor ene izmed ljubljanskih cehovskih bratovščin. Zdaj je last Narodnega muzeja v Ljubljani

»gotske«, srednjeveške motive nadomestijo severnorenesančni vzori, katerih odsev se kaže v oblikah okovja, hrustančevja in zavojčevja.

Slog, vsebina in okus umetnostnih stvaritev predbaročne dobe kakor tudi dosežkov sodobnih umetnih in polumetnih obrti so ozko navezani in odvisni od umetniškega ustvarjanja nemške reformacijske dobe. Sožitje obeh, v verskih vprašanjih reformacije povezanih dežel, je umetnostnim ustvarjalcem na Slovenskem posredovalo tudi reformirancem lastno, progresivno težnjo po odmiku od cerkvenih dogem in sprostitvi vsakršnega umetniškega ustvarjanja. Proti-reformacijsko gibanje pa pri nas hitro zatre šibki poskus reformacijske umetnosti, ki tod ni našla zadostnega odziva. Šele Valvasorjev čas prinese v slovensko kulturno življenje tisto duhovno poživitev, ki je pripravila kulturnemu in umetniškemu izživljanju slovenskega meščanstva pot do stvariteljskih dosežkov baročne dobe.

Vendar se baročna umetnost v svojem slogovnem izrazu in oblikah še v mnogočem tesno veže na predhodno gotiko. Za splošno presojo vloge baroka v naši umetnostni zgodovini je treba predvsem vedeti, da se je po gotiki zahodnoevropska umetnost pri nas udomačila, postala sestavni del življenja in življenjskega osredja našega ljudstva, v baroku pa se je to sožitje toliko poglobilo, da je združilo v enotnem razpoloženju vse ljudske plasti, fevdalno, meščansko in kmetško.¹ Da nas je to povezovalo s sosednjimi deželami v širok okvir srednjeevropske kulturne skupnosti, potrjujejo in podčrtujejo že same stvaritve naše baročne umetnosti. Dvoje kulturno-umetniških središč baroka na Slovenskem, vsako obarvano z izvirnimi slogovnimi značilnostmi, oblikuje slovensko baročno umetnost v enakovredno vrstnico umetnosti srednjeevrop. baroka. Štajer. Gradec predstavlja središče uveljavljanja italijanskih vplivov pri nas, Ljubljana oblikuje sprva s

pomočjo tujerodnih, potem pa z lastnimi slogovnimi dosežki tisto niansiranje baročne umetnosti, ki jo splošno označujemo z imenom »ljubljski« barok. Že v Hrenovi dobi začrtani odklon od vzorov srednjeevropskega protestantskega duha v umetnosti je končno privedel do polne naslonitve na vzore italijanskega manirizma in zgodnjega baroka usmerjene ožje slovenske inteligence, združene v Akademiji operozov. V XVIII. stoletju deluje v Ljubljani vrsta tujih in domačih umetnikov, tako Cussa, Pozzo, Robba, Mislej, Rotman med kamnoseki in kiparji, Metzinger, Bergant, Kremser-Schmidt, Jelovšek in Cebej med slikarji in Maček kot gradbenik, da omenimo samo najpomembnejše, ki postanejo poleg intenzivno delujoče frančiškanske podobarske delavnice oblikovalci tistega specifično ljubljanskega sloga baročne umetnosti, ki se je kot izviren umetnostni element obdržal živ in prisoten v slovenskih umetnostnih stvaritvah skoraj vse do dobe impresionizma.

Nekoliko drugačna je slika dosežkov baročnih umetnih obrti. Ta se v svojih stremljenjih še zdaleč niso tako odločno preusmerila niti povzela nove poti. O kakšni slogovni naslonitvi na vzore ožje ljubljanske ali slovenske baročne umetnosti skoraj da ne moremo govoriti. Razlog je preprost: umetne obrti kot vse obrti te dobe nasploh ostajajo še trdno omejene v ozkem oklepu prav srednjeveškega cehovstva, ki vztraja na konsevativnih tradicijah duhovno okornih obrtnih bratovščin ter ne dovoljuje niti se ne ogreva za stilno sproščenostjo te dobe, ki je prav za ljubljanske umetnostne stvaritve tako značilna. Opazno naprednejši so štajerski, deloma tudi koroški mojstri umetnih in polumetnih obrti, med katere se je prav v tej dobi pričelo naseljevati veliko italijanskih mojstrov, ki jim je patent cesarja Karla VI. dovoljeval stalno naselitev in dosegajo mojstrskih pravic, enako domačinom. Tako dobe nižjeavstrijske dežele vključno s Štajersko v tem času vrsto kositrarskih delavnic, ki jih vodijo italijanski priseljenci, ki so se v deželi ustalili, uredili obrt po vzoru iz domovine ter svoj priučeni slog, spretnost in vzore skušali uveljavljati tudi vnaprej. Z budnim očesom za dobiček so prišli največkrat sami v deželo, privedli s seboj ženo in otroke in končno, seveda prav po italijansko, še brate in nečake. Tako nastajajo pravcate generacije sicer prilagojenih, a še vedno napol italijanskih kositrarskih družin z zvenečimi romanskimi imeni, ki jim je mogoče slediti daleč v XIX. stoletje, torej v dobo, ko so domačini že pričenjali opuščati kositrarsko obrt.

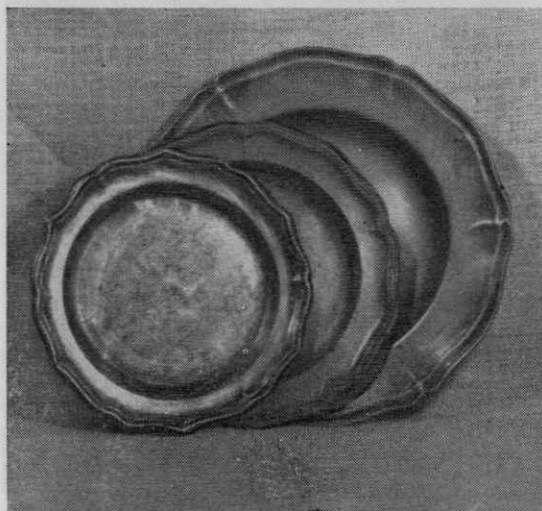
Sl. 6

Michael Reitter — signatura za rožni kositer s krono

Ti »potujoči Milanezi«, kot jih imenujejo cehovski akti, so se naselili predvsem po deželnih mestecih izven Gradca, kjer jim domačini niso puščali do veljave, v Celju, Mariboru, Ptujju in deloma v Beljaku in Celovcu pa s svojimi ceneni, a ne vedno manjvrednimi izdelki neusmiljeno konkurirajo mojstrom cehovskih središč. Tako se je družina Caminolti usidrala v Mariboru, Stretti pa so prevzeli v svoje roke kositrarsko dejavnost v Celju in Ptujju, kjer deluje tudi Cerotti s svojimi nasledniki. Celu obrtnemu središču odmaknjeno Novo mesto šteje med meščane kasnega XVIII. stoletja kositrarja ali trgovca s kositreno robo Italijana Sartorija.² Peretti, Stretti starejši in Watty kositrarji v Celovcu, Franc Philippi, že naturalizirani italijanski kositrar iz Radgone, pa postane celo deželni mojster graške obrtne zveze.

Če se zdaj ustavimo nekoliko dlje pri ljubljanski kositrarski obrti baročne dobe, potem moramo priznati, da ta kakega izrednega napredka ni doživela. Meščanske potrebe takratne Ljubljane so sicer resda očitno narasle, posebno še, ko se je gospodarski položaj avstrijskih dežel ter posredno preko njih tudi slovenskih pokrajin v teku XVIII. in XIX. stoletja znatno okrepil, ko so slovenska mesta odprla svoja vrata ne samo tranzitni trgovini nemško-avstrijske srednje Evrope z agrarno in surovinsko bogatim Balkanom in pomorskimi tržišči severne Jadranske obale, temveč tudi z lastno obrtniško in trgovsko dejavnostjo ustvarjala zbiranje lastnega finančnega kapitala. Toda številčni porast meščanstva kot njegovo nenehno tekmovalstvo z življenjsko ravnijsko razredčenega plemstva vsaj na mestno kositrarsko obrt ni prav nič vplival. Še vse stoletje tja do tridesetih let XIX. stoletja obvelja v Ljubljani nenapisano pravilo, da mestnim in okoliškim potrebam povsem zadostujejo trije kositrarski obrtni mojstri s svojimi delavnicami. Res je od časa do časa bivalo in delovalo v Ljubljani tudi po več mojstrov, oziroma doseglo mojstrske in meščanske pravice več kositrarjev, toda ker mesto ni zmoglo delavnic zanje niti jim z zadostnim odkupom izdelkov zagotoviti obrtni obstoj, so ti po dosegi mojstrstva kmalu odšli drugam prekusiti srečo v obrti. Domačih mojstrov, Ljubljancev, je v tem obdobju več kot v predhodnjem, ne zaostajajo pa tujci, predvsem Nemci, ki se doma niso mogli več uveljaviti. Kar jih ni moglo sprejeti v uk obrtništvo deželnih središč, ti zaidejo potem v provincialna mesta in Ljubljana nudi zatočišče in obrtno usposobljenost marsikateremu od

njih. Zanimivo je, da se v Ljubljani ni mogel udomačiti in tu pričeti samostojno opravljanje obrti noben Italijan, kakor je to postalo že skoraj običaj v štajerskih mestih. Organizacijsko vezani in tudi ozko odvisni so ostajali ljubljanski kositrarji še vedno v združenju v Celovcu, ki pa je bilo tudi samo pod močnim vplivom kositrarsko trdnjega Gradca. Ljubljancev so sicer resda dvignili produkcijo svojih izdelkov, razširili trgovino in tudi bolje uspevali ter izdelovali poleg običajnih trgovini namenjenih predmetov tudi več reprezentančnega posodja, to pa je bilo še vedno ulito po že zastarelih, slogovno nesodobnih kalupih. Pri nabavi kalupov so bili odvisni od Celovčanov, ki jim v izbiri le-teh niso dopuščali nikake prednosti. Ljubljana lastnih kaluparjev med kositrarji ni nikoli imela in tudi če so se po končanem romanju domači pomočniki hoteli okoriščati s pridobljenim znanjem, je postalo to doma in v utesnjenih domačih cehovskih razmerah kaj hitro zastarelo, možnosti razvoja pa so bile v provinci že tako minimalne. Ljubljanske in prav tako delavnice v Celju, Mariboru in Ptujju pa so predvsem izdelovale preprostejšo potrošniško robo in le v izjemnih primerih tudi reprezentančne kose. Precej teh pa so ljubljanski kositrarji kupovali in uvažali iz Nemčije ter so kot tihotapsko blago obšli nadzor Celovčanov ali Gradčanov. Ljubljana prav tako ni imela mojstrov, ki bi zahtevnejše predmete sami obdelovali do polnejšega sijaja in vrednosti v okrasju. Da pa je kljub temu krasila marsikatero ljubljansko sprejemnico ali obednico vrsta res-

Sl. 7

Troje baročnih namiznih krožnikov. — Troje primerov priljubljenega namiznega posodja iz konca XVII. in XVIII. stoletja z značilnimi variacijami s linije narezanega krožnikovega roba.

nično kvalitetne kositrne posode, gre kljub vsemu zasluga domačim mojstrom. Kolikor sami niso zmogli zadostiti zahtevnejšim kupčevim željam, so pa vsaj posredovali zahtevano od drugod. Vendar pa moramo poudariti, da je kositrno posodje baročne dobe pri nas prav zaradi uveljavljanja na Štajersko priseljenih italijanskih mojstrov in nelegalnega dotoka tujih izdelkov pridobilo vsaj nekaj tudi na svoji lepoti in stilni oblikovitosti, ki je sicer počasneje, a vendar zvesto skušala posnemati dosežke srebrarskih delavnic italijanske visoke renesanse, in vmes vključevati tudi okusu prirejeni nadih srednje in južnonemških slogovnih posebnosti Ederleinove modelarske šole. V zbirkah muzejev slovenskih mest se je ohranilo nekaj lepih primerkov takšne baročne okrasne ali okrašene kositrnine.

Ederleinove variante Briotovih temperanih garnitur v provincialna mesta niso zašle. Pogosti okras baročnih meščanskih domov pa postanejo že spredaj omenjeni stenski krožniki z reliefno okrasitvijo in religiozno ter priložnostno motiviko. Priljubljeni način krasitve krožnikovega dna in roba z medaljoni in arabesko ornamentiko dopolnjuje vgravirano okraševanje sicer gladkih krož-

nikov in pladnjev iz boljše kakovosti kositrne zlitine. Tekočinsko posodje, vrči, bokali in kanglice, doživi le poživitev oblike, ki je često samo po renesančnem posegu izpeljana gotska oblika, in ji je ne vselej posrečeno dodan vgraviran okras. Baročni cehovski vrči ter bokali »dobrodošlice« (»Willkommen») ohranjajo vsaj v glavnem že tradicionalne oblikovne posebnosti.

Med izrecno okrasno kositrnino, ki se je uveljavila tudi na Slovenskem, pa naj je bila uvožena ali izdelana od domačega mojstra po tujem kalupu, sodi vrsta manjših, največ do 24 cm v premeru obsegajočih stenskih krožnikov s prizori iz zgodb Svetega pisma. Med temi so krožniki z Adamom in Evo, Noetom, podobami apostolov in Kristusovim vstajenjem najpogostejši. Tudi priložnostni motivi niso redki. Tako krožnik z osrednjo podobo cesarja Ferdinanda III. in deželnimi knezi v medaljonih ali pa Gustavom Adolfom in vojskovodji tridesetletne vojne. Vrsta krožnikov z ulitim reliefnim okrasjem pa praznim osrednjim medaljonom ali grbom se zaključuje s standardnimi, napol kičastimi primerki nekaterih deželnih ali plemiških grbov in portretov. Vrezovanje okrasja v svojem posnemanju največkrat zastaja za reliefnim krašenjem. Motivi so podobni, svetopisemskim prizorom se pridružujejo prigodnostni, zahtevnejši arabeski ornament pa zamenjuje cvetlična vitica, listni venec ali geometrijski ornament. Prav zadnje dokazuje provincialno nespretnost izdelovalca ali okraševalca, ki največkrat posnema in ponavlja okrasne motive spretnejše in domiselnejše roke, sam pa ostaja na pol poti diletantstva.

Notranja in zunanja politika Karla VI. in naslednice, absolutistke Marije Terezije je bila v močno oporo razvoju gospodarstva in trgovskega kapitalizma avstrijskih dežel. Tudi obrtna politika njune dobe doživi preobrat na bolje. Splošni obrtni zakon (Codex Austriacus) je izboljšal Karel VI. v letu 1689; ta je le z majhnimi spremembami ostal v veljavi še do vladanja Jožefa II. Po njem si obrtniki brez dovoljenja deželne gosposke niso mogli širiti območja svoje obrtne zveze niti ne izdajati novih »cehovskih pisem« (ustanovnih cehovskih listin). Tudi pristojbina ob sprejemu mojstra v obrtno združenje se v tem obdobju zniža, obrtni mojster pa more postati le tisti, ki je oženjen ali vsaj zaročen. Da ne bi prihajalo do nesporazumov med posameznimi cehovskimi združenji in deželno gosposko, določa obrtni zakon Karla VI. tudi vsaki obrtni panogi dodeljenega upravnega uradnika, imenovanega

Sl. 8

Troje žlic iz zgodnjega XVII. stoletja. — Ročaji žlic so docela ravni in bogato oblikovani. Srednja žlička je skoraj ploščata. Oznak izdelovalca ne nosijo. Zdaj so last Narodnega muzeja v Ljubljani, zbirke kulturno-zgodovinskega oddelka

Commisario, ki naj bi bil posrednik med obrtno organizacijo in deželno oziroma dvorno upravo. Vsak obrtniški mojster lahko sam postavlja cene svojim izdelkom ne oziraje se na politiko cen lastnega ceha. V dopolnilo splošnega obrtnega zakona pa je Karel VI. izdal tudi vrsto patentov, ki urejujejo notranje poslovanje posameznih obrtnih panog. Kositrarski obrtni red je v bistvu ostal enak tistima iz leta 1639 in 1720, ukinja le pred 8 leti uzakonjeno omejitev obrtnikov in nasploh priporoča povečanje kositrarske obrtne dejavnosti.

Leta 1732 je Karel svoj obrtni zakon obnovil in mu dodal še nekaj novih določil. Vsa ta določila pa v bistvu ščitijo le interese cehovskih organizacij samih in so naperjene proti naraščajočemu progresivnemu gibanju zapostavljenega obrtnega članstva, torej pomočnikov, ki so se v okosteneli cehovski hierarhiji občutili vse bolj ogrožene. Prepovedano jim je bilo štrajkati, vpeljano je bilo strožje nadzorstvo nad njihovimi stanovskimi zvezami, ki so si jih ustanovili v zaščito pred samovoljo lastnih cehovskih mojstrov, njihove dokumente in izkazila prevzamejo v skrb cehovski nadmojstri. Zakon jim prav tako prepoveduje nošenje bočnega orožja — mečev, veseljačenje in pretepe s študenti, pomočniška potovanja v tujino in poroke s tujkami. Marija Terezija je očetov obrtni zakon v celoti potrdila leta 1750, potem ko je leto prej ukazala revizijo vseh cehov v monarhiji. Prav tako se ni bistveno spremenil obrtni red kositrarjev, kateremu je leta 1770 dodala le prepoved uvoza tuje surovine in izdelkov — tu je mišljena konkurenca južnonemških mest — ter leto kasneje prepoved dela in kategorično kaznovanje šušmarjev (Stümper, Frötaer, Störzer, Stöhrer). Zadnji kositrarski red, ki ga je po dvornem nalogu tiskal dunajski župan in dvorni obrtni svetovalec Joseph Hörl je ostal v veljavi nespremenjen vse do zatona kositrarske dejavnosti nižjeavstrijskih dežel.

Družabni obredi in ustaljene navade znotraj posameznega ceha ostajajo v veljavi prav do razpada cehov po francoskih vojskah. Predvsem manjša mesta z maloštevilnimi obrtnimi člani ohranjajo svoje družabne običaje žive do konca. Navada, da prehaja obrtna pravica z očeta na sina ter tudi na hčer, ki se potem poroči z enim izmed očetovih pomočnikov, ter druga, da stori isto tudi mojstrova vdova, je le strogi ukrep proti nezaželeni razširitvi obrti ter omejevanje podjetnosti tujih priseljencev, katerih obrtne pravice je zakon že ščitil. Prepustitev obrti drugemu, prodaja delavnic ali obrtnih pravic

je bila zdaj vezana na tolikšne pristojbine in juridične obveznosti, da je le redko prešla v roke nekositrarja. Istočasno postajajo možnosti pomočnikov za doseg lastnih delavnic vse manjše, kar obrti seveda ni koristilo, čeprav je ščitilo interese samih mojstrov. Prav ta okostenelost je v dobršni meri še pospešila propad zamirajoče obrtne dejavnosti, ki brez pozitivne mladosti ni zmogla slediti splošnim zahtevam kulturnega razvoja časa in je morala slej ko prej podleči konkurenčni proizvodnji fajanse in porcelana. Vsaj v provincialnih kositrarskih delavnicah je to ozko oklepanje nekdanjih cehovskih tradicij ter odbijanje vsake nove iniciative povzročilo tako nagel propad obrti takoj za tem, ko je bilo cehovstvo kot preživela obrtna organizacija odrinjeno iz gospodarskega življenja ponapoleonovske srednje Evrope.

Že obrtni red kositrarjev, ki ga je uvedel nadvojvoda Ernest leta 1592 za vse avstrijske dežele, zahteva od mojstrov obvezno signiranje vsakega njihovih izdelkov z znakom kvalitete, insignijami mojstra izdelovalca in pečatom mesta, v katerem je moj-

Sl. 9

Baročna namizna servirna skleda. — Tovrstne kositrne posode so večinoma izdelane iz dobre kovinske zlitine. Dosežajo globino 5 do 6 cm. Oblika privihanega robu posode variira enako kot pri krožnikih. Ročaja sta na posodo pričinja, njih oblika je različna, a slogovno dosledna. Posoda na posnetku je last Narodnega muzeja v Ljubljani, zbirke kulturnozgodovinskega oddelka

ster deloval ali bil včlanjen v obrtno organizacijo. Vendar v ostri konkurenčni borbi med posameznimi kositrarskimi področji in mojstri pa ob močnem šušmarstvu v trgovini z vtihotapljeno robo večina mojstrov, predvsem provincialnih, svojih izdelkov ni vedno signirala, posebno še, če kvaliteta kositrne zlitine ni ustrezala predpisom. Člani posameznih pokrajinskih zbornic so se proti tej nevarni razvadi sicer odločno borili in prestopnike tudi občutno kaznovali, vendar je kljub temu uhajala njihovemu nadzoru vrsta manjvrednih izdelkov, namenjenih prodaji na podeželskih sejnih, ki jih budno oko pokrajinskega Commissaria ni moglo vedno nadzirati. Nasprotno pa tudi izredni, reprezentančni kosi posodja iz najboljše, »angleške«, kronske in tudi rožne zlitine kositra niso potrebovale signiranega jamstva izdelovalca in je zadoščala le kontrolna signatura zlitine. Popravljeni in dopolnjeni obrtni zakoni iz leta 1639 in 1709 sicer skušajo narediti red tudi v tem vprašanju, vendar sta bila šušmarstvo s kvaliteto zlitine ter tihotapljenje tuje in cenejše kositrnine že tako zakoreninjena, da ju vsaj po provincialnih delavnicah niso mogli kar takoj odpraviti. Lahko pa trdimo, da se je to vprašanje pričelo odločneje reševati šele pod vlado Karla VI. in dalje pod centralistično upravo Marije Terezije, ko je odmev odločnejših vladnih ukrepov v obrti dosegel tudi skrajni rob območij provincialnih kositrarskih delavnic. Po objavi zakona o prosti priselitvi tujih kositrarjev pa je tudi težnja po šušmarstvu in tihotapstvu pojenjavala, saj so se s tem največ ukvarjali prav tisti kositrarji, ki jim oblast zaradi enega ali drugega vzroka, tuje-rodnosti ali neštalnega delovanja brez lastnih delavnic, ni dovoljevala včlanjenja v obrtnih zvezah.

Kot že omenjeno, nam signature ljubljanskih in prav tako slovensko-štajerskih kositrarjev pred prelomom XVII. v XVIII. stoletje niso znane. Pravilneje bi bilo, če bi temu še dostavili, da so, — kolikor so bili izdelki tedanjih ljubljanskih mojstrov sploh signirani, kar pa je po letu 1674 že moralo biti³ te signature s predmeti vred končale v talilnih pečeh. V prvih desetletjih XVIII. stoletja so bili mojstri v prizadevanju za svoj poklicni obstoj in uspeh prisiljeni dosledneje izpolnjevati zahteve cehovskih zbornic v Celovcu in Gradcu tudi pri vprašanju označevanja svojih izdelkov. Prav izdelkov iz XVIII. stoletja pa se je tudi največ ohranilo. Največ seveda zopet le tistega posodja, ki je bilo ulito iz boljše ali najboljše kositrne zlitine (kronski ali rožni kositer v zlitinskem raz-

merju 10:1). Med tem posodjem pa številčno prednjačijo namizni krožniki, ki jim ob uporabi še skrbno negovanim čas ni mogel do živega. Drugega namiznega posodja je manj, prav tako tudi tekočinskega, torej vrčev, bokalov, vrčkov in kanglic za mleko in vino, kar je vse hitreje odslužilo svojemu namenu kot masivni, težki krožniki namiznih jedilnih garnitur. Pomožno kuhinjsko posodje, predvsem večrobe vodne ročke z vijačnimi pokrovi in cevastimi izlivki, ki so služila tudi kot posteljni grelci ter so nasploh priljubljeno posodje meščanskih gospodinjstev baročne dobe, je bilo ulito iz slabše kositrne zlitine. Toda tudi obrabilo se je manj, zato jih v muzejih tudi nahajamo v tolikem številu. Večina njih ne nosi nobenih signatur, toda tokrat ne zaradi šušmarstva, temveč ker je bila tem predmetom zlitinska kakovost določena na nizko razmerje in se goljufija z njimi ni izplačala.

Prav posodje, ulito v začetku in potem v teku vsega XVIII. stoletja, pa nam posreduje med številnimi tujimi signaturami tudi prve doslej ugotovljive mojstrske signature ljubljanskih in štajerskih kositrarjev. Običajno so to že omenjene kombinirane signature, ki združujejo v enem znaku mestni emblem in inicialke mojstra z zadnjo letnico obrtne kontrole njegovih izdelkov. Pri Ljubljancih je ta znak najpogostejše sestavljen oval ali krog, v katerem nosi levo polje podobo mestnega grba, torej eno- ali dvonadstropni stolp s cinami, nad katerim se vzpenja ali boči podoba zmaja. Ob stolpu so vrezane številke letnice, nekaj mojstrskih signatur pa je tudi brez njih. Desno polje kaže emblem mojstra kositrarja. Večina ljubljanskih mojstrov upodablja kot svoj emblem vrček ali kanglico, tudi čajno ročko, v enem primeru tudi zvon(ec). Nad tem predmetom so mojstrove inicialke. Signature posameznih mojstrov in delavnic se ločijo med seboj le po obliki obrobja in polnil samega znaka ter v obliki upodobljene posode. Takšne signature obeležujejo predmete srednje kakovosti, torej zlitinskega razmerja 6:1 in 8:1, medtem ko uporabljajo mojstri za boljšo kakovost tudi druge, ustrezne signature. Jera nove in Reiterjeve signature za žlahtnejši kositer nosijo v pokončnem ovalu lik kronane vrtnice med prekrižanima vejicama. Sarburgovi boljši kositrni predmeti so signirani s kronano vrtnico v rokokojški kartuši. Dva ljubljanska mojstra signirata svoje izdelke z običajnim kombiniranim emblemom v ščitku.

Nadaljnji vrstni red ljubljanskih kositrarjev v dobi baroka nam je razviden po letni-

cah dosega ljubljanske meščanske pravice oziroma po drugih važnejših zapiskih v magistratnih sejnih zapisnikih.

Leta 1693 je v Ljubljani na Karlovški cesti deloval kot livar topov in zvonov Gaspar FRANCHI, ki je ulival tudi drobnejšo kositrno robo za cerkvene potrebe. Leta 1703 se je pri magistratu pritožil čez kositarje, češ da ti ulivajo tudi svinčene plošče ter s tem segajo na področje njegove obrti. Spomladi leta 1699 je pri magistratu zaprosil za meščanske pravice ter zanje tudi plačal 10 florintov pristojbine Ljubljančan Jožef LESSAR (tudi Lösser),⁴ ki se je izučil obrti najbrže pri Kislu. V obrti mu vsaj spočetka ni moglo dobro iti, ker že v aprilu 1704 zasledimo v magistratnem zapisku, da naproša za odlok vplačila davka na obrt. Ker pa zapisnik navaja zaostali davek za prvo leto njegovega obrtnega dela, moremo sklepati, da je Lessar začel samostojno delovati šele leta 1703 ali kvečjemu 1702.⁵ Meščanska pravica pa mu je potrjena leto dni po prošnji zanj, torej v letu 1700. Od tega leta pa do 1705 je Lessar stanoval v Krojaški ulici 8.⁶ Po letu 1705 ni več uradnih zapiskov o njem niti navedb o plačevanju obrtnega davka. Verjetno je po 1705 prenehal z obrtjo.

Leta 1711 je zaprosil za meščanstvo pri ljubljanskem magistratu češki kositar Daniel PELARDUS (Pelargus), potujoči pomočnik, sin mestnega svetovalca iz Plzna, ki je hotel postati četrti mestni obrtni mojster, pa je zaradi tega prišel v spor s cehom, ki mu ni dovolil kupiti delavnice. Ker se v sodnem zapisku omenja tudi Pelardusova žena — najbrže Lessarjeva vdova —, se je Pelardus verjetno skušal vrniti med ljubljanske kositarje na običajni način s poroko mojstrove vdove, pa mu celovška obrtna zbornica na prigovor ljubljanskih mojstrov ni dovolila samostojnega delovanja v Ljubljani.⁷ Po poravnavi z obrtno zbornico — in verjetno tudi z ljubljanskimi kolegi — je še isto leto prejel meščanske pravice skupaj z zidarskim mojstrom Gregorjem Mačkom, gostilničarjema Andrejem Cerarjem in Nikolajem Veharjem (Weahardt), barvarjem Osterlejem in krojačema Rodetom in Melino.⁸ Vendar Pelardus ni dolgo ostal v Ljubljani, temveč se je odselil v Celovec, kjer se je (znova) poročil z Ano Barbaro Reiner ter prevzel njeno delavnico. Umrl je leta 1717 ali 1718, ko je celovška zbornica prevzela skrbstvo nad njegovo zapuščino.⁹

Prvi dve desetletji XVIII. stoletja delujejo v Ljubljani še vedno trije samostojni obrtni mojstri vsaj z dvema delavnicama. Njihov obrtni položaj vsaj v tem času ni mogel biti

rožnat, sicer bi Pelardusu pustili opravljati samostojno obrt v mestu. Prav isto zavlačevanje pri dodelitvi meščanskih pravic po mestnih kositrarjih se ponovi v letu 1719, ko je pri magistratu zaprosil zanje italijanski priseljenec Ludovico PIANNA (Pianno), pa jih je dobil šele po dveh letih skupaj z graškim mojstrom Johannesom LANERJEM.¹⁰ Pianna je bil Milančan; kot pa je možno sklepati po zapisku iz leta 1721, je bil hkrati tudi vojak ali v vojaški službi gradu Guard. V Ljubljani je bival le nekaj let, saj pozneje ni nobenega dosegljivega dokaza o njegovem obrtnem delovanju ali bivanju. Verjetno je kot vojak ali vojni ujetnik prišel v mesto, tu pa se udinjal kot nesamostojen kositar v delavnici enega izmed takratnih mestnih poklicnih kolegov, pa se kasneje zopet vrnil v domovino.

Drugi kositrarski mojster, ki je hkrati s Piannom zaprosil za meščansko pravico ter jo tudi takoj dobil, je bil češki mojster iz Prage, Dominik Frančišek VOLGMAN. Razen tega arhivskega podatka o njem ni več znanega.¹¹

Leto pred Lanerjem in Pianno (1720) je dosegel meščansko pravico Anton JERAN

Sl. 10

Baročna ročka za prenašanje vode. — Sesterorobno kvadratično posodo z vijčnim pokrovom in ročajem ter izlivkom na čep so uporabljali tudi kot posteljne grelce. — Posoda na posnetku kaže tipično baročno okrasitev ročaja. Ker je večina vodnih ročk ulita iz zelo slabe kositrne zlitine (4:1) in ker je bila njihova uporaba v kuhinjah in gospodinjstvih vsesplošna, je na njih težko zaslediti signature izdelovalca. Največkrat nosijo — kot posoda na posnetku — inicialke lastnika in kvečjemu še skromen vgraviran okrasek

(Jerann) iz Komende pri Kamniku.¹² Svojo delavnico je imel nekje v današnjem Poljanskem predmestju. Je prvi mojster kositrarske družine Jeranov, ki se je obdržala v 80. leta XVIII. stoletja. Tudi njegova mojstrska signatura je ena prvih ugotovljenih signatur ljubljanskih kositrarjev. V prečnem ovalu, ki ga sestavlja dvojje spojenih okroglih polj v obliki ležeče osmice, kaže levo polje stolp s cinami in zmajem ter letnico 1720 ob njem, desno polje pa čajno ročko in inicialki A. I. Anton Jeran je kot mojster deloval najkasneje do leta 1752, po njem je prevzel obrt in delavnico njegov sin Franc JERAN, ki je l. 1753 prejel meščanske pravice.^{12a} Ta je očetovi mojstrski signaturi spremenil le inicialki. Medtem ko izdelkov njegovega očeta skoraj ni mogoče več izslediti, pa je nekaj njegovih izdelkov v zbirki ljubljanskega in celjskega muzeja. Iz njegove delavnice je namizna skleda z ročaji premera 25 cm in globoka 5 cm. Skleda je sicer oblike, ki je v času baroka pri nas običajna, je pa iz dobre zlitine in zelo solidne izdelave. Namizni krožnik, ohranjen v celjski muzejski zbirki, je prav tako soliden izdelek, ki je kljuboval obrabi in času. Solidno in vestno delo v obrti odlikuje tudi tretjega družinskega kositrarja, Avguščina Jerana, ki je nasledil očeta Franca leta 1767 in isto leto dobil tudi meščanske pravice.¹³ Tudi ta spremenj svoje mojstrsko znamenje za žigosanje izdelkov samo toliko, da zamenja očetovi inicialki s svojima (A. I.); ker pa je pri izdelavi svojega posodja že uporabljal kalupe rokokojskih form, je njegove izdelke lahko ločiti od izdelkov njegovega deda Antona. Zbirka ljubljanskega muzeja šteje tudi garnituro treh namiznih skled rokokojske oblike z njegovo signaturo. Hkrati z Lanerjem in Antonom Jeranom je v Ljubljani deloval tudi kositrar Evstahij UNTERSTEINER,¹⁴ vendar o njem ni več znanega kot samo letnica dosege meščanskih pravic. Drugi mojster te dobe, Lorenz GEZLINGER, iz Payuna, je postal ljubljanski meščan leta 1728. Svoje izdelke je signiral z žigom, ki nosi letnico 1728 ob stolpu, desno polje pa prikazuje krilatega leva s kanglico v iztegnjenih prednjih šapah. Ta signatura se le po inicialkah loči od Lanerjeve, možno je, da je Gezlinger po njem prevzel delavnico in tudi uporabljal njegovo signirno železo. Gezlinger je kot ljubljanski mojster in član celovške obrtne zbornice v arhivih večkrat omenjen, graški muzej hrani njegov vrček s pokrovom z baročno oblikovanim gumbom.

Gezlingerju sledita l. 1744 dva, prav tako v Ljubljano priseljena kositrarska mojstra, Andrej SARBURG in Jobst Willhem HORN-

MANN. Magistrat jima je dodelil meščanske pravice spomladi 1733.¹⁵ Sarburg je postal leta 1748 celo deželni mojster celovške obrtne zbornice.¹⁶ Nekaj njegovih krožnikov v zbirkah v Škofji Loki in Ljubljani sicer ne more dajati vpogleda v kakovost in sortiment njegovih izdelkov, naziv deželnega mojstra pa potrjuje, da je bil v svojem času vsekakor vodilni mojster v Ljubljani. Hornmannu pripisujemo signaturo z inicialkami B H ali I H v ščitku, zadnja bi pa prej pripadala mojstru Herwerthu, ki ga bomo še omenili.

Leta 1745 postane ljubljanski meščan z Dunaja priseljeni kositrar Franc OBLEITNER,¹⁷ ki je oče Franca Jožefa ABLEITERJA (tudi Ableithnerja), enega zadnjih ljubljanskih kositrarjev. O Francu Obleitnerju razen magistratnega zapiska o sprejemu meščanstva ne vemo ničesar. Kositrnine iz njegove delavnice vsaj po muzejskih zbirkah ni, prav tako nam ni znana njegova mojstrska signatura. Njegov sin, ki postane ljubljanski meščan leta 1795 ali nekaj prej, je leta 1796 že naveden kot kositrarski mojster in meščan v uradnem glasniku za vojvodino Kranjsko (Instanz-Schematismus für Herzogthum Krain), kjer je navedeno tudi njegovo stanovanje v Židovski ulici 285. Instanz-Schematismus navaja Ableitnerja v seznamu mestnih kositrarjev vsa leta do 1807, vendar citira A. Aškerc v svojem obrtnem stanju v Ljubljani 1809 Ableitnerja po navedku magistratnega arhiva še vedno za delujočega mojstra. Po ukinitvi obrtnih cehov in uvedbi popolne obrtne svobode v času francoskih Ilirskih provinc so ljubljanski kositrarji nekaj časa še opravljali svojo obrt, ni pa nobenih uradnih navedb v njih.¹⁸

Tudi kositrarja Martin SCHELLE (Scholl) in Mihael REITER (Reitter) opravljata kositrarsko obrt v Ljubljani v istem času kot Ableitner.¹⁹ Martin SCHELLE je stanoval najprej na Mestnem trgu, potem na Žabjaku in končno za mestnim obzidjem, kar na neki način dokazuje pojemajočo obrtno srečo zadnjih ljubljanskih kositrarjev, ki so že občutili konkurenco naraščajoče proizvodnje fajanse in porcelana v avstrijskih deželah. Njegova signatura se nam je ohranila na enem samem krožniku, ki ga hrani muzej v Ljubljani. Žig je enak žigom Jeranov, toda brez letnice. Tudi Schelle je obrt najbrže opustil kmalu po razpustu cehov v Iliriji.

Schellejev sodobnik Michael REITER je med omenjenimi tremi ljubljanskimi mojstri v obrti najstarejši. Signatura za boljši rožni kositer, pokončni oval s prekrizanimi vejicama in okronano vrtnico v sredi, ki jo obkroža napis M. R. IN LAIBACH 1770 ter

drugi dve, ovalna s čajno ročko ter okrogla z vrčkom, so vsekakor njegove. Letnica v drugem žigu za rožni kositer, 1782, izkazuje eno zadnjih obrtnih kontrol njegovih izdelkov. Tudi uradni Instanz-Schematismus še leta 1807 navaja Reiterja kot ljubljanskega mojstra, po Aškerčevem izpisku iz magistratnih listin pa je deloval tudi še l. 1809. Jožef HERWERTH je edini ljubljanski kositar, ki ga arhivi še omenjajo po letu 1809. Herwerth je leta 1819 zaprosil takratno okrajno glavarstvo v Ljubljani, da mu dovoli napeljati cev za odvajanje ogljenega dima iz delavnice na ulico. Glavarstvo mu tega ni dovolilo.²⁰ Stanoval je na Starem trgu 119 (zdaj št 20) in je tam najbrž imel tudi delavnico. Pripisujemo mu signaturo z inicialkami I H v ščitku, ki vsebuje tudi ovalni mestni emblem. Kdaj je Herwerth obrt opustil, ni znano, še za ljubljanskega kongresa leta 1821 omenjena kositrarska delavnica pa bo najbrže njegova.

Herwerthovo delavnico sta prevzela kositarja Nollija, oče Gothard NOLLI, ki ga magistratni seznam mestnih obrtnikov za leto 1837 navaja kot samostojnega kositrarskega mojstra, ter sin Johann NOLLI, ki je obrt in delavnico prevzel po očetovi smrti leta 1844. Nollija sta imela v posesti tudi hišo na Valvasorjevem trgu 3 (takrat 295). Iz njune delavnice izhaja vrsta namiznih skled odlične kakovosti — Gothardovi izdelki nosijo signaturo za pravi angleški kositer — ki tudi stilno odločno prednjačijo pred izdelki drugih ljubljanskih mojstrov XIX. stoletja. Izdelovala sta seveda tudi vse drugo namizno posodje in prav verjetno je, da je marsikateri od sicer nežigosanih reprezentančnih vrčev, ki jih hranijo slovenski muzeji, tudi njun izdelek. Nollija sta zadnja ljubljanska kositarja; po letu 1850 Ljubljana ni več imela lastne kositrarske delavnice.

Ljubljanske kositrarske delavnice so v letih po 1800 le s težavo obdržale korak s tovarniško proizvodnjo fajanse, ki jim je vse bolj izpodjedala obrtni in trgovski obstoj. Sploh bi zadnji dve desetletji XVIII. stol. že lahko všteli v zaton kositrarske obrti pri nas, saj se je edini kupec kositrnine, meščanstvo, vse bolj ogrevalo za fajančne in porcelanske izdelke rokokojske srednje Evrope, ki so si preko ljubljanskih delavnic utirale pot tudi k nam. Podobno se je godilo tudi štajerskim mojstrom, med katerimi se je le Mariborčan Caminolli obdržal do leta 1827, nato je obrt opustil. Kako oslabljen je bila kositrarska obrt v tem času pri nas, nam lepo kaže pritožba graške mestne kositrarske bratovščine na deželno upravo v letu 1826. Že več kot 30 let se je namreč dogajalo, da so posamezni

mojstri občasno odpuščali svoje pomočnike ter cehu celo vračali svoje obrtne pravice. V omenjeni pritožbi pa zavračajo dodelitev obrtne pravice kositrarju Francu Pammerju z utemeljitvijo, »...da že sami nimajo zadosti dela. Kositrno posodo in orodje, tako pravimo, je pregnano skoraj iz vsake hiše, v teh tridesetih letih, ko tovarne belega posodja v krajih vseh avstrijskih dežel svojo robo razpečavajo, se vsaka meščanska hiša in še toliko bolj hiše višjih slojev poslužujejo izključno bele posode in porcelana. Te tovarne so promet in vrednost kositra tako zavrle, da se naša dejavnost omejuje končno in samo na izdelovanje pokrovov pivskih

Sl. 11 a in b

Dvoje servirnih jušnih skled (terrinen), gornja je rokokojski izdelek iz prve polovice XVIII. stoletja, spodnja iz dobe klasicizma. — Obe sta nesignirani ter predstavljata del namiznega reprezentančnega posodja. Pri gornji je značilno vertikalno oblikovanje z robovi, ki zasledujejo enako gibanje S linije na robovih krožnikov. Spodnja umirjeno obliko z baročnimi reminiscencami odlikuje ornamentni trak v rahlem reliefu, nepozabni dediščini renesanse.

vrčkov, to pa spet samo na letne mesece.« Dosti pretiravanja v tej pritožbi ni moglo biti, saj so po odkritju zdravju škodljivih lastnosti kositrnih zlitin, ki so ga pospešili izdelovalci porcelana in fajanse, kupci odklanjali skoraj vsakršno namizno kositrnino in se je ta morala umakniti tudi iz apotek in bolnišnic. Ljubljana je kot provincialno središče obrobne Kranjske nekaj dalj vztrajala pri rabi kositrnine, vendar tudi ne dalj kot do revolucionarnega leta 1848.

OPOMBE

1. Francè Stelè, Uvod h katalogu razstave Barok, Ljubljana, 1956. — 2. Raths, Ausschub und Bürger Matricel der Landes Fürstl: Kreisstadt Neustädtl in Krein 1797. — 3. V koroškem deželnem arhivu se hrani dokument, datiran s 26. 2. 1751, ki nosi obrtni pečat kositrarjev celovškega ceha iz leta 1674. — 4. MALj. — Mestni sejni zap. — 1699: Candidaten: Joseph Lessar, zinngiesser. — 5. MALj. — Mest. sejni zap. — 1704 — fol. 44' — april 1704: Joseph Lösner, zün-giesser bittet Umb Nahlas der Ihme Von Ersten Jahr seines angenombenen burgerrechts angeschlagene Steuer. Rathschlag: Im Ers.: Mggt will dem Suppl: die Von Ersten Jahr seines ange-mit nachgesuhen, auch dessen die H: Steuer Ein-

nombenen burgerrechts angeschlagne Steuer hien- nember mit Zuestellung dits Erindert haben. — 6. VI. Fabjančič, Knjiga hiš II. — 7. MALj. — Mest. sejni zap. — fol. 66' in 64'. — 8. Istotam. 9. E. Hintze, Die Deutschen Zinngiessern und ihre Marken, VII. pogl., Klagenfurt. — 10. MALj. — MSZ — 1719 — 27. 2.: Ludovico Pianna, zün-giesser von Maylandischen Gebiet geb. — MALj. — MSZ — 1721 — fol. 22 — 3. 3. 1721: Ludovico Pianna, zün-giesser und Schloss Guardi Soldath von Maylandt geb. — 11. MALj. — 1719 — fol. 36 — 13. 3. 1719: Dominicus Franciscus Volgman, zün-giessermaister von Prag geb. — 12. MALj. — MSZ — fol. 23' — 19. 2. 1720: Anthoni Jeran, zün-giessermaister in der Comenda St. Peter geb. — 12. a MALj. — MSZ — 1753 — fol. 87, 117 — 12. 3. 1753: Franz Jerann, zün-giessermaister, Bür-gersohn. — 13. MALj. — MSZ — fol. 41, 47, 52 — 9. 3. 1767: Augustin Jeran, zün-giesser Meister und Bürger sohn. — 14. MALj. — KP fol. 45 — 2/Stat trechten: ... 3 — Eustachius Unterstainer, zün-giesser ... — 15. MALj. — KP fol. 45 — 1733: ... 8 — Jobst Willhelm Hornman, zün-giesser ... — 16. Istotam: ... 7 — Andreas Sarnburg, zün-giesser ..., ter tudi: Klagenfurt — Landesarhiv — Rectificationakten Mittl. Kreis 695. — 17. MALj. — MSZ fol. 80 — 8. 3. 1745 — Stat trechten: ... 3 — Franz Obleitner, zün-giesser von Wien ... — 18. A. Aškerc navaja MALj. fasc. 28, akt 59, navedek pod 57: Kositrarji. — 19. Istotam. — 20. MALj. — Reg. I. — fasc. 190 — fol 1—5.

LJUBLJANSKI JAVNI SPOMENIKI

KSENIJA ROZMAN

(Nadaljevanje)

Načrti za postavitve spomenikov pomembnim slovenskim možem, zbiranje sredstev in odkrivanja ob koncu XIX. in pa na začetku XX. stoletja so bili značilno narodnostno obarvani. Tako so postavili spomenik VALENTINU VODNIKU pred nekdanjim Licejskim splotjem na današnjem Živilskem trgu.

Spomenik je ograjen z litoželezno ograjo. Nad trojno stopničastim podstavkom se dviga kvadrast kamniten blok s profiliranim zgornjim in spodnjim robom. Na čelni strani je v bronasti črkah napis VODNIK, fascis s črkami R in F (République Française), na hrbtni strani pa so znani pesnikovi verzji: NE HCERE NE SINA PO MENI NE BO, DOVOLJ JE SPOMINA ME PESMI POJO. Bronast kip je upodobil kipar Alojzij Gangl. Po ohranjenih skicah sodeč, je načrt za ograjo in njen podstavek zasnoval mestni stavbni svetnik Jan Duffé, kamnoseško delo pa je opravilo podjetje Feliksa Tomana.

Pobudo za postavitev je dalo Dopisno pisateljsko podporno društvo, t. i. ljubljanski mestni zastop pa je izvolil Odbor za postavitve Vodnikovega spomenika, v katerem so bili Ivan Hribar, Karel Bleiweis in Alfons Mosche. Posebni odbor devetih članov, v katerem je bila tudi Matica Slovenska, Pisateljsko društvo in predstavniki ljubljanskega mesta, je poveril delo Alojziju Ganglu. Sledile so številne seje občinskega sveta in odbora za postavitev. Slovesnost v zvezi z odkritjem pa je končno naznanil poseben letak s programom: 28. junija 1889 ob 8. uri zvečer je bil koncert na čitalniškem (!) vrtu, 29. jun. ogled muzeja Rudolfinum (današnji Narodni muzej), sprehod na Grad ali pod Turn, polaganje vencev na Vodnikov grob, gledališke predstave v čitalnični dvorani (podrta stavba na začetku današnje Titove ceste, v nekdanji Šelemburgovi ulici) itd. Spomenik so slovesno odkrili 30. jun. 1889.

Vodnikov spomenik

leta z govorom, strelj z Gradu, petjem kantate »Vodniku« (besedilo Ant. Funtka, skladba B. Ipavca, izvajal zbor Glasbene matice pod vodstvom Fr. Gerbiča) in podobnim. Ob tej priložnosti so postavili posebne tribune in izdali skico z oznako mest, kjer so stali razni predstavniki, združenja, zbor itd. Navzoče je bilo tudi posebno odposlanstvo koških Slovencev.¹

VALVASORJEV SPOMENIK

Na nekoliko umetno zvišanem prostoru stoji izven glavne osi fasade Narodnega muzeja bronast kip polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja. Nad granitnim, trojno stopničastim kvadrastim podstavkom je položena prisekana piramida. Čelna stran je gladko obdelana, na njej so pritrjene le brnaste črke: VALVASOR. Bronasta figura v modnem oblačilu XVII. stoletja je upodobljena v celotni postavi. Z levico, oprto na podstavek, drži s prstom zaznamovan list v knjigi, ki naj predstavlja njegovo široko zasnovano izdajo Slavo vojvodine Kranjske.

Po podatkih iz Slovenskega biografskega leksikona je spomenik naročilo ministrstvo za uk in bogočastje.² Osnutek za podstavek je napravil kipar Alojzij Gangl, izdelalo ga je podjetje Feliksa Tomana. Kip sam je tudi Ganglovo delo. Imenovani leksikon navaja letnico 1902 kot leto odkritja. Spomenik pa so v celoti postavili šele decembra meseca leta 1903 in ga odkrili brez slovesnosti. Prostor zanj je bil predviden v osi Narodnega muzeja. Zaradi urejanja trga pa so ga začasno postavili v desno polovico parka.³ Ta prostor je obveljal vse do danes.

PREŠERNOV SPOMENIK

Na Prešernovem trgu stoji nad trojno stopničastim granitnim podstavkom prisekani blok z napisom PREŠEREN. Na levi strani je

bronast relief s prizorom ribiča v barki, na desni Črtomirovo slovo. Na vrhu stoji, pred skalnato oblikovanim ozadjem, figura pesnika v onodobnem oblačilu. Knjiga v levici predstavlja njegove Poezije. Z vrha skale se sklanja Muza z oljno vejico.

Priprave za postavitve spomenika so trajale sedem let. Akcijo zanjo je začel župan Ivan Hribar leta 1898. Izdal je razglas slovenskemu narodu, ki naj sodeluje pri nabilni akciji za spomenik s prispevki in v obliki prireditev, katerih izkupiček naj bi šel v ta namen. Za častna predsednika so izvolili Simona Gregorčiča in Josipa Stritarja. Leta 1899 so objavili natečaj. Pravico do prijave so imeli le slovenski umetniki.

Postavitvi so ga hoteli na levo stran mestne hiše, v novi park na Prešernovi cesti (takratni Bleiweisovi) ali pa pred novi Deželni dvorec (današnje univerzitetno poslopje) na Kongresnem trgu. Imenovali so presojevalno komisijo, v kateri so bili med drugimi tudi Anton Aškerc, Fran Govekar, Ivan Franke, Jan Duffé in Ivan Šubic, nazadnje pa so povabili še arhitekta Maksa Fabianija. Presojevalna komisija se je sestala 2. feb. 1900. leta in podelila prvo nagrado Ivanu Zajcu, drugo pa L. Progarju. Častno priznanje so dobili Anton Britežnik iz Gorice, Fran Berneker in Jakob Žnider (oba sta bila ta-

Prešernov spomenik

krat na Dunaju). Leta 1901 je arh. Fabiani poslal osnutek za podstavek. Naslednje leto se je večkrat sestal odbor za postavitve Prešernovega spomenika in kritiziral Zajčev osnutek. Vseh sej je bilo sto štiri, najbolj burna je bila 21. jan. 1902, ko so Zajca obtožili, da se je bistveno oddaljil od svojega osnutka.⁴ Podobnim nevšečnostim so se pridružili še številni obiski v Zajčevem ateljeju, kjer je moral »višjim obiskovalcem« na ljubo sproti popravljati dele figure. Kip in reliefne dele je ulilo podjetje Arturja Kruppa na Dunaju. Do odkritja je prišlo 10. sept. 1905 in sicer na današnjem Prešernovem trgu, torej na čisto drugem kraju, kot je bilo prvotno mišljeno. Pri slovesnem odkrivanju je sodeloval poleg drugih pevski zbor Glasbene matice in slovensko delavsko pevsko društvo »Slavec«. Od vseh koncev so prihajali pozdravni telegrami, med drugim tudi s Hrvaškega in Češke.⁵ Poleg najožje slovesnosti ob odkritju so bile še razne druge prireditve in predavanja, izšle so tudi posebne publikacije, v dnevnikih pa obsežnejši članki.⁶ V socialni reviji Naši zapisi 1905, št. 10 in 11, so zapisana mnenja pomembnejših slovenskih kulturnih delavcev. Plečnik dela ni poznal, podal pa je ob tej priložnosti zanimivo mnenje o ljubljanski arhitekturi (str. 149–151). Ivan Cankar je

ostro zapisal: »... Zajec, najmanj osebni, najpuščobnejši in (to je beseda) najponižnejši slovenski kipar...« Bil je mnenja, da bi bila za to delo primernejša kiparja Peruzzi ali Berneker (str. 146). Oton Župancič pa je menil, ko je sodil o pomenu Robbovega vodnjaka: »... Najbrž se dnevni opazovalec našega Mestnega trga še nikoli ni zavedel jasno, kolik pomen ima ta vodnjak za fiziognomijo našega mesta: posledica njegovega skladnega soglasja z vsem obližjem... Kolkote lahkote in vznosa je v tem vodnjaku: nekaj hrepenečega se je pognalo iz tal, doseglo svojo višino in ostrmelo — tako kipi, vitki obelisk — in slavi zmago nad težnostjo, pokorečo si vse, česar ji ni iztrgal iz oblasti duh s silnim zaletom. Tu vidim, kako izcela je mislil in čutil rod, ki je živel pred nami na istem kraju. In Tebe, France Prešeren, naš izcela človek, so znesli med nas reveža iz brona in kamna, brez vsake celote v samem sebi in brez vse zveze z okolico.«⁷

TRUBARJEV SPOMENIK

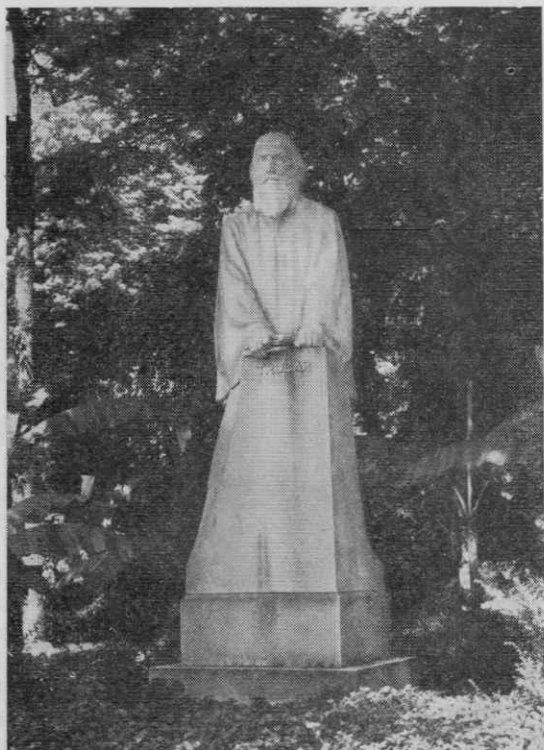
V parku ob Prešernovi cesti nasproti Narodni galeriji (nekdanjemu Narodnemu domu) stoji nad marmornatim podstavkom kvadrast blok z napisom TRUBAR. Kamen daje videz govorniškega pulta. Nanj se z roko in knjigo opira protestantski pridigar in oče prve slovenske knjige. Na desni strani figure je vrezan kiparjev podpis F. Berneker.

Za postavitve spomenika je skrbel poseben odbor, ki je organiziral slovesno polaganje temeljnega kamna dne 8. sept. 1908. Figuralni del je moral biti dokončno postavljen šele v letu 1910, ker je 8. nov. 1910. leta pisal Berneker z Dunaja, naj spomenika eno zimo ne pokrijejo, »da se vleže na njega primerno lepa patina«.⁸

MIKLOŠIČEV SPOMENIK

Na rahlo dvignjenem terenu ob Tavčarjevi ulici nasproti sodnije stoji Miklošičev spomenik. Podstavek je graniten, njegov osrednji kvader nosi napis na čelni strani: ROJEN LETA 1813 / V RADMERŠČAKU / V SLOVENSKIH / GORICAH Na naslednjem kvadru beremo: FRANC MIKLOŠIČ / VELIKI SLAVIST. Sledi bel marmornat blok z žensko figuro, obrnjeno s hrbtom proti gledalcu. Z desnico dviga lovorov venec, z levico se opira na ploščo, na kateri je ljubljanski grb. Ob straneh sta dva orla, v ozadju še plitev relief s stoječo moško figuro. Pred njo na tleh je mati z otrokom, na njeni desni spet figura. Nad opisano kompozicijo je postavljeno poprseje.

Podstavek z reliefno obdelanim ozadjem in žensko figuro na prednji strani je del

Trubarjev spomenik

Miklošičev spomenik

spomenika cesarju Francu Jožefu I. iz leta 1908. Postavili so ga v zahvalo za cesarjevo »naklonjenost« ob potresu leta 1895. Podstavek v celoti je delo Svitoslava Peruzzija, ki je ob natečaju dobil prvo nagrado. Drugo nagrado je prejel Fr. Berneker, tretjo pa Ivan Meštrovič. Po prvi svetovni vojni so cesarjevo glavo odstranili in je danes shranjena v Mestnem muzeju v Ljubljani. Leta 1926 so na njeno mesto postavili poprsje Franca Miklošiča, delo kiparja Tineta Kosa.⁹ Kaj je o sožitju starega podstavka z novo plastiko menila slovenska javnost, bo povedano v odstavku o Ilirskem stebri.

VEROVŠKOV IN BORŠTNIKOV SPOMENIK

Na levi in desni strani pročelja opernega gledališča stojita plastiki glav zaslužnih slovenskih gledaliških umetnikov Antona Verovška in Ignaca Borštnika. Spomenika nosita le navpično v blok vklesani imeni. Na desni strani figuralnega dela je vklesan napis kiparja Toneta Kralja z letnico izdelave 1921. Kipa sta nekoč krasila operni foyer. Udruženje opernih umetnikov je menilo, da že zaradi svoje velikosti na spadata tja, marveč na kakšno vidnejše mesto. Po načrtu arh. Plečnika je podstavke napravilo podjetje Fe-

liksa Tomana. Tudi okolico so uredili po arhitektovih osnutkih in leta 1924 so bili temelji že postavljeni.¹⁰

ZOISOVA PIRAMIDA

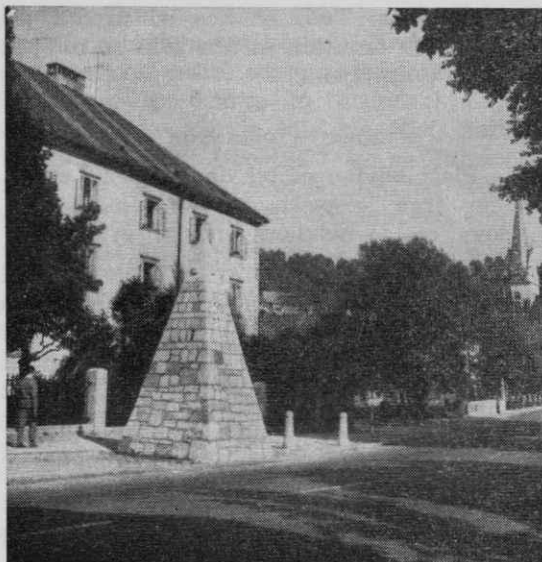
Po Plečnikovi ureditvi današnjega Levstikovega trga je prišla na vrsto neurejena Zoisova cesta, nekdanji mestni graben ob srednjeveškem obzidju. Dotrajane kostanje, ki so pokrivali pogled na stari del Ljubljane, na del mestnega obzidja in so zasenčevali šolo na Grabnu, so leta 1927 posekali. Istega leta je Plečnik napravil osnutek za regulacijo Zoisove ceste in predvidel piramido v bližini šentjakobskega mostu ob izteku Grabna.¹¹ Sestavljena je iz kamnitih kvadrov. Vrh se konča s piramidasto kapo, njene stranice so okrašene s konzolastimi elementi. Stranica proti šentjakobskemu mostu ima vdelano ploščo z napisom ZOIS. Spomenik na izviren način zaznamuje ime ulice, poudarja njen začetek in spominja na mecen slovenskih literatov Žiga Zois.

SPOMENIK PADLIM IZ PRVE SVETOVNE VOJNE

Ob robu parka proti Zaloški cesti stoji na Hrvatskem trgu Spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Na štirih stebreh so zapisana imena padlih iz Ljubljane in iz ljubljan-

Borštnikov spomenik

Zoisova piramida

ske okolice: šentpeterske, iz Most, Sela, Novega Vodmata, Zelene jame, Bizovika, Zgoranje in Spodnje Hrušice, Hradskega ceste, Štepanje vasi, Šmartnega, Obirja, Hrastja, Tomačevega in Jarš. V smeri proti Zaloški cesti so vklesani svetopisemski izreki. V sredini spomenikovega kompleksa stoji osrednji steber. Na spodnjem delu podstavka je napis: POSTAVILE IZ NABRANIH SREDSTEV / SKUPINE BOJEVNIKOV / SENTPETERSKE FARE. / IZVRŠENO PO NAČRTU / ARHITEKTA ŠUBICA / V LETU GOSPODOVEM / 1927. / POSTAVILA IN DOPOLNILA / MESTNA OBČINA LETA 1939 / NA NOVO BLAGOSLOVLJENO 17. SEPT. 1939.

Za postavitev spomenika so izbrali poseben odbor, ki se je sestel 22. nov. 1925. Osnutek spomenika je poklonil arh. Vl. Šubic, kamnoseško delo je opravilo podjetje Fr. Kunovarja, zlatenje Iv. Goetzl. Svetopisemske izreke je izbral pisatelj Iv. Pregelj. Noveembra leta 1926 so položili temeljni kamen v nasad ob severni steni cerkvene ladje. Leta 1939 so spomenik predstavili na današnje mesto, uredili dohod do njega s stopnicami in kamnito ploščadjo.¹²

ILIRSKI STEBER

Od križišča Vegove, Emonske in Rimske ceste nekoliko odmaknjen stoji Ilirski steber. Vrh obeliska krasi bronasti polmesec s tremi zvezdami. Vse štiri stranice imajo napise. Na vzhodni strani beremo Župančičeve verze: NE VEMO KJE / SI SE RODIL / NE KOD / VIHAR TE JE PODIL. / PRI NAS SI PAL / ZA NAS SI PAL / DA JE NAS ROD / IZ MRAKA VSTAL. Na severni strani je pritrjena bronasta glava (Ilirija) z lovorovim vencem, pod njo je Vodnikov napis: NAPOLEON REZHE / ILIRIA VSTAN / DUH STOPA V SLOLENZE / NAPOLEONOV. / EN SAROD

POGANJA / PREROJEN VES NOV. Zahodna stran ima palmovo vejico in verze: SOUS CETTE PIERRE / NOUS AVONS DEPOSE / TES CENDRES / SOLDAT SANS NOM / DE L'ARMEE / NAPOLEONNIENNE / POUR QUE TU / REPOSES / AU MIEU DE NOUS / TOI QUI EN ALLANT / A LA BATAILLE / POUR LA GLOIRE / DE TON EMPEREUR / ES TOMBE / POUR NOTRE / LIBERTE. Bronasta ovenčana Napoleonova glava krasi južno lice z napisom iz Vodnika: NA GREZIE ZHELU KORINTO STOJI / ILIRIJA V SERZU / EVROPE LESHI. / KORINTU SO REKLI / HELENSKO OKO / ILIRIJA PRSTAN / EVROPINI BO.

Proti prvotni nameri, da bi porabili piramido ob Karlovškem mostu (Spomenik osuševanju barja) za nastavek, ki bi ga postavili za nekdanji Jakopičev paviljon in vanj vdelali spominske plošče, nanašajoče se na stodvajsetletnico Ilirskih provinc, je odločno nastopil Glavni odbor vodne zadruga za obdelovanje barja v Ljubljani, pa tudi slovenska javnost. Takole je zapisal pisatelj Fr. Govekar: »...ponoviti hočejo neokusnost, ki se je zgodila z Miklošičevim spomenikom, ki ima kot ostanke bivšega cesarjevega spomenika še zmerom simbola avstrijskih dveh orlov...«¹³ Glede na ta protest so zbrali novo lokacijo na preseku osi Vegove, Rimske ceste in Trga francoske revolucije (nekdanjega Valvasorjevega trga). Celotno ureditev okolice z osnutkom za spomenik je izdelal arh. Plečnik, figuralni okras pa kipar Lojze Dolinar leta 1928. V temelje so položili ostanke padlega francoskega vojaka, pokopanega nekje pri Črnuškem mostu. Dne 13. okt. 1929. leta so spomenik slovesno odkrili. S tem v zvezi so bile številne prireditve in slavlja, tudi dnevniki so izčrpno poročali.¹⁴

Spomenik, čigar pobudnik za postavitev je bila Glasbena matica, sodi med dognane Plečnikove mojstrovine. Po eni strani je mejnik trem ulicam, po drugi strani pa se je značilno vrasel v stari del mesta s Križankami in pozneje projektiranim poslopjem Narodne in univerzitetne knjižnice.

Ilirski steber

HERME GLASBENIKOV

Pred poslopjem Glasbene matice v Vegovi ulici stoje herme glasbenikov. Kamnitni bloki imajo na izbočeni prednji strani napise z imeni, datumi rojstva in smrti glasbenikov, katerih bronaste glave krasi vrhove stebrov. Pred vhodom sta hermi prvih dveh ravnateljev Glasbene šole, Frana Gerbiča in Mateja Hubada. Na levi polovici nizke kamnitne ograje se vrste herme Jakoba Petelina Galusa, Vatroslava Lisinskega in Benjamina Ipavca; na desni strani pa Davorina Jenka, Stevana Mokranjca in Hugolina Sattnerja. Dostavljeni sta bili še na levi strani hermi Emila Adamiča, na desni Antona Foersterja.

Na pobudo Glasbene matice, ki je v letih 1931/32 pripravljala proslavo šestdesetletnice obstoja društva in prvega slovenskega glasbenega festivala v Ljubljani, so začeli preurejati neregulirano in zanemarjeno Vegovo ulico. Za nameravano postavitve pregraje pred svojim poslopjem so dobili od tehniškega oddelka banovinske uprave brezplačno deset kosov nabrežinskega kamna. Sodelovati so začeli z arh. Plečnikom, ki je napravil načrte za Ilirski steber, za regulacijo Vegove ulice in restavriranje poslopja Glasbene matice. Idejo o pregradi pred zgradbo so opustili, do realizacije pa je prišel spomenik Davorinu Jenku, za katerega je dal na razpolago denar takratni minister Ivan Hribar. Postavili naj bi ga v park pred Glasbeno matico. Ker so bili na razpolago podstavki, so dali kiparju Lojzetu Dolinarju v delo šest glav, arh. Plečnik pa je napravil osnutek za podstavke in določil prostor zanje. Število upodobitev je kasneje naraslo še za dve. Podstavke je oskrbelo podjetje A. Vodnika, kipe pa so ulili v Zagrebu. V festivalskih dneh, polnih javnih kulturnih prireditvev, so prvi dan, to je 15. maja 1932, slovesno odkrili herme. Nekaj let pred drugo svetovno vojno sta se osmim spomenikom pridružila še dva: Adamičev in Foersterjev.¹⁵

SPOMINSKI STEBER DAVORINU JENKU

Pred hišo v Ulici Moša Pijade 12 (nekdanja Kolodvorska ulica) je stal spominski steber skladatelju Davorinu Jenku z vklesanim napisom: SKLADATELJ NAPREJ ZASTAVE / SLAVE IN / BOŽE PRAVDE / DAVORIN JENKO / ROJ. 10. NOV. 1835 / V DVORJAH PRI KRANJU / UMRL V TEJ HIŠI / 25. NOV. 1914 / MOL / MCMXXXV.¹⁶

Na pobudo Glasbene Matice je Mestna občina ljubljanska nameravala ob stoletnici rojstva skladatelja vzdati spominsko ploščo na hiši, kjer je umrl. Arhitekt Plečnik, ki

so mu delo poverili, pa je menil, da ne bi bilo nobeno mesto na hiši primerno za vzdavo plošče. Odločil se je za postavitve stebra, ki ga je po njegovih načrtih izdelal kamnosek A. Vodnik.¹⁷

Spomenik so leta 1963 prestavili v predverje Križank.

RESSLOV SPOMENIK

Pred poslopjem Stare tehnike na Aškerčevi cesti stoji Ressler spomenik. Nad stopničastim podstavkom je kamnit blok z vklesanim napisom: JOSEF RESSEL / 1793—1857 / IZUMITELJ LADIJ / SKEGA VIJAKA. V zgornjem desnem oglu je stožčasta konzola, na njej sloni bronasta plošča z reliefno upodobljeno izumiteljevo glavo, v levem kotu pa je vzvalovljeno morje s krnom ladje in ladijskim vijakom. Kiparjeva signatura je v desnem kotu: Tone Kralj.

Leta 1935 je napravil ing. Herman Huskico za spomenik s ploščadjo pred njim in pa ureditev trate s topoli.¹⁸

GREGORČIČEV SPOMENIK

Na južnem delu terase stoji ob Narodni in univerzitetni knjižnici Gregorčičev spomenik. Dva kamnita stebra in ozadje iz grobo

Spominski steber Davorinu Jenku

Gregorčičev spomenik

obdelanih kamnov nosijo razpete loke, ki dajejo vtis baldahina. Ozadje bronastemu kipu je železna mreža. Na sprednji strani spomenika je vklesan napis: SIMON GREGORČIČ, nekoliko nižje pa: BRODARJEM / POMOČI NESIMO / NAŠ ČOLNIČ / POGUBE OTMIMO. Ob vznožberemo: 5. SEPT. 1937 / SOČA V LJUBLJANI.

Postavitev spomenika je organiziralo društvo »Soča«. Osnutek za spomenik in ureditev okolice je napravil arh. Plečnik leta 1937. Istega leta je kipar Zdenko Kalin izgotovil bronasto poprsje. Prvotno so bili na mestu današnjih kamnitih lokov položeni leseni tramovi, ki so jih nadomestili po drugi vojni. Odkritje spomenika dne 8. sept. 1937 so proslavili z raznimi prireditvami.¹⁹

SLAJMERJEV SPOMENIK

Ob dnu parka na Zaloški cesti pred Ginekološko kliniko stoji na granitnem podstavku kvadrast blok z napisom na prednji strani: DR. EDO SLAJMER / 1864–1935. Nad njim je bronasto poprsje zaslužnega zdravnika. Na desni strani kipa je vrezana signatura: Zdenko Kalin.

Odbor za postavitev Šlajmerjevega spomenika, osnovan leta 1937 na pobudo dr. R. Andrejka, je k udeležbi natečaja za izdelavo spomenika povabil kiparje Nika Pirnata, Zdenka Kalina in Antona Sajeveca. Leta 1938 so sprejeli osnutek Zdenka Kalina. Park, v katerem stoji spomenik, je bil že pred tem urejen po zamisli arh. Plečnika. Načrt za postavitev spomenika je izdelal arh. Ivo Spinčič. Odkrili so ga 18. maja 1939.²⁰

SPOMENIK IVANU PRIJATELJU

Na vrhu terase pred Narodno in univerzitetno knjižnico je spomenik slovenskemu literarnemu zgodovinarju Ivanu Prijatelju. Nad zglaženim sivkastim podstavkom se dviga bronasta dopasna figura v drži predavatelja. Podstavek ima vklesan napis: DR. IVAN / PRIJATELJ / 1875–1937 / LEPOTO KNJIGE / SLOVENSKE / PRAVIČNO / PRESOJAL / LJUBIL GORECE / VNETO / OZNANJAL.

Spodbudo za postavitev je dalo Slavistično društvo v Ljubljani leta 1940. Osnutek zanj je izdelal arh. Plečnik, kip pa kipar France Gorše. V letu 1941 so ga odkrili.²¹

OPOMBE

1. Odbor za postavitev Vodnikovega spomenika, MALj, Reg. I., fasc. 1003, št. 17776/1886; Skica Vodnikovega spomenika v MALj, Zbirka načrtov, Vodnikov spomenik; Odbor za Vodnikov spomenik, spisi v Državnem arhivu Slovenije (brez posebne označbe); Slovenski narod XXII. 1889, št. 147, 28. junija (celotna prva stran posvečena Valentinu Vodniku s pesmijo Josipa Cimpermana); signiran in datiran model v merilu 130 × 50 × 40 cm hrani Narodna galerija v Ljubljani, inv. št. P 316. — 2. SBL, I., str. 203. — 3. LZ, Ljubljana 1904, str. 63; Slovenec 5. XII. 1903. — 4. Prešernov spomenik, Natečaj za oddajo del — seje, MALj, Varia Lab. VII. 3. — 5. Ibidem, Varia Lab. VI. 6. — 6. Iv. Prijatelj, Drama Prešernovega duševnega življenja (predavanje v Akademiji na predvečer odkritja Prešernovega spomenika v Ljubljani dne 9. IX. 1905, Naši zapisi, Socialna revija, III., okt. 1905, št. 10 in 11, str. 157 in sl.; Al. Gangl, Slava Prešernu, Ob odkritju Prešernovega spomenika, Ljubljana 1905; Slovenski narod 10. IX. 1905. — 7. Citati vzeti iz: Naši zapisi, št. 10 in 11, Ljubljana 1905, str. 147–148; ostali podatki o Prešernovem spomeniku: LZ 1891, str. 248, 316, 381, 443, 510, 571, 638, 702; Slovenec 5. dec. 1903; Slovenski narod 5. avg. 1905; Prešernov spomenik, MALj, Varia Lab. VII. 1–6. — Model v merilu 86 × 30 × 24 cm hrani Narodna galerija v Ljubljani, inv. št. P 371. Grafični list iste ustanove (inv. št. G 1110) pa predstavlja spomenik, postavljen pred Narodnim domom. — O spomeniku je pisal tudi Fr. Šijanec v: Sodobna slovenska likovna umetnost (Maribor 1961), str. 280, op. 35 na str. 521–522. — 8. MALj, Reg. I. — F. 1569/28.743/1408; SBL I., str. 34 (navaja leto 1908 kot leto izdelave spomenika). — 9. Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1925–1932, str. 529 (Valentin Kos); Podatki o obeh spomenikih: MALj, Fasc. Cesarjev spomenik I, 33656/1895; LZ 1904, str. 157 in sl., št. 62 (notica o nagradah); SBL II., str. 312; MALj, Zbirka načrtov, Načrt za Miklošičev spomenik. — 10. MALj, Reg. I. Fasc. 1834, št. 14.946/1921. — 11. MALj, V. 7. b. 31.891/26. — 12. Jutro 18. aprila 1927; Slovenec 19. aprila 1927; Kronika slovenskih mest, Ljubljana 1937, str. 62. — 13. Slovenski narod 21. junija 1929, št. 139, Spomenik barju

ali Napoleonu, Platon (Fr. Govekar). — 14. Podatki o spomeniku: MALj, V/7/h, 404/29, 1926—1930; MALj, Napoleonov spomenik, Zbirka načrtov, skica podstavka in skica spomenika; Slovenski narod 21. junija 1929, št. 139, Spomenik barju ali Napoleonu (Vrhovnik-Govekar), članek s podpisom Platon; Jutro 13. oktobra 1929; Slovenec 13. okt. 1929, Jos. Mal, Francozi na Slovenskem. — 15. Podatke mi je prijazno posredoval prof. Jakob Grčar, ki je kot nekdanji tajnik Glasbene matice v Ljubljani vodil administracijo, pa tudi organizacijo v zvezi s tema spomenikoma. Za izkazano pomoč se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem. — 16. Po oddaji tega članka so spom. l. 1963

podrli in ga začasno postavili v predverje Križank. — 17. MALj, Reg. IV. 28.970/38, št. 36.673/35. — 18. MALj, Zbirka načrtov, Josip Ressel. — 19. MALj VI. b., št. 56.341/37; Slovenec 8. sept. 1937, Kulturni obzornik, Ob Gregorčičevem spomeniku; Jutro 8. sept. 1937, Iz Ljubljane, -re-. — 20. MALj, Varia Mag. XIX., Odbor za postavitev Šlajmerjevega spomenika; Slovenec 17. maja 1939; Jutro 18. maja 1939; K. Dobida, Vrednost duševnega dela (O spomeniku E. Šlajmerja), LZ, I. LVIII, Ljubljana 1938, str. 84—85. — 21. Slavistično društvo v Ljubljani, Postavitev spomenika pokojnemu vseučiliškemu profesorju dr. Iv. Prijatelju, Reg. II/B, št. 4005, 3/41.

8. MAJ 1945 V CELOVCU

TONE ZORN

Podrobnejši oris dogodkov v Celovcu v dneh pred razpadom tretjega rajha je ob 20-letnici razpada nacizma prineslo koroško časopisje in s tem dopolnilo podatke, ki so nam znani še iz časa kmalu po koncu druge svetovne vojne,¹ celovitejšo sliko pa si moremo ustvariti šele s pritegnitvijo še neobjavljenih pričevanj takratnega dogajanja.² Pripovedi o protinacističnem boju slovenskega prebivalstva Koroške in o poskusih rezistence Korošcev neslovenske narodnosti se na tem mestu ne bomo dotikali, pač pa se bomo omejili na oris prizadevanj nekaterih predstavnikov koroškega političnega življenja iz časa pred letom 1938, da bi v primeru zloma nacističnega režima prevzeli oblast in tako očuvali koroško pred pričakovanimi zahtevami Jugoslavije, pa tudi pred morebitno sovjetsko zasedbo dežele.

Kot vse kaže, se je pričela zamisel o prevzemu oblasti iz nacističnih rok oblikovati konec meseca marca, vsekakor pa aprila 1945. Po eni strani je gojil krog nekdanjega koroškega deželnega glavarja dr. Arturja Lemischa misel o sestavi deželne vlade, ki bi podobno kot leta 1918, po odstopu gauleiterja dr. Friedricha Rainerja prevzela oblast. Po drugi strani pa je snoval vzporedno akcijo takratni gauleiterjev sodelavec Meinrad Natmessnig³ z željo, najti stik z nekdanjimi krščanskosocialnimi politiki, pri čemer mu je pomagal generalni vikar krške škofije dr. Kadas. V ta čas spada tudi izpustitev sedemnajstih Korošcev iz Dachaua dne 26. IV. 1945, med katerimi je bil tudi kasnejši koroški deželni glavar Ferdinand Wedenig (nacisti so jih pozaprli po znanem atentatu na Hitlerja dne 20. VII. 1944). Kasneje, 1947. leta, je dr. Rainer na procesu v Ljubljani

potrdil, da mu je bila takrat znana ta izpustitev.⁴ Ob tem je treba tudi korigirati trditve prvega povojnega avstrijskega zunanje ministra dr. Karla Gruberja na konferenci zunanjih ministrov štirih velesil (ZSSR, Združenih držav Amerike, Velike Britanije in Francije) za sklenitev avstrijske državne pogodbe 1948. leta, da je bil Ferdinand Wedenig še v Dachauu v času predaje oblasti Rainer-Piesch (7. V. 1945 — op.).⁵ Opozarjajoč na to netočnost piše Janko Pleterški, da je bila »ta netočnost... Gruberju potrebna, da je lahko v knjigi sijajno opisal vtis avstrijskih 'dokazov' na tej konferenci.«⁶

Z Natmessnigom so bili tudi povezani aprila meseca in v prvih dneh maja 1945 stiki kasnejšega varnostnega direktorja za Koroško Stossierja s predstavniki slovenskega osvobodilnega gibanja. Po mnenju koroškega tiska naj bi bilo iniciator teh stikov vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja. Vendar pa kažejo naši podatki nasprotno: po izpovedi udeleženca takratnih razgovorov Mihaela Rigla-Petra je prišla pobuda za te razgovore prav od Stossierja. Ta je bil namreč sporočil s pomočjo Kristijana Antonitscha, mesarja iz Hodiš, da je v Celovcu patriotsko-avstrijska organizacija, v imenu katere bi se rad sestal s slovenskimi predstavniki. Po navodilih osrednjega vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja je nato prišlo 13. ali 14. aprila do prvega sestanka v bližini Podkrnosa. Na tem informativnem razgovoru sta predstavnika Osvobodilne fronte Mihael Rigel in dr. Janez Kmet poudarila Stossierju pripravljenost OF sodelovati z antifašisti avstrijske narodnosti. Dne 19. IV. bi moral biti pri Podkrnosu ponovni sestanek, do katerega pa ni prišlo, pač pa

sta se M. Rigel in dr. J. Kmet sestala s Stossierjem dne 25. IV. v bližini Žihpolj (članek v *Kleine Zeitung* z dne 30. IV. 1965 združuje oba sestanka v enega). Za ta razgovor sta Stossierja pismeno pooblastila M. Natmessnig in takratni vladni predsednik Wolsegger; dosegla sta tudi, da je bilo mesto sestanka eksteritorialno. Na tem razgovoru so predstavniki Osvobodilne fronte zahtevali od Stossierja osvoboditev zapornikov iz celovških zaporov, govorili pa so tudi o skupnih akcijah proti nacistom v Celovcu. Ob tem *Kleine Zeitung* 30. IV. 1965 omenja, da sta M. Rigel in dr. J. Kmet zahtevala od Stossierja zajetje in izročitev vidnih nacistov M. Natmessniga, okrajnega vodjo nacistične stranke za celovski okraj Pototschniga, sodelujočega pri izseljevanju koroških Slovencev, znanega Maier-Kaibitscha, pa tudi enega vodij delovne službe na Koroškem Thomasa Rauterja. Po opazki v *Volkszeitung* 6. V. 1955 je imel ob teh razgovorih Stossier nalogo prepričati partizane o močni koncentraciji nemških sil v Celovcu, ki onemogoča vsako akcijo; s tem se je po tem opozorilu želelo pridobiti na času in omogočiti Britancem previdevanoasedbo Koroške.

Dne 5. ali pa morda 6. V. se je tretjič s Stossierjem sestal v gostilni Kopeinig, Loka (občina Vetrinj) Ludvik Bem-Slavko. Sestanek je omogočil Stossierjev prijatelj, tiskar nar Karl Bauer. Podatke *Kleine Zeitung* z dne 30. IV. 1965, da je Ludvik Bem na sestanku zahteval v celovških zaporih zaprte na smrt obsojene »osebe ruskega porekla« ne drži, pač pa je zahteval izpustitev vseh zaprtih antifasistov,⁷ kar se je dejansko tudi zgodilo. Četrty sestanek, ki sta se ga udeležila Dušan Pirjevec-Ahac in Franc Primožič, pa spada že v naslednje dni.

Med tem pa je bil vsaj od 2. V. (in ne od 1. V. kot meni Heinz Stritzl, *Kleine Zeitung* 8. V. 1965) seznanjen z Natmessnigovimi načrti tudi gauleiter dr. Rainer. Tega dne je bil — po izjavi jugoslovanskih oblasti pred procesom leta 1947 — prišel na tako zamisel po razgovoru s Kaltenbrunnerjem, Hitlerjevim namestnikom za Avstrijo. Z Natmessnigovo pomočjo je imel Rainer v naslednjih dneh tudi več sestankov s predstavniki predvojnih krščanskih socialcev in socialdemokratov. Prvega sestanka 5. V. se je udeležil tudi takratni deželni kmečki vodja, danes deželni poslanec avstrijske svobodnjaške stranke, Reinhold Huber. Na sestanku je dr. Rainer podpisal poseben sporazum, s katerim se je zavezal v primeru britanske zasedbe dežele predati oblast instituciji, ki bi bila »znosna« za britanske oblasti in ki bi z

vso avtoriteto zastopala geslo o svobodni in nedeljeni Koroški.⁸ Rainer je dalje predlagal razširitev predstavnikov nekdanjih demokratskih strank z nekompromitiranim ostankom predvojnega Landbunda, da bi tako bili v novi deželni vladi »tudi zastopniki kmečkega stanu in v političnem duhu nacionalne linije«,⁹ kar so predstavniki obeh političnih skupin, kot kaže, tudi osvojili, ovrgli pa so zamisel o vključitvi Maier-Kaibitscha v morebitno vlado. Gauleiter si je po sporazumu pridržal določitev trenutka predaje oblasti, dovolil pa je predstavnikom nekdanjih strank iskanje stikov z Britanci. — Tega in še v naslednjih dneh je Rainer še upal, da ga bodo morda Britanci priznali po zasedbi dežele skupaj z odborom predstavnikov demokratskih strank kot posvetovalnim organom, delno pa ga je v zamisli o predaji oblasti ovirala opozicija v vrstah nacistične stranke. Dokončno se je sprijaznil z odstopom šele 7. V. po posvetovanju in po odobritvi feldmaršala Kesselringa, po besedah Frana Zwitterja »najvišje instance Hitlerjevega rajha, do katere je mogel priti«.¹⁰ *Volkszeitung* je dne 8. V. 1965 ob teh dogodkih objavila stenogram telefonskega razgovora med Rainerjem in Kesselringom z dne 6. V. 1945 ob 22. uri. Stenogram je zanimiv tudi v toliko, ker priča, da je dr. Rainer odobril v skrbi za ohranitev integritete koroških meja takratnemu domobranskemu »Narodnemu odboru za Slovenijo«, ustanovljenemu dne 3. V. 1945, pogajanje z Angleži o britanski zasedbi Kranjske s predpostavko, da bi »bila angleška zasedba Kranjske nam (tj. Nemcem) v korist«. Menil je tudi, da bi britanske zasedbene sile na Koroškem utegnile »dovoliti nemškim varnostnim oddelkom ostati pod orožjem in nadaljevati boj s komunističnimi vznemirjevalci«, pri tem pa je dr. Rainer mislil na »Titova prizadevanja pridobiti si Koroško«.¹¹

Menim, da prav citirani članki ob 20-letnici padca nacizma na Koroškem omogočajo odgovor na trditev povojnega tiskovnega referenta koroške deželne vlade Krassniga v *Volkszeitung* dne 8. V. 1946, da so 5. V. 1945 »čete, ki so bile že na južni meji Koroške dobile ukaz komandanta na Koroškem nastanjenih edinic generala Noeldechna in podpolkovnika Payerja držati mejo do prihoda britanskih čet«. Po podatkih Dušana Pirjevca pa je štab nekaterih SS edinic v onih dneh na poziv na predajo odgovoril, da se ne bodo predale vse dotlej, dokler jim ne bo dala takega naročila začasna vlada v Celovcu (Koledar OF Slovenije 1947, str. 55). Razgovore v tej smeri potrjuje tudi Heinz

Stritzl v citiranem članku: omenja tudi, da so predstavniki bodoče deželne vlade sporočili po vzpostavljeni radijski zvezi angloameriškem glavnemu štabu v Italiji predajo nemške vojske na Koroškem angloameriškim četam brez strela in o njeni koncentraciji »proti Titu v Wolfsbergu, Dravogradu in na Korenskem sedlu«. ¹²

OPOMBE

1. Volkszeitung, 26. 11. 1945; Neue Zeit, 8. 5. 1946; Volkszeitung, 13. 1. 1946, 8. 5. 1946 in 6. 5. 1955; dalje članek Heiza Stritzla v Kleine Zeitung 30. 4. in 8. 5. 1965; Volkszeitung in Die Neue Zeit z dne 8. 5. 1965; Kärntner Landeszeitung, 7. 5. 1955; Salzburger Nachrichten, 4. 5. 1965; Volkszeitung, 9. 5. in 19. 5. 1965, knjižica Kärnten baut auf 1945—1949, Klagenfurt 1949 ter dr. Fran Zwitter, Gauleiter Reiner o svoji predaji vlasti Hansu Pieschu, Trideset dana, Beograd, 1947, št. 17, str. 52—56. — 2. Ustrezna pričevanja hrani v originalu ali v prepisu arhiv Instituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (INV). — 3. Meinrad Natmessnig je po bojih v letih 1918/19 na Koroškem postal v začetku leta 1920 direktor obrtne in trgovske banke v Celovcu. V tridesetih letih je postal član ilegalne koroške nacistične stranke. Udeležil se je tudi nacističnega puča 1934. leta, po njem zbežal v Nemčijo, od koder se je kmalu vrnil na Koroško. Po anšlusu je postal član deželne vlade in vodilna osebnost v celovškem gospodarskem uradu. Kasneje je postal tudi sodelavec gualetterja dr. Rainerja (Slovenski poročeval-

lec, 14. 2. 1947, št. 38). — 4. Stenogram procesa proti dr. Friedrichu Rainerju v arhivu INV. — 5. Dr. Karl Gruber, Zwischen Befreiung und Freiheit, Wien 1953, str. 212. — 6. J. P., Iz pričevanj avstrijskega zunanjega ministra, Naša sodobnost, IV/1956, str. 92. — 7. Za izpustitev iz celovških zaporov primerjaj članek Danice Bemove v zborniku Koroška v borbi, Celovec 1951, str. 167—168. — 8. Sporazum sta objavila Kleine Zeitung in Volkszeitung dne 8. 5. 1965. — 9. Predstavniki krščanskih socialcev in socialnih demokratov so želeli vključiti v bodočo deželno vlado tudi predstavnike KPA, vendar pa je Rainer to zamisel odklonil. — Očitno je s to Rainerjevo željo prišel v bodočo deželno vlado nekdanji avstrijski poslanik v Berlinu ing. St. Tauschitz. — 10. Primerjaj razpravo Gauleiter Reiner o svoji predaji vlasti Hansu Pieschu, stran 54. — Po vzoru dr. Rainerja je skušal izvesti predajo oblasti predstavnikom nekdanjih strank tudi štajerski gauleiter Uiberreither, vendar so ga pri tem prehiteli dogodki. — O 8. maju 1945 v Gradcu in o ustanovitvi štajerske deželne vlade gl. spominski članek Noberta Horvateka v graški Neue Zeit dne 8. 5. 1965. — 11. Opis neposredne predaje oblasti Rainer — Piesch podaja dr. France Škerl v Koroškem zborniku, Ljubljana 1946, 582—583. O situaciji v Celovcu (odnos britanskih oblasti do predstavnikov slovenskega osvobodilnega gibanja) prim. članek Oskarja Hudalesa, Pomenki z Vorancem, Dialogi, Maribor, 1965, str. 227. — 12. Na resničnost teh podatkov bi utegnili kazati tudi poročilo o nemški enoti, ki je branila Korensko sedlo in s tem preprečevala enotam jugoslovanske armade 7. 5. 1945 prehod na Koroško, Volkszeitung 23. 2. 1947, št. 44.

UNIVERZITETNI PROFESOR DR. FRAN ZWITTER — ŠESTDESETLETNIK

Ko prebiraš jubilentov življenjepis, prebiraš pravzaprav del slovenske nacionalne zgodovine v malem: iz skromnih razmer zrasli študent, ki se v šolah dobro uči, doštudira sicer doma, se pa spolnjuje v Srednji in Zahodni Evropi (Dunaj, Pariz) in postane po vrnitvi v domovino skromen gimnazijski suplent. Zaradi obsežnega znanja se v stroki hitro vzpenja, a tudi sicer vzbudi zaradi svojih modernih nazorov pozornost v javnosti. Agresivni okupator ga obvezno strpa v zapor in ga pozneje loči od domovine z internacijo v tuji deželi, od koder pa se napredni intelektualec vrne in se zavestno napoti — v partizane. Tu postane direktor Znanstvenega inštituta pri SNOS. Po osvoboditvi ga domovina pošlje v razna mesta Zahodne Evrope pa tudi — pomembna novost — v Moskvo in Washington, dve novi središči svetovne politike. Ko opravi vse naloge, se vrne na ljubljansko univerzo in nadaljuje s široko zasnovanimi predavanji iz splošne zgodovine moderne dobe, kot član Slovenske akademije znanosti in umetnosti pa prevzame polno prgišče novih nalog.

Spričo vseh teh dejstev in spričo tako široko zasnovanih tekstov, kot so Nacionalni problemi v habsburški monarhiji (Ljubljana 1962), Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni (Ljubljana 1936),

Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike (Zgodovinski časopis XVIII, 1964) — itd., itd., dobi človek nehote vtis, da ta učenjak sploh ne bo imel zanimanja za skromnejše tekste, za drobne probleme, kakršnih je sleherna historiografija polna.

To pa ne drži. Že z disertacijo Starejša kranjska mesta in meščanstvo Ljubljana 1929) je dokazal, da ga zanimajo tudi detajli, zlasti tisti, ki se tičejo začetkov in razvoja slovenskega meščanstva, da pa ga ob vsem tem privlačuje predvsem sociološki aspekt nastajajočega razreda, torej aspekt, ki je novost v naši historiografiji. K temi »zgodovina meščanstva« se vrne še večkrat, n.pr. z razpravama Problemi zgodovine slovenskih mest (Jugoslovanski istoriski časopis III, 1937), kjer v bistvu zavzame le načelno stališče do raznih teorij o nastanku mest, in K zgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh (Zgodovinski časopis VI-VII, 1952-1953, »Kosov zbornik«). Kot povsod se je avtor tudi tu lotil reševanja problemov na način, lasten njegovemu konceptu interpretacije virov, in v stilu, o katerem takoj veš, da je jubilentov, pa četudi bi razprava izšla nepodpisana.

Bibliografija jubilentovih del je obsežna in citira tudi nekaj krajših tekstov, kjer se avtor močno približa krajevni zgodovini. Toda tudi iz teh tekstov sili na dan zgodovinar, ki mu je lokalna zgodovina tako rekoč del evropske zgodovine in ki mu drugačna niti biti ne more. Vsak historičen pojav mu je hkrati družben pojav, toda pri vsem tem ne postane sociolog. Kot historik enako zavzeto preučuje srednjeveško Ljubljano kot moderni Trst. Pri tem se samo po sebi razume, da gradi tekste na temeljitem poprejšnjem študiju virov.

Prav to in originalni način reševanja zastavljenih problemov in vprašanj iz starejše zgodovine slovenskega meščanstva uvršča jubilanta na posebno mesto med domačimi zgodovinarji. Danes je že znano, da se doslej razen njega ni še nihče lotil študija o nastanku in razvoju slovenskih mest v takem obsegu in taki obliki.

Pri vsem tem se pa vendarle ne smejo prezreti tudi njegove pedagoške sposobnosti. Študenta je treba navaditi na dobro metodo znanstvenega dela in znanstvenega razmišljanja, treba ga je pripraviti na to, da bo v poklicu samostojen mislec. In v tem jubilant-znanstvenik ne zaostaja za jubilantom-pedagogom. Kaj moremo pri vsem tem želeti kaj drugega kot to, da bi profesor Zwitter še dolgo ostal med nami zdrav in delaven.

Jože Šorn

ZGODOVINSKO BRANJE

Mathilde Uhlirz, Handbuch der Geschichte Oesterreich-Ungarns. 1. Band — 1526. 2. neu bearbeitete Auflage 1963.

Hčerka in naslednica l. 1914 umrlega graškega ordinarija za avstrijsko zgodovino Karla Uhlirza je ob 50-letnici smrti svojega očeta priredila nov, zelo izpopolnjen zgodovinski priročnik stare Avstro-Ogrske. Posebna vrednost te nove izdaje so izredno bogate navedbe o slovstvu, ki dejansko obsegajo vse, kar ima količjak znanstveno vrednost in je izšlo do leta 1963 ter je zato neprecenljive vrednosti za profesorje, dijake in raziskovalca. Pripovedno besedilo je v primeri z navedeno literaturo kratko, vendar zato nič manj pomembno, ker se avtorica omejuje zgolj le na bistveno vsebino, ne da bi pri spornih vprašanjih zatajevala svoje lastno stališče in sodbo.

V uvodnih poglavjih podaja bibliografski pregled o virih in pomožnih spisih ter tekočih objavah o arhivih, o splošni zgodovini, ustavi, upravi, pravni, socialni, gospodarski, verski in cerkveni zgodovini, o starožitnostih, numizmatiki, heraldiki, genealogiji, o umetnosti in varstvu spomenikov. Sledijo še specialni viri za posamezne pokrajine (Avstrijo, Češko, ogrsko Podonavje in Jugoslavijo) ter pregled tekstnih spisov o razvoju historiografije posameznih deželnih skupin v območju stare Avstro-Ogrske. Po tem izčrpnem splošnem bibliografskem pregledu podaja zgodovino ožjeavstrijskih, čeških in ogrskih dežel do združitve l. 1526 in to v l. oddelku najstarejšo dobo do konca preseljevanja narodov, v drugem oddelku obravnava avstrijske alpske dežele do l. 1437, v tretjem in četrtem zgodovino Češke in Ogrske istega razdobja (do l. 1437) ter končno zgodovino teh treh deželnih skupin do bitke pri Mohácsu leta 1526.

Nas zanima predvsem l. oddelek z opisom paleolitika in dobe brona in železa, o vdoru Keltov in Germanov, o gospostvu Rima, o bojih z Markomani in Kvadi, o Hunih in državi Atila, o Langobardih in začetkih krščanstva, o Obrih in državi Sama ter naselitvi Slovencev v vzhodnih Alpah in sosednjih predelih, o pokristjanjenju Karantanije, uničenju obrske države, o vpadu Madžarov in ustanovitvi ogrskega kraljestva.

Pri vsakem poglavju podaja avtorica podrobno literaturo, ki naj pokaže, kakšno pot je ubralo ugotavljanje najvažnejših nerešenih ali spornih vprašanj in je tako ta kažipot nepogrešljiva pomoč pri zamudnem iskanju

in zbiranju slovstva o posameznih problemih zgodovinskega raziskovanja. Uporabo olajšuje register oseb, krajev in stvari, ob koncu dela pa bo dodan še seznam avtorjev.

Pozdraviti je treba, da je avtorica upoštevala za naše ozemlje tudi važnejša dela in razprave, napisane v slovenskem jeziku. Tako najdemo npr. tudi slovstvo za toliko obravnavano vprašanje Hrvatov na Koroškem, katere polemike pa B. Grafenauer v svoji neprimerno obsežnejši in pri tem še zgolj na naše razmere omejeni zgodovini slovenskega naroda ne omenja niti z besedico. Prav tako ne zvemo tam, da se je že pred več desetletji vršila pri nas ogorčena debata o tako imenovani suženski teoriji, ki se ji je Grafenauer sedaj odpovedal, a ji je prvotno v glavnem še pritrjeval. Tudi o vprašanju Kosezov prinaša Uhlirz še kar obširen prikaz iz široko razpredenega slovstva. Grafenauerjeva Zgodovina slov. naroda pa gre brez besed preko po virih prav zadnji čas nesporno utemeljene ugotovitve, kaj je bil »sodnik dežele« in da Kosezov ne moremo in ne smemo enačiti z landsassen in lantlute Schwabenspiegla, pa je zato čisto odveč dolgovezno pripovedovanje o nekem politično izrednem položaju Kosezov (strnjeno kar na 32 straneh njegove zgodovine).

Že l. 1923 sem izrazil prepričanje (v »dvo-govoru« s prof. Hauptmannom), da se bo slovenska historiografija znala ogniti vabljenih čeri domišljije ter dobro ločiti mejo, kjer neha historično pričevanje in pričenja zgodovinski roman. Razen ekstemporacij o Kosezih spada sem kar v staroslovenščini prezentirana umišljena hvalnica ob ustoličenju koroškega vojvode, ki jo prinaša Grafenauer (na str. 371) skrajno nedopustno kot izvirnik, nekako enakovreden brižinskim spomenikom. Ako bi bil Grafenauer bolj gospodaren z besedami in s prostorom in tako tudi bolj jasen in manj meglen v svojih formulacijah, bi morda skrajšal široko razpravljanje o geologiji in paleontologiji, o genealogiji Obrov ali o plugu in podobnih za naš narodni razvoj manj pomembnih stvarih.

Ob pritisku z vzhoda, ki je povzročil tako imenovano nemirno valovanje preseljevanja narodov, bi vsekakor bilo treba opozoriti na eksplozivno vrenje v preobljudenem srednjeazijskem ljudskem kotlu. Tam so raziskovalci odkrili v puščavah danes s peskom zasuta mesta z znatno kulturo. Pri spremenjenih in poslabšanih klimatičnih in nestabilnih političnih razmerah so se utesnjene ljudske množice zagnale na vzhod nad Kitajsko, ki

se je prav zaradi tega obdala in zavarovala s svojim slovitim kitajskim zidom, ki je nevarno grozečo tujo invazijo odbil, da se je potem usmerila na evropski zahod. Prav tako bi Grafenauer ne smel »prezreti« za kulturno zgodovino Emone tako važnega dejstva, da si je ok. l. 376 učeni sv. Hieronim iz daljne Palestine dopisoval z družino »bogu vdanih devic« in z menihom Antonijem v Emoni, ki jim je bridko in v ganljivih besedah zameril, da so na njegova številna pisma tako zakrknjeno molčali. Za duhovno raven emonskega prebivalstva je zanimivo izredno in pesniško lepo besedilo, s katerim se v distihih na nagrobniku od svoje 30 let stare

sosuznje Urbane poslavlja Atimetus, ki je bil verjetno (grški?) vzgojitelj v hiši Emončana Julija Salva (gl. Koledar Prešernove družbe za leto 1958, st. 66 sl.).

Te kratke pripombe so se mi mimogrede vtisnile ob primerjavi obeh v tem poročilu omenjenih knjig o naši zgodovini, kjer M. Uhlirz na razmeroma skromnem prostoru najde priložnost, da vsebinsko izčrpno, vendar ne preohlapno in pri tem **objektivno** poroča o najrazličnejših pojavih naše zgodovine in naše historiografije. Naj bi se avtorici izpolnila v uvodu k drugi izdaji izrečena želja, da bi ji dobrotna usoda omogočila, da bi mogla čimprej dokončati prevzeto delo.

Josip Mal

OBVESTILO

UREDNIŠKI ODBOR KRONIKE JE SKLENIL NA SVOJI SEJI DNE 7. OKTOBRA 1965 ZVIŠATI NAROČNINO NA

1200 DIN

ZA LETNIK PRIČENŠI Z LETNIKOM XIV — 1966, POSAMEZNA ŠTEVILKA PA BO STALA 400 din.

NAROČNIKE PROSIMO, DA UPOŠTEVAJO POVIŠANO NAROČNINO V ZVEZI S PORASTOM TUDI DRUGIH IZDAJ IN VSESPLOŠNIH STROŠKOV.

ISTOČASNO OBVEŠČAMO NAROČNIKE, DA VELJA ŽE SEDAJ NOVA ŠTEVILKA NAŠEGA TEKOČEGA RAČUNA PRI NARODNI BANKI, LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA 8 IN SE GLASI: 503-608-85.

UREDNIŠKI ODBOR
KRONIKE

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov s kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

1945
1965

ZA 20-LETNICO NAŠE
OSVOBODITVE IN
ZA PRAZNIK DNEVA
REPUBLIKE 29. NOVEMBER

čestitajo in pozdravljajo

gospodarske organizacije in ustanove
vsem poslovnim prijateljem
ter delovnim ljudem

1945
1965

Nova tarifa za električno energijo

Nova tarifa za prodajo električne energije deli odjemalce na štiri karakteristične skupine in sicer odjemalce na 35 kV napetosti, 10 kV napetosti, gospodinjstvo in drugi odjem na nizki napetosti. S tem se ukinjajo dosedanje posebne tarifyne skupine odjemalcev, ki so veljale za elektrokemijo, elektrotoplotu, medmestno elektrovleko, premo-govnike, komunalni in kmetijski odjem. Ti se sedaj uvrščajo v ustrezne skupine po napetosti.

Tarifa za odjemalce na 35 kV in 10 kV nape-tosti je postavljena tako, da doseže ugodnejšo poprečno ceno tisti odjemalec, ki enakomerno jemlje energijo čim več ur na dan. Tako bo do-segel občutno nižjo ceno tisti odjemalec, ki ima proizvodnjo organizirano kontinuirano v treh iz-menah, manj ugodno pa tisti, ki s svojim odje-mom povzroča velike trenutne obremenitve elek-troenergetskih naprav.

Tarifne postavke za splošni odjem na nizki napetosti se bodo v bodoče uporabljale tudi za potrošnike, ki so po prejšnji tarifi bili uvrščeni v posebni tarifni skupini »komunalni odjem« in »kmetijski odjem«. Za odjemalce teh dveh sku-pin so nove tarifne postavke sicer znatno višje, imajo pa odjemalci prav teh dveh bivših skupin veliko možnosti, da svojo potrošnjo preusmerijo na čas, ko so v veljavi nižje tarifne postavke kot vzpodbuda za izravnavanje diagrama obtežbe. S tem preneha različno tretiranje odjemalcev po namenu porabe električne energije ter se tako izenačujejo pogoji glede dobave električne ener-gije vsem potrošnikom na nizki napetosti, iz-vzemši gospodinjstva.

Največ novosti prinaša nova tarifa za odje-malce v gospodinjstvu. Odpravljen je dosednji prispevek za moč, ki se je ugotavljal po prostori-h. Odpravljeni pa sta tudi števnina in najem-nina za enotarifne števec. Ostala je le najemnina za dvotarifni števec, če je last dobavitelja. Tako

Transformator na vasi

bodo v bodoče vsi odjemalci v gospodinjstvu pla-čevali samo električno energijo po porabljenih kWh. Seveda je treba pri tem poudariti, da je to prehodna oblika tarifyne ter da je njena per-spektiva v objektivnem ugotavljanju porabe po angažirani moči in količini električne energije. S tem namenom je že v tej tarifi predvidena po-leg tarifnih postavk, ki so določene samo za kWh po sezonah in dobi dneva in so izkazane v ta-rifni tabeli v II. stopnji, tudi I. stopnja tarifyne, ki upošteva koriščenje moči. Za to tarifo, ki upo-števa tudi moč, se bo odjemalec odločil prosto-voljno takrat, ko bo imel za ugotavljanje moči na razpolago ustrezne naprave in ko bo z racional-nim koriščenjem moči po tej tarifi lahko dosegel nižjo poprečno ceno za električno energijo.

Tarife za prodajo električne energije na območjih elektro-distribucijskih podjetij Slovenije: Elektro Celje, Elektro Gorica, Elektro Kranj, Elektro Ljubljana in Elektro Maribor

TARIFNE POSTAVKE

Tarifna skupina		Sezona	Za I. stopnjo						Za II. stopnjo					
			Obračunska moč din/kW	energija				Obračunska moč din/kW	energija					
				Delovna din/kWh		Jalova din/kWh			Delovna din/kW		Jalova din/kWh			
			VT	MT	VT	MT		VT	MT	VT	MT			
Odjem na 35 kV napetosti		VS	3500	14	9	3	1	—						
		NS	1750	12	6	3	1	—						
Odjem na 10 kV napetosti		VS	4000	20	14	3	1	—						
		NS	2000	16	8	3	1	—						
Odjem na 0,4 kV	Gospodinjstvo	VS	300	18	12	—	—	—	22	16	—	—		
		NS	300	12	6	—	—	—	18	10	—	—		
	Drugo	VS	600	30	20	4	2	600	50	50	5	5		
		VS	600	25	15	4	2	600	50	50	5	5		

Legenda:

VS — Višja sezona (traja 4 mesece)

NS — Nižja sezona (traja 8 mesecev)

VT — Večje tarifyne postavke (ob delavnikih od 6.—13. in od 16.—21. ure)

MT — Manjše tarifyne postavke (ob delavnikih od 13.—16. in od 21.—6. ure zjutraj, ob nedeljah ves dan)

Nova tarifa za prodajo električne energije je stopila v veljavo z 11. avgustom 1965, uporabljala pa se bo pri vseh odjemalcih od prvega odčitavanja merilnih naprav po objavi.

Upravno
poslopje
Živilskega
kombinata
»ŽITO«
v Ljubljani,
Smartinska
cesta 154
(v ozadju:
pekarna,
silos,
tovarna
testenin
in skladišče)

Spominski, zgodovinski slavnostni govor glavnega direktorja podjetja »ŽITO« v Ljubljani Franca Puterla svojemu kolektivu za praznik dneva republike 29. november

Drage tovarišice in tovariši!

Dovolite, da vam za praznik 29. november, ki ga svečano praznujemo vsi naši državljani, iskreno čestitam.

Na ta dan je bilo v bosenskem mestu Jajce 29. XI. 1943 drugo zasedanje AVNOJ. Sredi okupirane Evrope in sredi številnih bojišč v naši domovini so bili tega dne postavljeni temelji nove države.

29. novembra 1945 je bilo v Beogradu I. zasedanje ustavodajne skupščine, kjer je bila sprejeta deklaracija, s katero je bila v imenu vseh narodov Jugoslavije ukinjena monarhija in razglašena Federativna ljudska republika Jugoslavija.

Za vse pridobitve novo ustanovljene republike, ki se izražajo v ustavi SFRJ, so Jugoslovani žrtvovali en milijon osemsto tisoč življenj. Od tedaj je preteklo 20 let. Dve desetletji v zgodovini narodov ni mnogo. Vendar dvajsetletno obdobje naporov in uspehov za nas pomeni usodno in srečno zgodovinsko dobo.

Danes si sredi praznovanja dneva republike podajajo roke in si čestitajo tri generacije jugoslovanskih državljanov.

Prva generacija, ki je prišla leta 1945 po štiriletni strašni vojni s fašisti nazaj v porušene domove. Prinesla je svojim veliko bogastvo, republiko, bratstvo in edinstvo, federativno ureditev, socialistično oblast in demokracijo.

Takratni 15-letniki danes po 20 letih pripovedujejo svojim otrokom o dejanjih svojih očetov, pripovedujejo pa jim tudi o svojem delu pri graditvi oblasti, o nacionalizaciji sredstev za proizvodnjo, o bitki za prehrano, o graditvi porušeni vasi in mest, hiš, blokov, stolpnic, avtostrad, cest, mostov, tovarn itd. Pripovedujejo jim o pomanjkanju hrane, o pomanjkanju šol, iger in veselja. Vse so dali, v vojni so preživeli otroška leta, v socialistični izgradnji pa moška leta.

Danes po 20 letih pa tema dvema generacijama sega v roko že tretja. Na praznovanje prihajajo iz lepših domov, iz modernih šol, institutov, knjižnic, iz gledališč, igrišč in s potovanj, njihovo delo je učenje in razvedrilo. Zato so vedri in sproščeni. Vstopajo ali se pripravljajo, da stopijo v sredo družbenih in gospodarskih dogajanj, obogateni z znanjem in zavestjo.

Pravimo tri generacije, pa kljub temu se dobro zavedajo vse tri, da druga brez druge le ne bi mogla ustvariti vsega, kar lahko ustvari narod v stoletjih in socialistična skupnost v petih 20 letih.

V vseh povojnih letih smo se naporno borili za izgradnjo socializma. Kljub temu pa je za vse delovne ljudi v Jugoslaviji najvažnejši zgodovinski mejnik: prehod od administrativnega upravljanja države k delavskemu in družbenemu samoupravljanju in razvoju socialistične demokracije.

Sistem družbene samouprave, ki smo ga začeli graditi leta 1950, se je postopoma razvil in zrasel na vseh področjih našega družbeno-političnega življenja. Zato je ta sistem baza za vsa dogajanja pri nas.

V sedanjem obdobju sredi naporov, da izvedemo in uresničimo gospodarsko reformo, so potrebne vse sile treh generacij. Organizirati moramo na veliko serijsko proizvodnjo, preiti od ekstenzivnega gospodarstva v intenzivno, vključiti se moramo in uspeti na mednarodnem trgu, zato da bo standard naših ljudi raste vzporedno s standardom najnaprednejših narodov v svetu.

Sredi drugih družbenih dogajanj in izgradnje socializma je na področju živilske industrije nastajal modern živilski kombinat »ŽITO«. Njegova izgradnja, kot to vsi vemo, je terjala od vsakega člana naše delovne skupnosti skrajne napore. Iz majhne obrtne, teritorialno razbite proizvodnje zgrajen kombinat, na katerega smo lahko ponosni.

V letu 1958 so se samostojna podjetja mlinске predelovalne industrije na ljubljanskem, gorenjskem in notranjskem področju odločila, da ustanove enoten prehraben kombinat, katerega cilj bi bil predelava žitaric in to od surovine do finalnega proizvoda.

Z novim imenom podjetja je bila dana karakteristika o bodoči dejavnosti kombinata, istega leta pa je osrednji organ samoupravljanja sprejel sklep o perspektivnem načrtu razvoja kombinata, ki predvideva polno rekonstrukcijo in modernizacijo vseh vrst dejavnosti v kombinatu.

Enotna politika na tržišču ter s tem dana možnost za koncentracijo finančnih sredstev sta omogočili, da je kolektiv začel realizirati svoj načrt po perspektivnem programu.

Mlinsko predelovalno industrijo je sestavljalo 13 mlinskih obratov, ki smo jih v teku let izpopolnjevali tako, da so zadnje kapacitete v 24 urah 186 ton, in sicer:

delovna enota Domžale	100 ton
Vrhnika	43 ton
Ljubljana	27 ton
Gorenjska	16 ton
skupno v 24 urah	186 ton

Kasneje so se pripojile kombinatu še pekarnice: Siska, Moste in Ajdovščina.

Vse te pekarnice, razen v Samovi ulici, smo že ukinili ter namesto ukinjenih postavili nove kapacitete na dveh avtomatskih linijah. Ravno tako sta bili ukinjeni dve zastareli ekonomski enoti tovarne testenin ter smo namesto njih vzpostavili nov moderen testeninski obrat.

Kombinat je imel leta 1959 vrednost osnovnih sredstev 1.302.000.000 din, medtem ko danes z dograjenim žitnim silosom v Ljubljani predstavlja vrednost treh milijard 818.000.000 din. S končno novim obratom pekarnice v Lescah pa bodo znašala osnovna sredstva štiri milijarde 538.000.000 din.

Ta vlaganja pa so po letih naraščala takole:

V letu 1961 smo zgradili:	din
tovarno testenin v vrednosti	303.000.000
silos v Domžalah v vrednosti	126.000.000
skladišče v Novem mestu v vredn.	66.000.000
skladišče v Lescah v vrednosti	65.000.000
V letu 1963 smo zgradili	
upravno poslopje kombinata v vred.	187.000.000
ter instrumentarij za laboratorij	14.000.000
V letu 1964 smo zgradili	
garaže in servisne delavnice v Ljubljani, katerih vrednost je znašala	89.000.000
zgradili centralno podno skladišče, katerega vrednost je bila z opremo	202.000.000
ter industrijski tir z gradnjo I. faze	28.000.000
V letu 1965 smo zgradili	
avtomatsko pekarno na Smartinski c.	581.000.000
ter končali žitni silos z II. fazo industrijskega tira	675.000.000
pekarna Lesce	720.000.000
kar zneso skupaj	3.056.000.000

Poleg kapitalne izgradnje je kombinat vložil večja sredstva v pakirne stroje za moko ter avtomatske stroje za pecivo.

Zaradi dotrajanosti avtoparka smo morali vložiti preko 86.000.000 din za nabavo novih avtomobilov.

Tako razpolaga danes kombinat s 13 proizvodjalnimi mlinskimi enotami: Logatec, Bistra, Vrhnika, Breg, Zapuže, Domžale, Bistrica, Homec, Vir, Vir-koruza, Fužine, Luščinca z dvema pekarskima proizvodjalnima enotama pekarnice na Samovi in Smartinski ter s tovarno »Pekatec«.

	Kapaciteta vagonov
Žitni selos Ljubljana	1200
Žitni silos Homec	160
Žitni silos Logatec	155
Žitni silos Vir	110
Žitni silos Vrhnika	75
Žitni silos Domžale	70
Žitni silos Bistrica	35

Nekateri mlinski obrati za tekoče potrebe imajo kapaciteto 26 vagonov. Tako znaša skupna zmogljivost 1831 vagonov.

Razpolagamo z mehaniziranim podnim skladiščem v Ljubljani s 6400 m², mehaniziranim skladiščem v Domžalah 4600 m², skladiščem v Lescah s 1600 m², skladiščem v Novem mestu 1800 m², skladiščem v Kranju 1500 m²; razni mlini imajo še 2415 m², tako da znaša skupna kvadratura skladiščnega prostora 18.215 m².

Ravno tako se postavlja vprašanje izgradnje industrijskega mlina v kombinatu na Smartinski cesti, čigar glavni projekti so tako rekoč končani in se predvideva začetek gradnje. Dosedanje skupne investicije v teh letih, če računamo še izgradnjo pekarnice v Lescah, katere sredstva so že na razpolago, kakor tudi tretjo avtomatsko linijo v ljubljanski pekarni na Smartinski cesti, znašajo skupaj v letih 1959—1965:

	v milij. din
3,216.000 milij.	
od tega vloženih lastnih sredstev	867
izvenjih sredstev	696
sredstev Republiške gospodarske banke	267
sredstev KB Ljubljana	1127
sredstev KB Radovljica in Jesenice	194
ter sredstev Mestnega sveta	62

Iz prednjih podatkov se vidi, da je kolektiv ŽITO izkoriščal vsa zaupana mu osnovna sredstva kot dober gospodar ter da so vse kapacitete polno izkoriščene, izvzemši tovarno kruha, za katero smo pa celotno problematiko stavili v pretes Mestnemu svetu ljubljanskemu in ljubljanskim občinskim skupščinam. Sodimo, da bo tudi ta objekt v najkrajšem času izkoriščen.

Prav tako organi družbenega upravljanja niso pozabili posvetiti veliko pozornost družbenemu standardu članov našega kolektiva, tako da razpolagamo danes z dvema domovima za oddih. Ravno tako so organi upravljanja namenili za stanovanjsko izgradnjo naših članov 362 milijonov din ter imamo v lasti 89 stanovanjskih enot. Poleg tega pa je osrednji delavski svet odobril posameznim delavcem posojila za stanovanjsko izgradnjo pod ugodnimi pogoji.

Osebnih dohodkov so se glede na gospodarsko reformo močno dvignili, to pa zato, ker smo v kombinatu z naravno selekcijo zniževali število delavcev od lanskega drugega polletja od 715 na 699 delavcev v oktobru 1965. Ta razlika v zaposlenih, posebno pa povečanje proizvodnje nam je dvignilo tudi osebne dohodke na posameznega zaposlenega delavca. S pravilnikom o osebnih dohodkih, ki je začel veljati s 1. XI. 1965, se je bruto masa dvignila za ca. 20 %, s tem da so srednji organi kombinata dali poudarek na odgovorna in strokovna delovna mesta.

Tako smo imeli v letu 1963 osebne dohodke na zaposlenega 41.000, v letu 1964 pa je narasel povprečni osebni dohodek na enega zaposlenega delavca na 50.000.

V prvem kvartalu 1965 znaša osebni dohodek na posameznega že preko 60.000 din, v oktobru 1965 pa že 63.550 din neto. Storitnost se je leta 1964 na leto 1965 dvignila za približno 13 %.

Fizični obseg proizvodnje se je dvignil z boljšo organizacijo in večjim izkoriščanjem kapacitet od leta 1959 tako, da smo v istem letu realizirali 49.485 ton.

	ton
od tega v mlinski proizvodnji	47.753
v proizvodnji testenin	1.524
ter v obratu luščenja žitaric	208
medtem ko smo že v letu 1964 realizirali	70.537
od tega	
v mlinski industriji in luščilnici	55.241
v proizvodnji testenin	3.115
v proizvodnji pekarskih izdelkov	12.181

Ako primerjamo fizični obseg proizvodnje leta 1959 z letom 1964, ugotovimo dvig za 42 %.

Na osnovi dosežkov in razvoja našega gospodarstva predstavlja gospodarska reforma, ki jo pogojuje sistem družbene samouprave, kompleks nalog, tendenc in družbenih gibanj, ki naj zagotove hitrejši, organiziran in kvaliteten prehod od ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo.

Naše delovne organizacije v kombinatu po stopnji razvoja in po stremiljenjih, da organizirajo veliko serijsko proizvodnjo na osnovi modernega avtomatiziranega dela, enotne investicijske politike, ekonomsko utemeljenih integracij in vključevanja našega gospodarstva v mednarodni trg, je zatekla gospodarska reforma v različnih pogojih in na različnih stopnjah razvoja. Gospodarska reforma zahteva kvalitetne premike na vseh področjih družbeno-ekonomskega in političnega življenja, predvsem pa terja kvalitetne kadre, ki bodo odločilno vplivali na te premike.

Razvoj kombinata je gospodarska reforma zatekla na področju delovne sile v ugodnem položaju. Reforma je celo potrdila pravilno kadrovske politiko kombinata in nam vila zavest, da še odločneje uveljavimo osvojena načela.

Tak položaj je bil pogojen s tem, da je v zadnjih letih na področju mlinske, testeninske in pekarske proizvodnje iz drobne obrtniške proizvodnje postopoma rasel kombinat, opremljen z modernimi stroji ter avtomatizirano proizvodnjo. Ta proces je bil posebno kompliciran na področju testeninske, pekarske in skladiščne dejavnosti. Lotili smo se kompletne analize delovne sile ter tako začrtali osnovne smernice za bodoče obdobje na področju kadrov. Tako je sedaj kombinat v takemle stanju zaposlenih:

mlinska dejavnost	90
testeninska dejavnost	67
pekarska dejavnost	101
maloprodaja	38
transportna in skladiščna služba	186
uslužnostna služba (servis)	33
upravne in pomožne službe	154
skupaj	669

Nova proizvodnja pa je zahtevala večjo strokovnost, zato je v zadnjem času kombinat posvečal veliko pozornost kadru z visoko in višjo strokovno izobrazbo.

V zadnjem času je potreba po visoko kvalificiranih kadrih v mlinski proizvodnji in skladiščni službi. Predvsem v proizvodnih dejavnostih se zahteva poleg prakse širše znanje s področja tehnologije, strojništva, ekonomike in organizacije dela.

Storitnost na začrtani poti kombinata dokazuje tudi naša bruto realizacija in pa čisti dohodek, ki ga je kombinat ustvarjal v letih.

Leto	Realizacija v 000	Dohodek v 000
1959	4.100.000	267.000
1960	3.862.000	625.000
1961	4.100.000	644.000
1962	5.124.000	756.000
1963	7.864.000	807.000
1964	9.840.000	1.073.000
1965 I. polletje	4.198.000	533.221
1965 razdobje I.—IX.	7.113.000	1.012.492
Predvideno do konca leta		
1965 okrog	10.000.000	1.300.000

Tako se je realizacija bruto dohodka zvišala za 240 odstotkov in dohodek kombinata za 480 odstotkov.

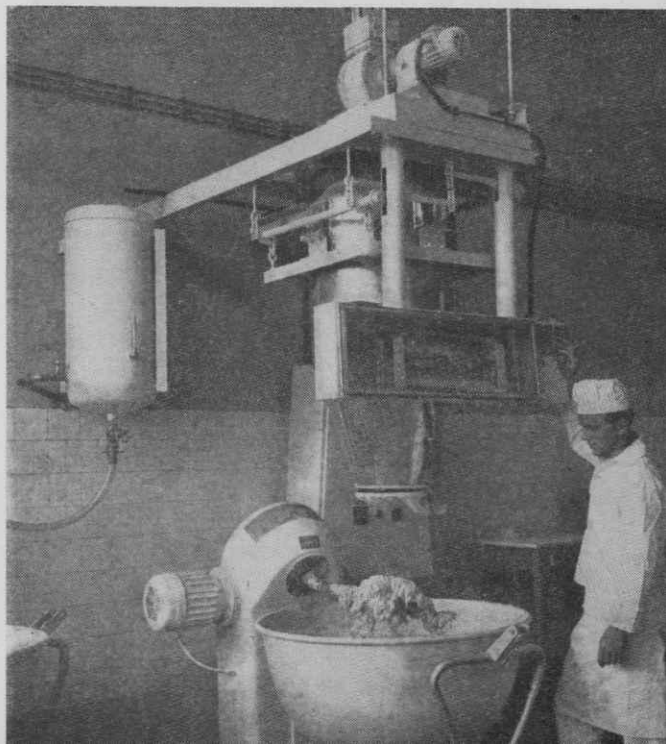
Ako primerjamo prvih 9 mesecev leta 1964 s prvimi 9 meseci leta 1965, potem ugotovimo, da smo v letu 1964 ustvarili čistega dohodka 228 milij. din, v 9 mesecih leta 1965 pa že 397 milij. din.

Osrednji delavski svet je dal nalogo posebni komisiji, ki mora izdelati program in dokumentacijo za čimprejšnjo uvedbo 42-urnega tednika, dasiravno specifičnost teh dejavnosti predstavlja določeno oviro.

Osnovno v našem družbenem upravljanju je to, da so vsakemu posamezniku jasne ter s statutom zagotovljene pravice in dolžnosti.

Kako globoko v zavest vsakega posameznika je prodrlo samoupravljanje in napredek kombinata, se vidi po tem, da je v teh letih skupnega enotnega gospodarskega poslovanja šel skozi organe samoupravljanja skoraj vsak član našega kolektiva. Odločilna vloga članov v organih upravljanja so njihova jasna stališča. Brez dvoma pa je, da je vloga članov Zveze komunistov v teh organih odločilnega pomena pri sprejemanju naprednih stališč, ki prihajajo do izraza pri programiranju in načrtovanju, pri odpravljanju organizacijskih napak, pri kadrovanju ter uveljavljanju načela, da je osnovna in vodilna misel socializma — skrb za človeka.

Vsi ti organi s svojim idejnopoličnim delom dokazujejo, da je uspeh podjetja kot celote odvisen od prizadevanja vsakega posameznika. Le zvesti tradicijam bomo naloge lahko premagali in izpolnili, če bomo resnično na delovnem mestu vse probleme neskladnosti gospodarskega razvoja in spreminjanja ekstenzivnega dela v intenzivno gospodarstvo prebrdili in premagali vse težave in šli po poti čimhitrejšje izgradnje socializma.

Sodobni stroj za mesenje testa

IMPORT
EXPORT

Koteks Tobus

LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA

Ob 20-letnici svojega poslovanja

Po končani drugi svetovni vojni, tj. že aprila meseca 1945 sta ministrstvu za industrijo in trgovino ustanovili specializirano podjetje »USTEKS« (usnje-tekstil).

Že v septembru mesecu 1945 so potrebe po specializaciji in strokovnosti narekovala, da se to podjetje priključi zveznemu podjetju »Koteks« s sedežem v Beogradu, ki je bilo ustanovljeno 21. oktobra 1944. V sklopu tega podjetja so po republikah poslovale podružnice. V LR Sloveniji je delovalo podjetje z naslovom: »Koteks«, direkcija za LRS, Ljubljana, ki je bilo ustanovljeno 25. oktobra 1945. Kot ekspozitura Koteksa je do leta 1946 deloval oddelek UNRA z nalogo, delno oskrbovati industrijo usnja z uvoženimi kožami.

S 1. januarjem 1947 so se republiški Koteksi osamosvojili in tako je nastalo republiško podjetje »Koteks Ljubljana« kot samostojno podjetje z istimi nalogami v okviru naše republike.

V septembru 1947 je pričel samostojno poslovati v sklopu glavne direkcije zvezne industrije za kožo in gumo Beograd poseben izvozno-uvozni oddelek. Takoj naslednje leto, tj. novembra 1948 je bil izvozni oddelek premesčen na Vrhniko kot samostojna enota Industrije usnja Vrhnika in Tovarne usnja Kamnik.

Povečani obseg izvoza in prehod od izvoza samo svinjskega usnja tudi na izvoz drugih izdelkov usnjarsko-čevljarско-galanterijske industrije je zahteval premestitev specializiranega izvoznega oddelka v marcu meseca 1952. leta z Vrhnike v Ljubljano. Oddelek je postal deveta poslovalnica močnega uvožno-izvoznega podjetja Slovenija-impeks.

Se poprej, tj. konec leta 1951, je prišlo do sklenitve blejskega sporazuma o conah in področjih pri trgovanju s kožami.

V letu 1952 je bila odpravljena rajonizacija — področje dela podjetij za odkup kož, kar je povzročilo konkurenčnost z vsemi posledicami, ki lahko nastanejo, če je surovina deficitarna.

September 1953 velja kot začetek uvoznega poslovanja pri Koteksu Ljubljana.

Uvozni oddelek pri »Koteks« Ljubljana je s 1. aprilom 1956 prešel k »Tobus« Ljubljana. Prvega januarja 1962. leta sta se do tedaj samostojni podjetji »Koteks« in »Tobus« združila v enotno gospodarsko organizacijo. Tako nastalo podjetje ima boljše pogoje za poslovanje, večje perspektive na domačem trgu in za vključevanje v mednarodno trgovino in delitev dela.

Prvotna naloga podjetja je bila zbiranje surovin, ki jih je pustil okupator na ozemlju LRS, kakor tudi zbiranje surovin, ki so bile konservirane in shranjene na osvobojenem ozemlju. Ta osnovna naloga je začetek dejavnosti podjetja na domačem trgu, tj. sistematično zbiranje vseh vrst kož, volne, ščetin, kakor tudi v nadaljnjem zbiranju vseh odpadkov tako klavniških kot industrijskih.

Splošno pomanjkanje govejih kož je narekovalo povečano zbiranje in odkup zlasti svinjskih kož, saj je po kvalitetni predelavi svinjskih kož slovenska usnjarska industrija svetovno znana. Zbiranje svinjskih kož smo razširili tudi na druge republike. V ta namen smo šolali kader v naših bazah in istočasno nudili potrebno strokovno pomoč. Tako povečani odkup svinjskih kož je omogočil večjo proizvodnjo svinjskega galanterijskega usnja, ta pa na naglo naraščanje izvoza usnja na konvertibilna področja.

Pri zbiranju kož smo zajeli tudi kože vseh vrst drobnice in divjačine, ki smo jih prvenstveno dobavljali domači usnjarski industriji, delno pa tudi izvažali. Pri odkupljenih kožah, posebno govejih, smo ugotavljali razne klavniške in naravne poškodbe, ki so znatno zmanjševale uporabnost in vrednost surovine. Da bi izboljšali njihovo kvaliteto, smo pričeli skupno s kmetijsko-veterinarskimi krogi organizirano borbo proti tem poškodbam in to z akcijo proti ogrčavosti za zboljšanje kvalitete odiranja in proti drugim možnim fizičnim poškodbam.

V te namene smo vlagali vsa leta velika finančna sredstva. Zivinorejci trdijo, da pravočasna odstranitev ličink govejega obada povzroča mlečnost in odstotek maščobe, poleg tega pa dvigne tudi težo goveda.

Splošna preskrba usnjarske industrije je narekovala tudi potrebo, da zberemo čimveč smrekovega lubja, hrastovih ježic in ruja, kar se je tedaj uporabljalo v večjih količinah kot strojilo.

Razvoj usnjarsko-čevljarске in koncentracija klavniške industrije sta omogočila povečano zbiranje vseh odpadkov navedenih industrij. Odpadke je prvenstveno predelovala domača industrija, za morebitne presežke pa smo našli inozemske kupce.

Povečana koncentrirana klavniška industrija nudi večje količine klavniških odpadkov, ki so surovinska baza za proizvodnjo raznih sestavin močnih krmil za zivinorejo. V ta namen smo zgradili novo kafilerijo v Zalogu, saj je obratovanje v starem obratu podvrženo zelo neustreznim pogojem dela.

Od začetka izvoza svinjskega usnja se je izvozna dejavnost iz leta v leto večala, oziroma širila po obsegu kot po vrsti izdelkov. Danes podjetje izvažava vse izdelke usnjarske, čevljarске, krznarske, usnjeno-galanterijske in usnjeno-konfeksijske industrije. Nadalje izvažamo tudi ščetine, živalsko dlako umetno usnje, rastlinska strojila in razne odpadke poleg drugih tudi v vse nerazvite države zahoda in v NDR.

Za potrebe usnjarske industrije uvažamo kože ter tako dopolnjujemo manjkajoče potrebne količine za proizvodnjo.

Delo v podjetju je pričelo z 39 ljudmi, danes pa jih je že 314. Prvi direktor »Koteksa« je bil Stane Vidmar, pomočnika pa sta bila Herman Pečenko in Ivan Stare. Maja 1946 je Stane Vidmar podal ostavko, Ivan Stare je odšel, Herman Pečenko pa je prevzel vodstvo »Koteksa«.

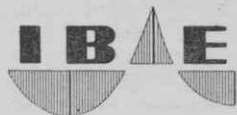
Svoje predstavništvo imamo v Beogradu, na tujih tržiščih pa trgujemo s svojimi dolgoletnimi poslovnimi partnerji. Lastno zastopstvo imamo tudi v Zah. Nemčiji. Za uspešno delo na domačem trgu je osnovano odkupno omrežje; zgradili smo vrsto skladišč, ki ustrezajo predpisom ter omogočajo strokovno in kvaliteto pravo odkupljenih surovin ter materialov.

Prevoz surovin, materialov in odpadkov opravljamo z lastnimi, za to dejavnost usposobljenimi avtomobili.

Vrednost realizacije je letno naraščala ter je znašala v letu 1945 9.049.000 din, v letu 1964 pa 14.192.413.000 din.

Skrbno in pravilno gospodarjenje nam je 15. novembra 1965 omogočilo uresničitev dolgoletne želje, tj. poslovanje v lastni poslovni stavbi namesto v dosedanjih prostorih na treh različnih mestih.

INŽENIRSKI
BIRO
ELEKTROPROJEHT

Njegovi problemi in delo

Elektrogospodarstvo Jugoslavije, posebej še Slovenije, se je znašlo v zadnjih štirih ali petih letih v povsem nepovoljni in nezavidni situaciji, ki se kaže v tem, da niti po svojih proizvodnih niti prenosnih in transformacijskih zmogljivostih ne dohaja več razvijajoče se industrije in široke potrošnje. V prvih 15 povojnih letih smo še dokaj kontinuirano izgrajevali naše naravne energetske vire in tako dosegli npr. v Sloveniji znatne občasne viške v proizvodnji električne energije, ki so omogočali izvoz ali vsaj za nas koristno izmenjavo energije v obliki določene kompenzacije celo s sosednjimi državami. Saldo teh izmenjav je bil vedno v našo korist. V zadnjih dveh letih pa se je stanje bistveno spremenilo in smo postali uvoznik energije, ki že presega letnih 100 milijonov kWh ob neizrabljenih lastnih energetskih potencialih. Zaradi velikega zastanka v gradnji elektroenergetskih objektov so bližnje perspektive v tem pogledu še temnejše. Vsekakor ni niti naloga niti namen tega prispevka ugotavljati vzroke za tako stanje, vendar naj bi vsaj delno prispeval k reševanju tega problema. Pogosto se za vse bolj občutno pomanjkanje energije navaja kot vzrok tudi zamujanje predvidenih rokov za stavljanje v obrat določenih elektrarn in drugih elektroenergetskih objektov, kot vzrok temu pa, mimo drugih tudi pomanjkanje ustrezne investicijske tehnične dokumentacije. Se pred kakimi 10 leti so bile v zvezi z dokumentacijo dejansko težave v tem, da je primanjkovalo izkušenih projektantov, danes pa tega ni več mogoče trditi.

Problem je danes v tem, da se izdelavi investicijske tehnične dokumentacije nasploh zaradi togosti določenih predpisov ne daje dovolj časa in so projektantske organizacije v svojem delu v neposredni odvisnosti od dinamike izgradnje objektov. Investitorji navadno ne razpolagajo z denarnimi sredstvi za naročilo zlasti tako imenovanih glavnih oziroma izvedbenih projektov, dokler sama gradnja objekta finančno ni zagotovljena. Posledice takega stanja so jasne: predvsem nezadostna dokumentacija ob času odobritve gradnje objektov, nato pa nervoza pri investitorju, še bolj pa v projektantski organizaciji, ki se na vsi moč trudi da z maksimalnimi naporii poskuša ustreči zahtevam investitorja. Povsem jasno je, da bi se ob boljših delovnih pogojih mogle doseči marsikdaj boljše in cenejše rešitve, če bi bil čas za projektiranje odmerjen tako, kot tak posej zahteva. Da to velja še v prav posebni meri za investicijsko tehnično dokumentacijo elektroenergetskih objektov, ki so po obširnosti problematike in glede na svojo investicijsko vrednost pretežno mnogo bolj zahtevni kot objekti drugih gospodarskih panog, ni treba posebej navajati.

V takih pogojih IBE v zadnjih letih projektira tri večje elektroenergetske objekte za proizvodnjo energije, ki so že v gradnji: Toplarno Ljubljana, Hidroelektrarno Srednja Drava I. in Termoelektrarno Trbovlje II. O vseh navedenih objektih je bilo objavljenih že več člankov s podrobnejšimi podatki. Zato ponavljamo tu le najznačilnejše:

Toplarna Ljubljana je objekt, ki mu je temeljna naloga preskrbovati industrijo in široko potrošnjo s toplotno energijo, kot tako imenovani stranski produkt pa tudi elektriko. Kapaciteta toplotne energije bo 100 Gcal/h pri predvidenih 2000 letnih obratnih urah, ki jih bo posredovala potrošnikom prek vroče vode in približno 100 t/h pare pri 4000 letnih obratnih urah. Proizvodnja električne energije iz dveh agregatov skupne moči 80.000 kVA pa bo 300 do 400 milijonov kWh na leto. Kotlovska oprema je ob delnem sodelovanju domače industrije madžarskega izvora, drugo opremo z relativno majhno udeležbo še drugih zunanjih dobaviteljev pa je izdelala domača strojna industrija. Po sedanjih predvidevanjih bo pričela toplarna obratovati sredi leta 1966.

Hidrocentrala Srednja Drava I. je derivacijska hidroelektrarna s zaježitvijo v Melju (Maribor) in s strojnico v Slovenji vasi pri Ptujju. Med jezom v Melju in strojnico v Slovenji vasi bo voda reke Drave speljana po 17,2 km dolgem kanalu s kapaciteto 500 m³ vode na

sekundo. V strojnici bosta montirana dva enaka agregata s Kaplanovima turbinama s pokončno gredjo in generatorjema tako imenovane dežnikaste oblike. Moč vsake turbine bo pri nominalnem padcu 32,6 m znašala 89.000 KM, moč generatorjev pa po 75.000 kVA. Po- prečna letna proizvodnja elektrarne bo okoli 680 milijonov kWh. Vsa oprema za to elektrarno z malenkostno izjemo bo proizvod naše domače strojne industrije. Z gradnjo elektrarne so pričeli spomladi 1964, stavljenje v pogon pa je predvideno v letu 1967.

Termoelektrarna Trbovlje II. je locirana nekaj sto metrov vzhodno od obstoječe elektrarne Trbovlje na tesnem prostoru med Savo in železniško progo Ljubljana—Zidani most. Letna proizvodnja elektrarne z močjo enega agregata 155 MVA bo okrog 600 milijonov kWh. Z izgradnjo elektrarne so pričeli leta 1965, stavljenje v obrat pa se predvideva v letu 1967. Glavno opremo, tj. kotel in turboagregat bo ob delnem sodelovanju naših domačih proizvajalcev dobavila poljska industrija, prav tako bo transformator uvožen.

IBE se poleg projektov navedenih objektov, ki so že v gradnji, ukvarja v poslednjih letih tudi s projektiranjem HE Trnovo, HE Srednja Sava in HE Srednja Drava II. Kar zadeva HE Trnovo, so bile prav v zadnjem času obširne razprave o umestnosti gradnje tega objekta, ki so doslej dosegle svoj višek v nedavnem simpoziju o tem vprašanju. Mišljenja so zelo deljena, vendar ob odločanju o usodi tega objekta ne bi smeli pozabljati, da bomo v Sloveniji zelo kmalu izčrpali vse cenene razpoložljive klasične izvire električne energije.

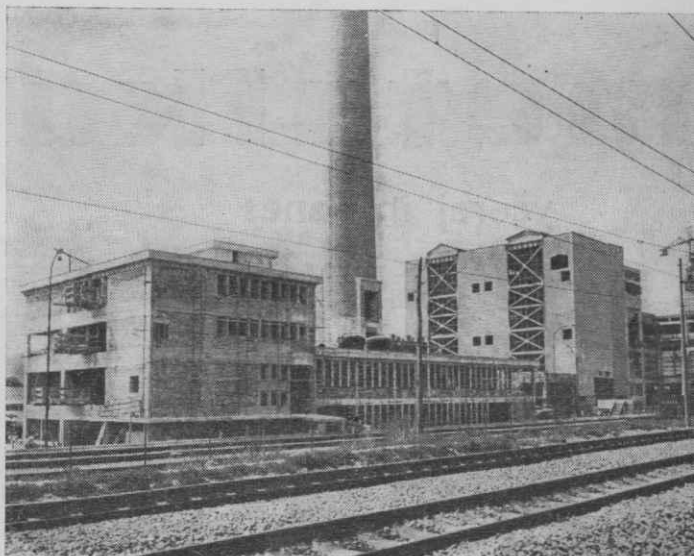
Projekt HE Srednja Sava ima mimo nekaterih nerazčiščenih vprašanj tehniške narave, zlasti glede izvora opreme, težave zaradi nezadostnih sredstev za uspešno nadaljevanje investicijske tehnične dokumentacije. Glede pomanjkanja finančnih sredstev za dokumentacijo velja isto za projekt HE Srednja Drava II.

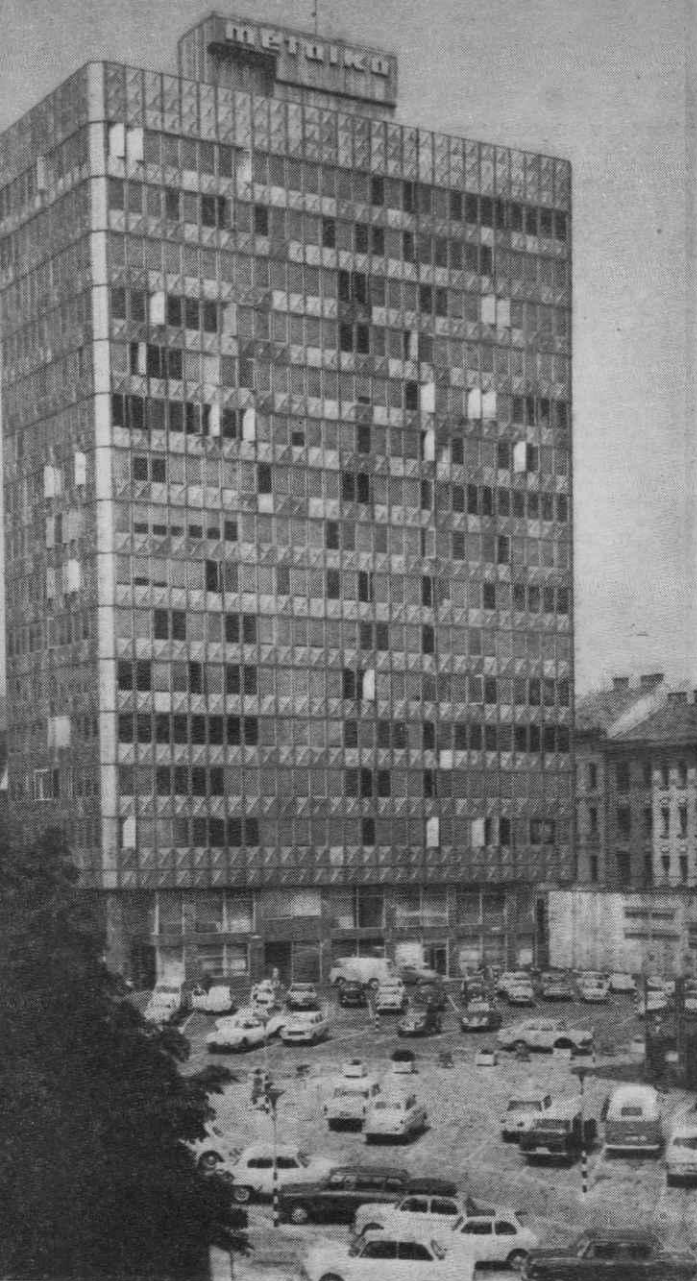
Med probleme, ki tarejo elektrogospodarstvo Slovenije, spada tudi vprašanje prenosa in transformacije električne energije. Transformatorska postaja 110/220 kV Cirkovci (Kidričevo), ki je v gradnji in na katero bo priključena tudi HE Srednja Drava I, funkcionalno ne bo služila, dokler ne bo zgrajen daljnovod 220 kV od te postaje v smeri Celje (Podlog) in od tod proti Ljubljani, Divači in Matuljam z možnostjo povezave z Avstrijo iz Podloga in Italijo iz Divače z ustreznimi transformacijami. Projekti pa so šele v delu.

Zgoraj smo našli najvažnejše objekte ki jih projektiramo v zadnjem času. Niso pa našti številni projekti objektov za prenos in distribucijo električne energije nižjih napetosti. Niso navedeni tudi nekateri projekti, ki jih izdelujemo za SR Hrvatsko in SR Crno goro, ker so več ali manj v stadiju študij in idejnih rešitev. Prav tako niso posebej navedeni objekti, pri katerih sodeluje IBE v industriji in nekatere tako imenovane negospodarske investicije.

IBE bi želel izraziti iskreno željo, da bi se naše gospodarstvo povzpelo do spoznanja, da je dobro in pravočasno napravljena dokumentacija eden izmed osnovnih pogojev za uspešno izvajanje investicij. To pa zahteva seveda svoj čas. Na ta problem projektantske organizacije stalno opozarjajo tako investitorje kot pristojne forume in tudi javnost. Upamo, da se bodo razmere tudi v tem pogledu končno le izboljšale.

Toplarna Ljubljana v gradnji

Poslovna stavba »Metalke«

metalika

včeraj in danes

Iz skromnih začetkov v letu 1949 pa do danes se je METALKA razvijala in se uvrstila med vodilna podjetja svoje stroke v državi.

Pot njenega razvoja je bila polna dinamike in delovnih naporov celotnega kolektiva za uspeh podjetja.

In tako se je začelo:

Onstran železniškega prelaza ob Titovi cesti, v takratnih Javnih skladiščih, je bil začetek podjetja, tedaj še pod imenom »Železnina«. Komer-

cialne posle je opravljal en sam referent. Skladiščni in upravni prostori so bili tesni, pravzaprav kup starih zgradb, deloma zidanih, deloma lesenih, ki so danes že porušene, in na tem mestu teče sedaj nova gorenjska proga preko novega nadvoza.

Podjetje vse do leta 1955 bistveno ni povečalo obsega poslovanja, deloma zavoljo tega, ker ni imelo pravice za direktno sklepanje pogodb z železarnami, deloma pa zaradi opuščanja nekaterih artiklov in skupin proizvodov. Tedaj je imelo podjetje zaposlenih le okoli 55 ljudi in je doseglo komaj 800 milijonov letnega prometa.

Spremembe v vodstvu podjetja v letu 1955 pa so kmalu pokazale pozitivne rezultate. Število zaposlenih je začelo naraščati in s tem tudi promet. V tem obdobju je podjetje tudi spremenilo ime in pojavi se METALKA.

V letu 1957 podjetje pridobi zunanjetrgovinsko registracijo za uvoz. Pripojitev podjetja »Gradbeni material« pomeni povečanje v obsegu poslovanja in povečanje skladiščnega prostora.

Naslednja leta intenzivnega dela na področju notranje trgovine so prinesla priključitev podjetja »Tehnometal«. Tako je METALKA pridobila obsežna skladišča v Javnih skladiščih ob Šmartinski cesti. Podjetje razširi poslovanje tudi na področje barvne metalurgije, krogličnih ležajev in plemenitih jekel in izposluje direktno sklepanje pogodb v železarnah.

Zunanjetrgovinska dejavnost pridobi novo področje v letu 1961 — izvoz. Poslovanje pa se v notranji trgovini močno razširi tudi na področje strojev in naprav. Podjetje doseže že 25,5 milijard prometa, število zaposlenih pa naraste na 550 delavcev.

Z razširjenim poslovanjem in pravilno poslovno politiko so bila ustanovljena še nova predstavništva. Podjetje ima danes skupaj 11 predstavništev, in sicer v Beogradu, Mariboru, Nišu, Novem Sadu, Opatiji, Puli, Sarajevu, Skopju, Splitu, Subotici in Zagrebu in tako praktično posluje na področju cele Jugoslavije.

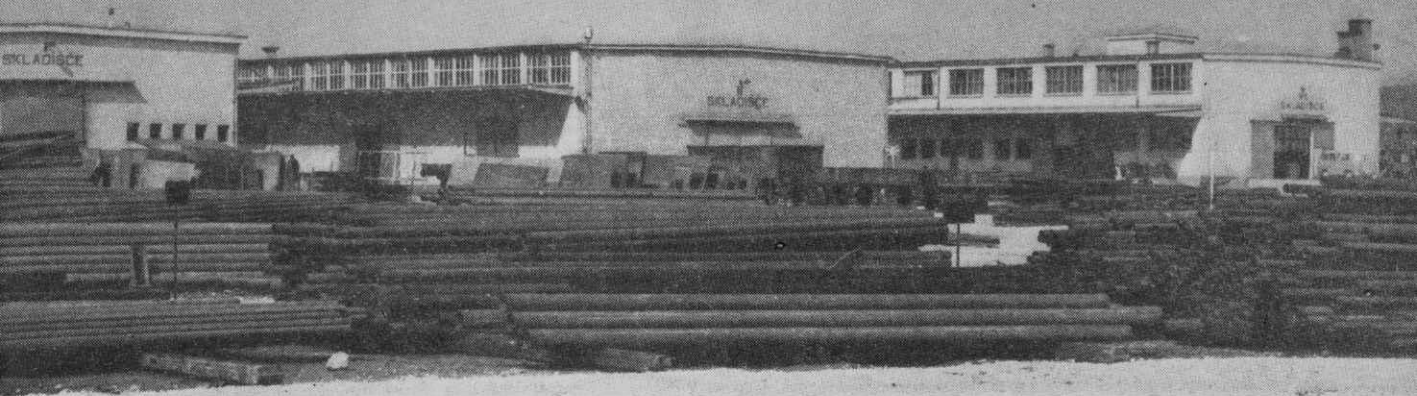
Tako razvito omrežje omogoča podjetju stalne stike s proizvajalci in potrošniki kovinskega blaga.

Razmestitev glavnih organizacijskih enot podjetja, ki so bile razkrojene na devetih krajih po mestu, je hromila nadaljnjo intenzivnejšo rast podjetja, zato je DS v letu 1962 sprejel sklep o gradnji nove poslovne stavbe, ki je že dograjena in so v njej vse upravne in operativne službe podjetja.

Vzporedno z rastočim obsegom poslovanja in prometa se je izpopolnjevala tudi notranja organizacija podjetja. Današnje poslovanje je razdeljeno na notranjo in zunanjo trgovino. V vsaki od teh organizacij pa poslujejo posebni sektorji, v njihovem okviru pa nabavno-prodajni oddelki za posamezne blagovne skupine, kot samostojne obračunske enote. Skupno posluje danes 28 komercialnih oddelkov v notranji in zunanji trgovini, katerih promet ocenjujemo na okoli 100 milijard dinarjev v letu 1965.

Izbira blaga, s katerim METALKA posluje, je široka in raznovrstna ne le na področju notranje trgovine, pač pa tudi v zunanji trgovini, ki je po obsegu poslovanja že dohitela obseg notranjetrgovinskega področja.

Med tisočeriimi predmeti bomo navedli le osnovne skupine kovinskega blaga. S pločevino, žico, hladno in toplo valjanimi trakovi, paličnim, konstrukcijskim in plemenitim jeklom, profilnim železom, cevmi in drugimi izdelki črne metalur-

Odrpno skladišče za cevi

gije oskrbuje »Metalka« predvsem našo industrijo. V ustreznih oddelkih je na razpolago kompleten izbor polfinalnih izdelkov barvne metalurgije. Nadalje oskrbuje »Metalka« industrijo in obrt s stroji, napravami in opremo iz domače proizvodnje in iz uvoza. Potrošniki pri »Metalki« najdejo široko izbiro raznovrstnega orodja, krogljčnih in valjčnih ležajev, vijakačnega blaga, okovja, drugih kovinskih predmetov, instalacijskega materiala in predmetov široke potrošnje.

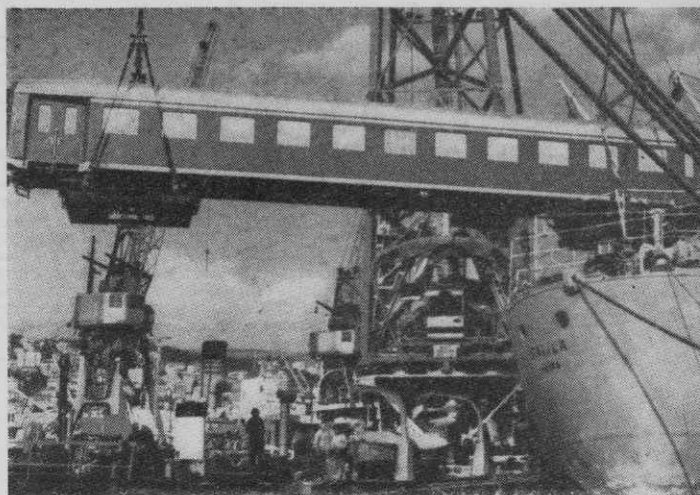
Posebno skrb posveča »Metalka« izvozu. Čeprav je ta dejavnost podjetja še mlada, pa si je podjetje že pridobilo glas solidnega izvoznika pri domačih proizvajalcih in interesantnega poslovnega partnerja pri inozemskih kupcih ne le v izvozu kovinskih predmetov, pač pa tudi pri plasiranju strojev, vagonov in drugih investicijskih dobrin na evropskih in prekomorskih tržiščih.

Tudi razvoju detajlnih trgovin posveča podjetje stalno skrb. Pretežno vse poslovalnice poslujejo v sodobno urejenih lokalih in so specializirane za posamezna področja blagovnih skupin. Nedavno je podjetje odprlo novo trgovino za izdelke črne in barvne metalurgije in gradbeni material v Topniški ulici, tj. zunaj mestnega centra z namenom, da je možen dovoz in odvoz blaga tudi z najtežjimi kamioni.

Na področju strokovnega izobraževanja in štipendiranja so bili storjeni veliki napor. Kot rezultat prizadevanj ima kolektiv »Metalke« v svoji sredi okoli 100 delavcev z visoko in višjo strokovno izobrazbo. To je velika prednost »Metalke« tudi za nadaljnji razvoj podjetja. Poleg tega pa podjetje tudi štipendira večje število štipendistov na ustreznih šolah.

Izpopolnjevanje organizacije podjetja, stimulaturna delitev dohodka po učinku, uvajanje sodobnih metod dela, racionalizacija določenih tehničnih poslov, postopna mehanizacija skladišč so zagotovili, da je vzporedno s številom zaposlenih naraščala tudi storilnost. V letu 1955 odpade na enega zaposlenega 14,5 milijona din prometa, v letu 1965 pa ocenjujemo že nad 100 milijonov din. Kljub razliki v cenah je to lep napredek.

Vse navedbe zgovorno pričajo o razvojni poti »Metalke« in nas utrjujejo v prepričanju, da bo tudi v bodoče kolektiv kos še zahtevnejšim nalogam, pri čemer nas vodi osnovna misel: Kar najboljje služiti napredku našega gospodarstva.

Važne postavke v izvozu Metalke so tudi vagoni

Mehanizacija razbremenjuje delavce težkega dela

Specializirana detajlna trgovina za instalacijski material in orodje

SLOVENIJA SADJE

izvozno-uvozno podjetje — je eno izmed najstarejših na področju občine Ljubljana-Center, saj sega njegov nastanek že v leto 1945. Čeprav je podjetje od ustanovitve pa tja do leta 1948 doživelo vrsto reorganizacij, ki so morda bolj kot dejavnost spreminjale njegovo ime, se je kasneje razvilo v močno izvozno-uvozno podjetje s sadjem in zelenjavo.

Danes lahko prištevamo podjetje Slovenija-sadje med najpomembnejša jugoslovanska trgovska podjetja, ki se ukvarjajo z izvozom sadja, zelenjave in njihovih izdelkov. O tem pričajo doseženi rezultati, ki ga uvrščajo med najmočnejša tovrstna izvozna podjetja. Med dvanajstimi specializiranimi izvoznimi podjetji, ki imajo registracijo za uvoz sadja, se Slovenija-sadje uvršča po obsegu na tretje ali četrto mesto.

Gospodarska moč kolektiva, ki izvažajo s področja celotne Jugoslavije — lani so dosegli z izvozom 2.840.000 dolarjev — ter prav tako uvažajo sadje po nalogu Direkcije za prehrano v korist vseh jugoslovanskih potrošnikov — lanskega letnega uvoza je znašal 1.700.000 dolarjev — predstavljajo dobro vpeljani in strokovno usposobljeni kadri in nedvomno znatna finančna in materialna sredstva za urejanje velikega blagovnega prometa. S pomočjo 230-članskega kolektiva izvozijo letno 10 do 20 tisoč ton in uvozijo 8 do 10 tisoč ton raznovrstnega blaga. Doseganje takega poslovnega rezultata nedvomno omogočajo številna skladišča, hladilnice in zorilnice banan v Zalogu pri Ljubljani, hladilnice v Bohovi pri Mariboru ter vedno nove, sodobne in velike zaloge embalaže, s katerimi opravlja in upravlja kolektiv. Jasno pa je, da tako obsežen promet, kot ga vsako leto zabeležijo v podjetju, zmore le kolektiv s preudarnim ravnanjem in strokovnim delom. Brez dobre povezave s proizvajalci, solidnim pripravljanjem in hitrimi prevozi v tujino ne bi bilo mogoče doseči takih uspehov.

Trgovsko podjetje

BONBONIERA

LJUBLJANA - TITOVA 14

se priporoča svojim cenjenim odjemalcem s prvovrstno kavo »Special mešanica« v zrnju, mletu in ekspres, z vsemi vrstami keksov, čokolade in čokoladnih proizvodov ter s toplimi in mrzlimi osvežujočimi pijačami

Cestitamo za 20-letnico naše osvoboditve in za dan republike 29. novembra!

plutal

Ljubljana
CELOVŠKA CESTA 32

INDUSTRIJA
PLUTOVINASTIH
IZDELKOV

izdelujemo vse vrste plutovinastih, kronskih, alu in drugih zamaškov za mineralno vodo, vino, likerje, pivo in brezalkoholne pijače ter medicinsko industrijo. Dobavljamo tudi izolacijske plošče in žlebake za hladilnice. Največja tovarna za predelavo plute v državi

Brzjav: Pluta Ljubljana

Telefon: 31 12 66 in 31 07 78 — Poštni predal: 78

Cestitamo vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem za 20-letnico naše osvoboditve in za praznik dneva republike — 29. november!

ELEKTROOBNOVA

LJUBLJANA - POLJE
Telefon 481 84

opravlja vse vrste elektroinstalacije na novih gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in industrijskih objektov ter elektro-servisno službo. Kolektiv se priporoča, istočasno pa čestita za 29. november dan republike in za 20-letnico naše osvoboditve!

Teol

LJUBLJANA
ZALOŠKA CESTA 54

izdeluje:

tekstilna in usnjarska pomožna sredstva, sintetična lepila, detergente, sredstva za gašenje požarov, sredstva za hlajenje v kovinski industriji, proizvode na bazi etilenoksida ter ricinovo in laneno olje. Imamo lasten servis za uvajanje naših izdelkov pri odjemalcih.

Splošno gradbeno podjetje Grosuplje

Projektiramo in gradimo solidno vse vrste visokih in nizkih stavb.

Gradimo tudi številna stanovanja za tržišče.

Vsa dela izvedemo strokovno in hitro

Imamo tudi lastne pomožne obrate.

PODJETJE

PROTEKTOR-VULKAN

LJUBLJANA, SMARTINSKA CESTA 64
Telefon 31 00 72

protektira vse dimenzije avtoplaščev, opravlja vsa popravila, to je vulkanizira vse vrste plaščev in zračnic in izdeluje razne gumijaste tehnične predmete ter razna tesnila iz penaste gume za tesnitev karoserij

Poslužujte se uslug in proizvodov, ki jih nudi naše podjetje

Istočasno čestitamo za 20-letnico naše osvoboditve in za DAN REPUBLIKE!

GRADBENO PODJETJE

UNIVERZAL

LJUBLJANA, GLONARJEVA 8
Telefon h. c. 31 01 70, direktor 31 18 30,
servis 31 74 78

opravlja vsa v gradbeno stroko spadajoča dela ter kleparska, vodovodno-inštalaterska, krovška in mizarska dela — Obiščite nas in zadovoljni boste!

Vsem našim poslovnim prijateljem, dobaviteljem in interesantom ter vsem delovnim ljudem čestitamo za 20-LETNICO NAŠE OSVOBODITVE in za DAN REPUBLIKE!

OBRTNIK

LJUBLJANA, MASARYKOVA 34
Telefon 31 10 40

izdeluje:

vsa moška in ženska konfekcijska oblačila, delovne zaščitne obleke, vse vrste uniform in čepic, moško in žensko perilo

Poslužujte se naših trgovin v LJUBLJANI, KRANJU, MARIBORU, CELJU, NOVEM MESTU, BREŽICAH, POSTOJNI IN AJDOVSCINI

Cestitamo za Dan republike 29. november!

KOMUNALNO PODJETJE

ŽALE

LJUBLJANA

MED HMELJNIKI

Telefon h. c. 31 69 61 direktor 31 63 65

Uprava in oskrbnišтво
pokopališča

Lastna vrtnarija
in cvetličarna

Vse potrebno za pogreb in prevoz
v tu- in inozemstvu opravi naše
podjetje

Čestitamo
za 20-letnico naše osvoboditve in za
praznik DNEVA REPUBLIKE —
29. november

TOTRA

TOVARNA POZAMENTERIJE,
POZAMENTNIH STROJEV
IN IZDELKOV IZ PLASTIKE

LJUBLJANA, ZG. HRUŠICA 14

Telefon: h. c. 31 76 35
direktor 4 80 41
proizvodni sektor 31 77 35
prodajni oddelek 2 31 74

Vam nudi po konkurenčnih cenah:

vse vrste vezalk in elastike, izdelke iz plastike, alkatene cevi in spojke za vodovodne in druge napeljave, embalažo in tehnične artikle iz plastike in sicer iz PVC, polietilena, polipropilena in drugih materialov, plastificirane izdelke in trakove, perilne vrvi, ščipalke, gospodinske mrežice, pripenjače za avtomobile in motorna kolesa, storitve orodjarne in drugih delavnic.

SLASČIČARSKO PODJETJE

KONDITOR

LJUBLJANA
GRADIŠČE 17
telefon 2 11 54

vam nudi v svojih prodajalnah že vsem dobro znane krofe, torte, kekse, napolitanke, sladoled, expres kavo in druge slaščice — Delovnim kolektivom nudimo pri večjih naročilih izredne popuste — Najbolj primerno darilo so naše torte, ki jih izdelamo po vaši želji — Konkurenčne cene — Pridite in prepričajte se

GRADBENO OBRTNO PODJETJE

ŠIŠKA

LJUBLJANA

POD HRIBOM 55

Telefon 31 78 29 direktor 31 12 44

opravlja vsa gradbena
in vzdrževalna dela
ter visoke gradnje

Istočasno čestitamo za 20-LETNICO naše osvoboditve in za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november svojim poslovnim prijateljem in vsem delovnim ljudem!

Tovarna kovinskega okovja

TACEN 38, LJUBLJANA-SENTVID
Telefon 5 12 44, 5 11 46

KOT

Izdeluje okvire za damske torbice, raznovrstne ključavnice in okovje za kovčke, aktovke, razne športne rekvizite, konzervne nožke, ščitnike in žebličke za obutveno industrijo v nikljani, rumeni in barvani izvedbi prvovrstne kvalitete, katere konsumira poleg domačega tudi inozemsko tržišče

Vsem cenjenim odjemalcem se priporoča in garantira za kvalitetno blago in solidno postrežbo

LIVARNA

LIGA

LJUBLJANA
Galjevica
266

Telefon
2 35 41

odliva odlitke vseh barvastih kovin
Istočasno pa čestita vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. novembra

Trgovsko podjetje **Manufaktura**

LJUBLJANA

uprava: Trubarjeva 27/I - telefon 31 16 38

priporoča cenjenim odjemalcem ugoden nakup v svojih poslovalnicah:

CICIBAN, Miklošičeva 22
MANUFAKTURA, Čopova 3
MANUFAKTURA, Titova 18
PRI VODNJAKU, Ciril-Methodov trg 21
PRI JOZETU, Vodnikov trg 2
MANUFAKTURA, Trubarjeva 11

Naš cilj je zadovoljiti odjemalce z dobro kvaliteto, najnovejšimi vzorci in nizkimi cenami

Komunalno podjetje

Rast

LJUBLJANA — RIMSKA CESTA 24

čestita delovnim kolektivom in poslovnim prijateljem za dan republike

LEPO OBLEČEN — ZADOVOLJEN,
KDOR OBISKUJE:

PRODAJNI SERVIS

galis

LJUBLJANA, TRŽNA ULICA 8

trgovsko podjetje z igračami, galanterijskimi izdelki in otroško konfekcijo na debelo

Telef.: direktor 31 13 08, komerciala 31 13 14
knjigovodstvo 31 13 15, skladišče 31 13 06

Istočasno čestita za 20-letnico naše osvoboditve in za DAN REPUBLIKE 29. november

Podjetje za promet s farmacevtskim materialom

Kemofarmacija uvoz — izvoz

LJUBLJANA, METELKOVA 7

P. p. 143 / Tel. h. c. 31 23 33, direktor 31 67 29 / Brzjav:
Kemofarmacija Ljubljana / NB Tek. rač. 601-11-1-221

Trguje na debelo ter uvaža in izvažata naslednje materiale: sanitetni material, farmacevtske in laboratorijske kemikalije, tipizirana zdravila, obvezilni material, higiensko-tehnična sredstva, serume in vakcine. Vsa naročila izvršujemo hitro in solidno.

težmer

servis za popravilo in izdelavo tehtnic, težnih in merilnih naprav

LJUBLJANA — GORNJI TRG 44 — Telefon 2 08 44

Čestita svojim poslovnim prijateljem in vsem delovnim ljudem za 20-letnico naše osvoboditve in za praznik DNEVA REPUBLIKE!

Priporočamo se še v naprej za izkazano zaupanje pri naših storitvenih uslugah

IGO

Izdelujemo in montiramo vso opremo za hotelske objekte, bolnišnice, samopostrežne restavracije in bifeje

- kombinirani — toplotni — hlajeni — nevtralni elementi
- gostinski hlajeni pulti
- plinski — butanski — električni kuhinjski elementi
- gradbeno ključavničarstvo

V lastnem projektivnem biroju izdelujemo vse projekte in proračune

LJUBLJANA, Trnovski pristan 8
Telefon 2 17 47, 2 08 69 in 2 27 78

Čestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE

podjetje za snemanje filmov
in televizijskih iger

LJUBLJANA
GREGORČIČEVA 18

čestita svojim sodelavcem ob
20-letnici osvoboditve
in dnevu republike

TRGOVSKO PODJETJE
S KEMIČNO-TEHNIČNIM BLAGOM
NA VELIKO IN MALO

chemo

LJUBLJANA
MAISTROVA 10

Telefon: 31 27 20

čestita vsem svojim poslovnim prijateljem
in delovnim kolektivom

za 20-letnico naše osvoboditve in za
DAN REPUBLIKE 29. november!

prodaja v svojih centralnih grosističnih
prostorih in specializiranih maloprodajnih
poslovalnicah

v Maistrovi ulica 10, na Titovi cesti 21,
v Kranju na Koroški cesti 11 in na
Jesenicah, Cesta Borisa Kidriča 21

tehnične kemikalije domače in inozemske
proizvodnje, barve in lake ter pribor, pla-
stične mase, gumo, steklo, porcelan, raz-
strelivo in tehnične pline

Širok asortiment — Cene ugodne —
Postrežba hitra in solidna

Veletekstil

UPRAVA
IN EN GROS PRODAJNA SKLADIŠČA

LJUBLJANA
MASARYKOVA 17

tekstilno blago vseh vrst
kemično obdelane tkanine
linolej
trikotaja in pletenine
tekstilna in druga galanterija
moško, žensko in otroško perilo
splošna konfekcija

Poslovalnice nadrobne trgovine:

SVILA — Kresija 1,
Adamič-Lundrovo nabrežje
SVILA — Kresija 2,
Adamič-Lundrovo nabrežje
CVETA — Stritarjeva 6
PERLON — Čopova 12
AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1
CVETA — Miklošičeva 22
MOŠKA IN ŽENSKA MODA —
Trubarjeva 27
VELETEKSTIL — Črnomelj
MODNA KONFEKCIJA —
Tavčarjeva 1
VELETEKSTIL — Celovška 99

SVOJE PRIHRANKE VLAGAJTE
PRI KREDITNI BANKI
IN HRANILNICI LJUBLJANA

IN NJENIH POSLOVNIH ENOTAH

v Ljubljani:

Osrednja poslovna enota,
Šubičeva 2

MESTNA HRANILNICA
LJUBLJANSKA
Čopova 5

BEŽIGRAD, Titova 55

MOSTE, Vide Pregarčeve 8

STARA LJUBLJANA, Mestni trg 16

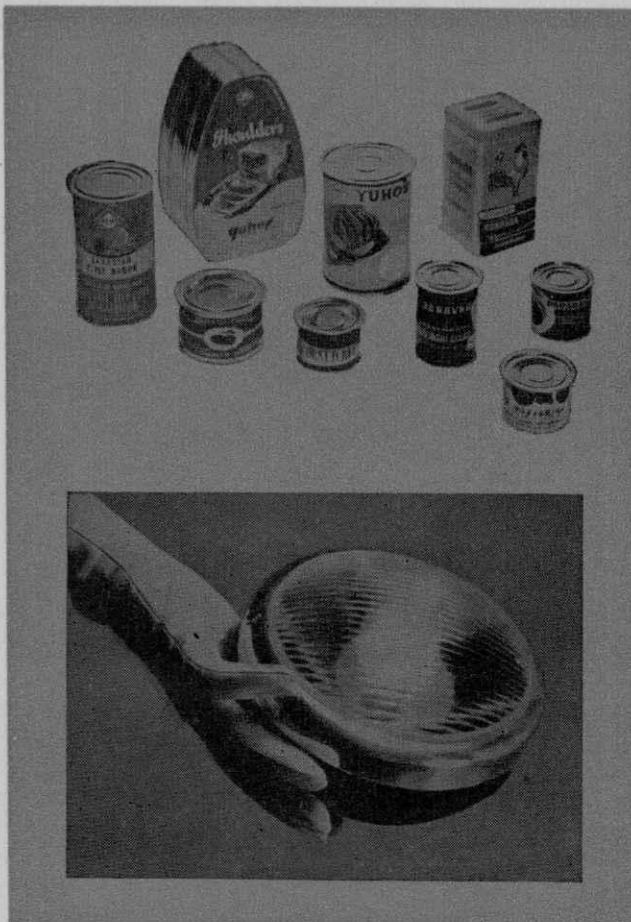
ŠIŠKA, Celovška 99

VIČ, Tržaška 36

izven Ljubljane:

Črnomelj, Domžale, Grosuplje, Hrastnik,
Kamnik, Kočevje, Litija, Logatec, Medvode,
Rakek, Ribnica, Trbovlje, Vrhnika in Zagorje

POSEBNE UGODNOSTI NUDIJO VLOGE,
VEZANE NA ODPOVEDNI ROK NAD
ENO LETO: VIŠJE OBRESTI IN
NAGRADNO ŽREBANJE

SATURNUS

kovinsko predelovalna industrija,
embalaža — avtooprema

LJUBLJANA

proizvaja:

raznovrstno pločevinasto embalažo za prehrambeno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne, bele in alupločevine. Artikle široke potrošnje: kuhinjske škatle, pladnje, igrače, razpršilce itd. Dele za avtomobile in kolesa: žaromete vseh vrst in svetilke, zgoščevalke, avtoogledala, žaromete, zvonce in zgoščevalke za kolesa itd. Elektrotermične aparate: kuhalnike, pečice in kaloriferije. Lito-grafirane plošče ter eloksirane napisne ploščice

SLOVENIJALES

LJUBLJANA, Beethovnova ulica 11
Telefon 23931 in 23940

ZAGREB, BEOGRAD, SKOPJE,
MARIBOR, CELJE, NOVI SAD

Prodajamo vse vrste pohištva:
stanovanjsko, pisarniško, šolsko
in hotelsko pohištvo

Opremljamo objekte s serijskim
pohištvom ali po individualnem naročilu

Projektiramo opreme po željah kupca
za vse vrste objektov

